

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

Giedrė MILERYTĖ

**LIETUVOS IR LENKIJOS SANTYKIŲ VIZIJOS EMIGRACIJOJE
1945–1990 M.**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Kaunas, 2011

UDK 327(474.5:438)
Mi-194

Disertacija rengta 2008 – 2012 metais Vytauto Didžiojo universitete

Doktorantūros teisė suteikta Vytauto Didžiojo universitetui

2003 m. liepos 15 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 926

Mokslinis vadovas:

Prof. habil. dr. Egidijus Aleksandravičius (Vytauto Didžiojo universitetas, Humanitariniai mokslai, Istorija 05 H)

Disertacija bus ginama Vytauto Didžiojo universiteto ir Lietuvos istorijos instituto Humanitarinių mokslų srities istorijos krypties taryboje

ISBN 978-9955-12-837-3

TURINYS

ĮVADAS	4
I. DIDŽIŲJŲ VILČIŲ METAS. PIRMIEJI POKARIO LIETUVIŲ IR LENKŲ KONTAKTAI.....	23
PRIVATŪS POLITINIŲ VEIKĖJŲ PASIKALBĖJIMAI PARYŽIUJE 1946 M.	27
PIRMOSIOS POLITINIŲ VEIKĖJŲ DERYBOS LONDONE 1947 M.	36
VISUOMENĖS INFORMAVIMAS APIE LIETUVIŲ–LENKŲ SANTYKIUS	45
II. VIZIJŲ BRANDINIMO LAIKAS.....	54
LIETUVIŲ DALYVAVIMAS KURIANT VIDURIO EUROPOS FEDERACIJĄ.....	55
VILNIAUS KLAUSIMAS LIETUVIŲ IR LENKŲ VAIZDUOTĖJE.....	65
<i>KULTURA</i> POSŪKIS LINK LIETUVIŲ IR LENKŲ SANTYKIŲ.....	73
LIETUVIŲ IR LENKŲ SANTYKIŲ VIZIJOS SPAUDOJE	80
STEPONO BATORO UNIVERSITETO INTELEKTUALINIS PALIKIMAS	96
BENDROS LIETUVIŲ IR LENKŲ DRAUGIJOS ISTORIJA	104
III. NELAISVĖS PABAIGAI ARTĖJANT	109
BANDYMAS GRĮŽTI PRIE KONTAKTŲ	111
JALTOS KONFERENCIJOS NUTARIMŲ VERTINIMAI	118
VILNIAUS ARKIVYSKUPIJOS KLAUSIMAS	127
1988 METŲ ROMOS KONFERENCIJA	139
IŠVADOS	145
SANTRUMPOS.....	148
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	149

ĮVADAS

Pastaruosius kelerius metus santykiai tarp kaimyninių Lietuvos ir Lenkijos valstybių, bent jau politiniame lygmenyje, labai įtempti. Iš naujo prisimenamos senos nuoskaudos, pasigirsta net raginimų vėl kelti į viešumą Vilniaus klausimą. Šiandieninė lietuvių spauda, internetinė erdvė kupinos kaltinimų lenkams. Lietuvos knygynų lentynose guli dvitomiais, pavadinti *Lenkų skriaudų lietuviams istorijos apžvalga*¹. Neatsilieka ir pastarieji. Net kai kurie Lenkijos valdžios sluoksniai dėsto oficialią poziciją, jog metas „pamokyti lietuvius“. Vėl suintensyvėjo nuomonės, jog geri kaimyniniai santykiai gali būti paaukoti ieškant realios ūkinės naudos artimiau bendradarbiaujant su kitomis valstybėmis.

Dar prieš keletą metų, kai gimė mintis rašyti disertaciją šia tema, lietuvių ir lenkų santykiai išgyveno pakilimo laikmetį. Oficialiame lygmenyje buvo mojuojama strateginės partnerystės vėliavomis ir kuriami bendri ekonominiai projektai. Tačiau susikalbėjimo pasirodė per maža, o įsisenėjusios problemos išliko. Šiandien į diskusijas besileidžiantys abiejų šalių intelektualai² ragina negilinti konflikto, o semtis iš istorijos gerosios patirties. Todėl tik dar labiau aktualėja bendro dialogo paieškos. O istorija rodo, kad ir sunkiomis sąlygomis jo būta ir anksčiau. Mat buvo žmonių, esmingiau gebančių vertinti visuomeninius procesus – jie harmoningą kaimyninių tautų sugyvenimą laikė būtinybe. Todėl generavo būsimų santykių vaizdinius ir stengėsi juos perteikti platesnėms visuomenės masėms. Tiesa, šį modeliuojamą procesą nukeldami į neapibrėžtą ateitį, kurioje abi valstybės būtų laisvos ir nepriklausomos.

Gyvenant tokiomis aplinkybėmis pasirinkta disertacijos tema įgauna svarų aktualumą. Būtent dabar būtina dar ir dar kartą atsigręžti į praeitį ir pamėginti įvertinti beveik penkiasdešimt metų emigracijoje trukusią veiklą ir brandintas lietuvių ir lenkų santykių ateities vizijas. Kaip tik tam ir turėtų pasitarnauti šis tyrimas, kuris pasakoja apie asmenis, jų įsivaizdavimus ir bandymus susitarti tarpusavyje.

Intensyvesnė ir masiškesnė lietuvių ir lenkų emigracija į Vakarų, prasidėjusi XIX a. viduryje, šių tautų neišskyrė. Bendrų parapijų kūrimas (daugiausia Didžiojoje Britanijoje ir JAV) siūlė ir bendrą sugyvenimo strategiją naujuose kraštuose³. Tik XIX a. pabaigoje, kai

¹ A. Liekis, *Lenkų skriaudų lietuviams istorijos apžvalga. Juodieji Lietuvos istorijos puslapiai*, Vilnius, 2011.

² 2011 m. balandžio mėn. abiejų šalių intelektualai ėmė garsiai plėtoti idėją, jog būtina sureguliuoti kaimyninius santykius. Spaudoje pasirodė pirmieji kreipimaisi, kurie 2012 m. gegužės 21 d. išaugo į apčiuopiamą darinį, mat buvo įsteigtas Lietuvos–Lenkijos bendradarbiavimo ir dialogo forumas.

³ Plačiau apie tai: D. Dapkutė, Lietuvių ir lenkų ryšiai emigracijoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, *OIKOS*, 2009, nr. 2(8), p. 81–95; W. Wolkovich – Valkavičius, *Lithuanian Religious Life in America*, Vol. 1–3, Norwood, 1991, 1996, 1998; V. Greene, *For God and Country. The Rise of Polish and Lithuanians Ethnic Consciousness in America 1860–1910*, Madison, 1975; A. Eidintas, *Lietuvių kolombai*, Vilnius, 1993; P. Freidheimas, Lietuvos valstybingumo klausimas lenkų ir lietuvių politinėje emigracijoje po 1963 m. sukilimo, *Lietuvos istorijos metraštis*,

suintensyvėjo modernių tautų formavimosi procesas, išėivijoje sustiprėjo noras atsiskirti taip siekiant labiau įtvirtinti savąją tautinę tapatybę. O laikotarpis tarp dviejų pasaulinių karų lietuvių–lenkų santykius buvo paženklinęs dideliu nepasitikėjimu ir priešišku. Po generolo Liucjano Żeligowskio akcijos, Lietuvai netekus Vilniaus krašto, tiek tarptautinėje arenoje, tiek vidaus gyvenime nuolat afišuota sostinės praradimo problema. Rašyta nauja tautinė istorija, kurioje bendras šimtmečius trukęs tautų sugyvenimo laikotarpis matytas iš tuometinių realiųjų pozicijų. Spaudoje mirgėjo antilenkiški straipsniai, žinutės, karikatūros⁴, plito Petro Vaičiūno eilėraščio eilutės „*Mes be Vilniaus nenurimsim*“. Kadangi jaunoji lietuvių karta buvo auklėjama lenko – priešo dvasia, o Vilniaus „išlaisvinimas“ tapo visuotine tautine misija⁵, net ir ją įgyvendinus 1939 m. pasitikėjimas lenkais nepadidėjo. Tai sąlygojo ir pačios Vilniaus priskyrimo prie Lietuvos aplinkybės. Įsikišus trečiajam faktoriui – SSRS, problema tapo tarsi užsaldyta⁶. Tiek lietuviai, tiek lenkai suvokė, jog ateityje pasikeitus tarptautinėms aplinkybėms ją dar reikės spręsti. Tokios nuotaikos buvo išsineštos ir į emigraciją Antrojo pasaulinio karo metais arba iš karto po jo pabaigos. Vilniaus ir Vilniaus krašto priklausomybė, būsimos valstybių sienos (Karaliaučiaus ir Seinų krašto priklausomybė), bendros istorinės praeities vertinimai – tai buvo tie dalykai, apie kuriuos galvojant išsiskyrė lietuvių ir lenkų vaizdiniai.

Jau pirmaisiais karo mėnesiais visi šie klausimai tapo labai svarbūs. Kai 1939 m. rudenį Vokietija ir SSRS pasidalijo Lenkiją, Vilnius ir Vilniaus kraštas atiteko Lietuvai. Su tuo niekaip negalėjo susitaikyti lenkų valdžios sluoksniai. 1939 m. rugsėjo 30 d. emigracijoje sukūrę egzilinę vyriausybę, vadovaujamą Władysława Sikorskio, jie stengėsi žaisti didelėms valstybėms būdingus tarptautinius žaidimus. Tačiau santykių su lietuviais gaivinimu, bent jau pirmaisiais karo metais, jie nebuvo ypatingai suinteresuoti. Nors derybos vyko Londone, Paryžiuje, Romoje, Berne, Vašingtone ir kituose miestuose⁷, kur telkėsi lietuviai ir lenkai, jų nuotaikos kito taip pat greitai, kaip ir Antrojo pasaulinio karo politinės realijos. Lenkai tikėjosi, kad karui pasibaigus bus įvertintas jų šalies piliečių indėlis nugalint Vokietiją ir Lenkijos valstybės atstovai dalyvaus sprendžiant ateities pasaulio tvarką. Kaip žinia, taip neatsitiko.

nr. 2, Vilnius, 2004, p. 89–117; K. Raškauskas, *Londono lietuvių katalikų bendruomenės istorija*, Londonas, 2012 (rankraštis saugomas G. Milerytės asmeniniame archyve).

⁴ Plačiau apie tai: K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999; K. Buchowski, *Panowie i żmogusy. Stosunki polsko-litewskie w międzywojennych karykatuach*, Białystok, 2004; K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok, 2006;

⁵ Plačiau apie tai: Č. Laurinavičius, Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai, *Studijų šaltiniai* '5, Kaunas, 1997, p. 249–257.

⁶ SSRS Vilniaus kraštą Lietuvai perdavė pagal 1919 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutartį. Po Antrojo pasaulinio karo Europoje pabaigos 1945 m. rugpjūčio 16 d. buvo pasirašyta SSRS – Lenkijos valstybinės sienos sutartis. Žiūrėti: M. Požarskas, *Tarybų Lietuvos ir Liaudies Lenkijos santykiai*, Vilnius, 1973.

⁷ Plačiau apie tai: K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945*, Opole, 1998; D. Segeš, *Litwa w polityce rządu PR gen. Władysława E. Sikorskiego (1939–1943)*, Warszawa, 2006, (magistro darbas apgintas 2006 m. Varšuvos universitete).

Pokario likimai Lietuvai ir Lenkijai susiklostė skirtingai. Pirmoji pateko į Sovietų Sąjungos sudėtį. Ir nors šalis buvo okupuota, Vakarai inkorporavimo į SSRS niekada nepripažino. Išeivija turėjo atvirą veiklos lauką, mat per Lietuvos diplomatinės atstovybės buvo išsaugotas valstybės tęstinumas. Tuo tarpu Lenkijos Liaudies Respublika gavo nominalų suverenumą. Jų egzilinė vyriausybė prarado savo buvusius partnerius, o lenkų egzilio diplomatų įtaka bet kokiems įvykiams Europoje tapo labai apribota. Pripažinus Lenkijos Liaudies Respublikos vyriausybę, prasidėjo tarptautinė egzilinės vyriausybės Londone izoliacija. Jau 1945 m. liepą JAV ir Didžiosios Britanijos atstovai deklaravo, jog nebe pripažįsta Lenkijos egzilinės vyriausybės. Nepaisydama nepalankiai susiklosčiusios tarptautinės situacijos pastaroji tęsė veiklą tokiomis formomis, kokioms tuo metu turėjo galimybių.

Labai svarbių tarpusavio santykiams pokyčių įnešė ir karo bei pokario Europos teritoriniai pokyčiai. Pirmaisiais karo mėnesiais SSRS perdavė Vilnių Lietuvai, o paskutiniųjų karo mėnesių konferencijose Lenkijai buvo prijungtos Vokietijai priklausiusios žemės. Lenkijos teritorija pasislinko į vakarus. J. Stalinas tai akcijai panaudojo net lenkų nacionalizmo elementus, kuriems atstovavo 1921 m. Rygos sutarties „architektas“ Stanisławas Grabskis⁸. Lenkų emigracija teritorijas vakaruose vertino kaip kompensaciją už patirtą Vokietijos agresiją, tačiau tuo pat metu negalėjo susitaikyti su Vilniaus krašto praradimu. Tai nujausdama lietuvių išeivija tarsi „įjungė“ budėjimo režimą, stengdamasi reaguoti į kiekvieną kaimynų pretenziją. Tokioje atmosferoje mezgėsi pirmieji lietuvių – lenkų kontaktai emigracijoje jau po Antrojo pasaulinio karo, tokiomis aplinkybėmis egzilyje buvo bandoma modeliuoti valstybių santykius ir ateityje. Tačiau norint kalbėti apie ateitį, tada, kaip ir dabar, buvo būtina peržiūrėti praeitį ir pripažinti klaidas, mėginti kitaip konstruoti tautinius naratyvus, mobilizuoti vaizduotę ir jausmus, iš naujo įvertinti priešus ir sąjungininkus, nebepriminti kalčių, o stengtis rasti bendrą vardiklį.

Visi šie išvardinti dalykai pokario Europoje buvo būdingi ne tik lietuviams ir lenkams, bet ir daugeliui vadinamosios Vidurio Rytų Europos tautų. Panašūs teritoriniai ginčai, skirtumai vertinant istorinę praeitį bei stereotipai sąlygojo praktiškai bet kurių kitų dviejų kaimyninių regiono valstybių santykius⁹. Nesutarimai sunkino ir stabdė bendro Vidurio Rytų Europos

⁸ Plačiau apie tai: T. Snyder, *Tautų rekonstrukcija. Lietuvos, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999*, Vilnius, 2008, p. 203–229; G. Milerytė, *Between Hatred and Cooperation: Stalinist Foreign Policy in the Lithuanian and Polish Debate in Emigration*, 2012, prieiga per Internetą: <http://ebookbrowse.com/giedre-mileryte-pdf-d35320841>.

⁹ Plačiau apie tai: O. Halecki, *Borderland of Western Civilization, A History of East Central Europe*, (antrasis leidimas), New York, 1980; L. R. Johnson, *Central Europe, Enemies, Neighbors, Friends*, New York, Oxford, 1996; P. S. Wandycz, *Laisvės kaina, Vidurio Rytų Europos istorija nuo viduramžių iki dabarties*, Vilnius, 1997; G. H. Hodos, *The East – Central European Region. An Historical Outline*, Westport, London, 1999; J. Rithchild, N. M. Wingfield, *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*, New York, Oxford, 2000;

politinio darinio kūrimą. Gilinimasis į šiuos klausimus yra svarbus ne tik istorinės praeities analizei, bet ir šiandieninio pasaulio suvokimui.

Šios disertacijos rėmuose tiesiogiai nebus gilinamasi į lietuvių ir lenkų santykius *Pavergtų Europos tautų organizacijoje* susikūrusioje po Antrojo pasaulinio karo¹⁰. Be jokios abejonės, šioje ir kitose tokio pobūdžio organizacijose palaikyti kontaktai, egzistavusios diskusijos ir puoselėtos idėjos yra labai svarbios, tačiau jos buvo ypatingai plataus pobūdžio, todėl visa tai paliekama kitiems tyrinėtojams. Taip pat darbe nebus analizuojami asmeniniai lietuvių ir lenkų išeivijoje egzistavę priešiški vaizdiniai, pavieniai nusistatymai, kurie neturėjo įtakos platesnėms gyventojų masėms.

Šiandien yra aišku, jog darbą buvo galima parašyti vien tik apie tiesioginius lietuvių ir lenkų išeivijoje egzistavusius kontaktus. Vis tik, šiuo pasakojimu norėjosi nuženklinti ne tik lietuvių ir lenkų atstovų susitikimus, derybas, bet, visų pirma, parodyti santykių idėjos raidą, išeivijoje generuotus ateities vaizdinius. Galiausiai, istorija parodė, kad kuo realesnės išeivijoje atrodė susitikimų ir derybų galimybės, tuo mažiau energijos buvo eikvojama bendrųjų vaizdinių kūrimui. Ir atvirkščiai – kuo stabilesnė atrodė susiklosčiusi pasaulio geopolitinė situacija, tuo intensyviau gryninosi galvojimai apie Lietuvos ir Lenkijos valstybių santykius neapibrėžtoje ateityje.

Sąvokos. Darbe vartojama sąvoka *vizija* yra platesnio turinio nei ji apibrėžiama *Lietuvių kalbos* bei *Tarptautinių žodžių* žodynuose¹¹. Ši sąvoka yra suprantama kaip asmens vaizduotės padarinys, intelektualinis praeities ir tikrovės įprasminimo rezultatas, kurį veikiami savo praeities išgyvenimų ir asmeninės istorijos generuoja žmonės. *Vizija* priklausomai nuo detalumo ir išbaigtumo darbe tapatinama su tokiomis sąvokomis kaip: *vaizdinys*, *galvojimai*, *įžvalgos*, *ateities projekcija*, *numanymas*, *geopolitinė vaizduotė* ir kt. Šios sąvokos pasirinkimą nulėmė keletas veiksnių. Pirmiausia, realieji lietuvių ir lenkų santykiai išeivijoje dažnai apsiribojo tik miglotomis ateities santykių projekcijomis, kurios nebuvo įgavusios konkrečių planų ar strategijų pobūdžio. Dažniausiu atveju tai tebuvo santykių matymas neapibrėžtoje ateityje. Antra, laiko tėkmėje būtent šios vizijos įgalino naujų realių kontaktų mezgimą ir perėjimą nuo visiško nepasitikėjimo į plataus pobūdžio kultūrinį, ekonominį ir politinį bendradarbiavimą. Intelektualinės mintie tyrinėtojai šią sąvoką naudoja daugiausia rašydami apie ateities idėjų generavimą įžvalgų numatymą. Štai 1970 m. rašydamas apie Kazį Pakštą,

¹⁰ Plačiau apie tai: A. Plukas, Baltijos valstybės ir Pavergtų Europos tautų organizacija, *Aidai*, 1962, nr. 1.

¹¹ *Vizija* – tariamas vaizduotės vaizdas, regėjimas, fantazijos sukurtas paveikslas, svajonė. Žiūrėta: *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985.

Vizija – tariamasis vaizdas, vaizduotės paveikslas, vaizdinys; ateities uždavinių, idealo numatymas, svajonė, troškimas. Žiūrėta: *Lietuvių kalbos žodynas*, (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas. <http://www.lkz.lt/dzl.php>, [žiūrėta: 2012 m. rugpjūčio 26 d.].

Juozas Eretas jį apibūdino, kaip „pranašą tarp vizijos ir institucijos“¹², o gilindamasis į Lietuvoje egzistuojančią politinę sąmonę 1980 m. Aleksandras Štomas taip pat naudojo „krašto ateities vizijos“ sąvoką¹³.

Kitos darbe vartojamos sąvokos: *Polonija* – lenkų tautybės ir kilmės asmenys gyvenantys už Lenkijos valstybės ribų; *Kraštas* – išeivijoje naudota sąvoka reiškianti Lietuvos ar Lenkijos valstybės teritoriją; *Akcija* – organizuota išeivių veikla siekiant Vilniaus arkivyskupijos teritorijos perdalinimo.

Darbo erdvė lokalizuojama Vakaruose, kaip jie buvo suvokiami Šaltojo karo laikotarpiu. Daugiausia tai JAV ir Vakarų Europa, kur veikė svarbiausi lietuvių ir lenkų išeivių centrai.

Tyrimo objektas. Lietuvių ir lenkų išeivijoje egzistavę abiejų tautų ir valstybių ateities vaizdiniai bei realūs išeivijoje palaikyti kontaktai.

Tyrimo tikslas yra išanalizuoti lietuvių ir lenkų santykius emigracijoje bei lietuvių ir lenkų subrandintus Lietuvos ir Lenkijos ateities santykių vaizdinius.

Pagrindiniam tikslui pasiekti išsikelti šie **uždaviniai**:

1. Rekonstruoti oficialių išeivijoje veikusių lietuvių ir lenkų organizacijų ir institucijų narių megztus kontaktus siekiant sureguliuoti tarpusavio santykius.
2. Išnagrinėti atskirų asmenų, kurie darė įtaką platesnėms išeivijos masėms, generuotus vaizdinius lietuvių ir lenkų bei Lietuvos ir Lenkijos santykių klausimu.
3. Pristatyti išeivijoje egzistavusius lietuvių ir lenkų sambūrius, jų vaizdinius, kurie įtakoją lietuvių ir lenkų santykių raidą.
4. Aptarti, kaip lietuvių ir lenkų santykiai buvo įtakojami įvairių federacinių projektų.

Chronologiniai darbo rėmai. Darbas nagrinėja laikotarpį 1945–1990 metais. 1945 metai ženklina Antrojo pasaulinio karo Europoje pabaigą, kada lietuvių ir lenkų išeivijos išgyveno svarbių pokyčių, ateityje sąlygojusių ne tik abipusius santykius, bet ir institucinių statusų skirtumus. 1990 metai pasirinkti dėl to, jog jie ženklina išeiviškosios misijos išlaisvinti Lietuvą pabaigą. Kartkartėmis, siekiant išsamiau apžvelgti įvykių ar idėjų raidą, darbe aprašomi įvykiai „išeina“ už griežtų chronologinių darbo rėmų.

Tyrimo metodologija. Darbe naudojami įvairūs humanitarinių ir socialinių mokslų metodai, padedantys įgyvendinti išsikeltus uždavinius. Pagrindinis – aprašomasis–analitinis yra tradicinis, taikomas daugelyje panašaus pobūdžio darbų, kur istorikui tenka apdoroti gausią,

¹² J. Eretas, *Kazys Pakštas, tautinio šauklio odisėja (1893–1960)*, Vilnius, 2002, p. 125.

¹³ A. Štomas, *Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos*, Londonas, 1980; Tas pats tekstas perspausdintas: A. Štomas, *Laisvės horizontai*, sud. L. Mockūnas, Vilnius, 2001, p. 204–274.

dažnai ne itin informatyvią ar prieštaringą įvairių šaltinių medžiagą, niekad iki šiol nebuvusią mokslo apyvartoje. Šis metodas darbe daugiausia taikomas rašant apie realius išėivijoje egzistavusius lietuvių ir lenkų politinių ar visuomeninių organizacijų narių kontaktus. Taip pat taikomi lyginamasis bei teksto analizės metodai. Pastarasis buvo ypač svarbus gilinantis į išėivijoje rašytus tekstus. Jis įgalino pateikti egzistavusius galvojimus. Interviu metodas, pastaruoju metu dažnai taikomas naujausiųjų laikų istorikų, šiame tyrime taip pat naudojamas¹⁴. Pokalbiai su kai kuriais asmenimis daugiau padėjo pasitikrinti savąsias interpretacijas, nei išgauti konkrečios faktinės informacijos¹⁵ (Kastytis Baublys¹⁶, Algimantas Gureckas¹⁷, Vytautas Kamantas¹⁸, Adamas Michnikas¹⁹, Antanas Saulaitis SJ²⁰, Tomas Venclova²¹), o neretai suteikė informacijos, kur ieškoti iki tol nežinotos archyvinės medžiagos. Būtent šių asmenų pasirinkimą sąlygojo akivaizdus faktas, kad laiko tėkmėje tiesiog nebeliko žmonių galinčių prisiminti bandymus megzti lietuvių ir lenkų santykius išėivijoje.

Darbe stengtasi laikytis chronologinio pasakojimo principo, taip įgalinant skaitytoją suvokti lietuvių ir lenkų santykių bei vaizdinių emigracijoje evoliuciją. Tačiau egzistavo laikotarpis, kai praktiniai – politiniai veiksmai sumažėjo iki minimumo, todėl jų aprašymas neturėjo prasmės. Tada išryškėjo laikas, kai buvo brandinamos vizijos, kuri aptariant buvo atsižvelgta ir į probleminį pasakojimo pobūdį.

Darbo struktūra. Be įvado, išvadų, santrumpų ir šaltinių bei literatūros sąrašo, darbą sudaro trys dalys, atitinkamai suskirstytos į skyrius bei poskyrius.

Pirmoji disertacijos dalis apima pirmąjį pokario penkmetį, kai daugiausia Vakarų Europoje buvo bandoma užmegzti oficialius kontaktus tarp *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* Londone (toliau – LREV) ir *Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto* (toliau – VLIK) bei *Lietuvos diplomatinės tarnybos* (toliau – LDT). Jame aprašomos veiklos geografija koncentruojasi tokiose Vakarų Europos sostinėse, kaip Roma, Paryžius, Londonas, Vatikanas, kartais nusikeliant į Vakarų Vokietijos periferiją, kur veikė VLIK. Kadangi tuo laikotarpiu Vakarus pasiekusi informacija apie įvykius už *Geležinės uždangos* buvo menka, o neretai ir

¹⁴ Rašant iš dalies remtasi: K. Kardelis, *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*, Šiauliai, 2007.

¹⁵ Iš esmės dėl šios priežasties disertacijos pabaigoje nėra pridedami padaryti interviu.

¹⁶ Telefoninis pokalbis su Kastyčiu Baubliu 2011 m. kovo 18 d. Kaunas – Londonas. Užrašai saugomi darbo autorės asmeniniame archyve.

¹⁷ Interviu su Algimantu Gurecku (g. 1923 m.), 2011 m. vasario 4 d. Vašingtono D. C. JAV. Interviu garso įrašas ir stenograma saugomi darbo autorės asmeniniame archyve.

¹⁸ Interviu su Vytautu Kamantu (g. 1930 m. – 2012 m.), 2011 m. vasario 8 d. Grand Rapids, JAV. Interviu garso įrašas ir stenograma saugomi darbo autorės asmeniniame archyve.

¹⁹ Interviu su Adamu Michniku (g. 1937), 2008 m. rugsėjo 22 d. Kaunas. Užrašai saugomi darbo autorės asmeniniame archyve.

²⁰ Interviu su Antanu Saulaičiu SJ (g. 1939 m.), 2011 m. sausio 27 d. Čikaga, JAV. Interviu garso įrašas ir stenograma saugomi darbo autorės asmeniniame archyve.

²¹ Interviu su Tomu Venclova (g. 1937), 2008 m. gruodžio 6 d. New Haven, JAV. Interviu garso įrašas ir stenograma saugomi darbo autorės asmeniniame archyve.

klaidinga, įvykiai Lietuvoje ir Lenkijoje tiesiogiai neatsispindi išeivių veikloje plėtojant bandant megzti kaimyninius santykius.

Antroji dalis apima laikotarpį maždaug nuo 1950 iki 1980 metų, kurio metu realių kontaktų išeivijoje fiksuota minimaliai. Karo pabėgėliams paliekant perkeltųjų asmenų stovyklas (toliau - DP) ir tampant emigrantais, imta susitaikyti su mintimi, jog tarptautinė situacija greit nepasikeis, todėl atsisakyta skubotų susitarimų bandymo. Palaipsniui pereita prie intelektualių problemos svarstymų. Kaip tik tuo laikotarpiu buvo subrandintos didžiausią įtaką Lietuvos ir Lenkijos santykiams padariusios idėjos. Čia aprašomas lenkų inicijuotas Vidurio Europos federacijos kūrimas ir lietuvių dalyvavimas šiame procese. Taip pat dėmesys skiriamas Paryžiuje bei Londone susitelkusiems lietuvių ir lenkų intelektualų būreliams, kurių veikla turėjo įtakos dialogui tarp abiejų tautų atstovų. Jų leidžiamų žurnalų puslapiuose buvo spausdintos mintys apie būsimas valstybių vizijas. Skyriuje taip pat pristatoma kokioje erdvėje buvo gvildinti ateities santykių, Vilniaus krašto priklausomybės vaizdiniai.

Trečioje dalyje dėmesys vėl koncentruojamas į išeivijos organizacijų tarpusavio kontaktus, aktyviau pradėtus megzti po lenko Popiežiaus Jono Pauliaus II išrinkimo ir *Solidarumo* atsiradimo. Abu reiškiniai neįtilpo į susiklosčiusį lietuvių stereotipinį požiūrį į lenkus, todėl tas požiūris privalėjo keistis. Keturiuose poskyriuose gilinamasis į organizacijų *Pasaulio Lietuvių Bendruomenės* (toliau – PLB) ir *JAV Lietuvių Bendruomenės* (toliau – JAV LB) narių veiklą palaikant ryšius ne tik su lenkų išeivijos organizacijomis, bet ir su Lenkijos pogrindžiu. Tai sąlygoja minimo pogrindžio mėginimai per legalias išeivijos organizacijas užmegzti kontaktus su lietuviais. Tokia galimybė atsirado Lenkijoje suklestint *Solidarumui*²². Nemažai dėmesio skiriama ir lietuvių pastangoms užtikrinti tuometinių Lietuvos valstybės sienų nekintamumą. Visi šie procesai daugiausia vyko JAV, todėl disertacijos trečiojoje dalyje aprašomi įvykiai daugiausia vyko už Atlanto.

Kaip jau minėta, rašant stengiamasi laikytis chronologinio principo, tačiau pačią darbo struktūrą sąlygojo visos epochos struktūra. Visi trys skyriai parašyti laikantis realių kontaktų ir vaizdinių balanso. Tokį teksto konstravimo būdą nulėmė pati istorijos tėkmė. Šios aplinkybės sąlygojo, jog disertacija susideda iš trijų struktūrinių dalių, kurių pirmą ir trečią daugiau išryškina realiusius išeivijoje egzistavusius kontaktus, o antroji daugiau pasakoja apie įtaką dariusius vaizdinius. Šios disertacijos pasakojimą buvo galima mėginti sukonstruoti, kaip dvi lygiagrečiai einančias „santykių“ ir „vizijų“ linijas. Viena pasakotų lietuvių ir lenkų susitikimų,

²² *Solidarumas* – (lenkiškai *Solidarność, Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność”* – Nepriklausoma savivaldi profesinė sąjunga „Solidarumas“) – lenkų profesinė sąjunga, 1980 metais inicijavusi streikus, davusius pradžią visuomeniniams, vėliau ir politiniams judėjimams, pakeitusiems šalies politinę santvarką.

bendrų veiksmų ar derybų istorija, antroji išryškintų emigracijoje egzistavusius galvojimus apie santykius. Vis tik pasirinktas kitas kelias įgalino papasakoti bendrą pasakojimą.

Istoriografija. Šiandienos istorikai atskiriems lietuvių ir lenkų santykių momentams skiria labai daug dėmesio. Tarpukario priešiškus išsamiai aprašytas abiejų šalių tyrinėtojų²³. Savų profesionalų plunksnos susilaukė ir lietuvių – lenkų santykiai emigracijoje Antrojo pasaulinio karo metais²⁴. Vis tik, nepaisant to, jog lenkai labai intensyviai tyrinėja savo pokario emigraciją, lietuvių ir lenkų santykių klausimas nagrinėjamas tik žurnalo *Kultura* tyrinėtojų.

Visiškai disertacijos temą atspindinčio veikalas iki šiol dar nėra parašyta, todėl tenka ir istoriografiją sugrupuoti pagal joje atskleidžiamą disertacijai svarbios tematikos dalį. Plačiausiai probleminiu požiūriu lietuvių – lenkų santykius išeivijoje analizuoja Egidijus Aleksandravičius straipsnyje *Politinių veiksnių realijos ir marginalijos. Lenkų klausimas lietuvių išeivijoje*²⁵. Jame apžvelgiamos dar iki Antrojo pasaulinio karo vykusios derybų su lenkais pasekmės politiniams lietuvių emigracijos veiksniams, analizuojamos *Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto* ir *Lietuvos diplomatinės tarnybos* atstovų iniciatyvos mezgant kontaktus su lenkų politiniais organais, pristatomi ginčų dėl santykių su lenkais atspindžiai lietuviškoje išeivijos spaudoje. Taip pat straipsnyje analizuojamos tokią situaciją sąlygojusios idėjos. Straipsnyje polemizuojama su kitų istorikų darbais vertinant VLIK ir LDT atstovų nesutarimus lietuvių–lenkų santykių kontekste. Norisi prisipažinti, jog šis straipsnis inspiravo disertacijos rašymą.

Pirmajam disertacijos skyriui, aptariant realius išeivijoje egzistavusius kontaktus, labai svarbūs buvo lenkų istoriko Krzysztofo Tarkos darbai. Jo pastangų kaip įmanoma plačiau pristatyti visuomenei oficialių lietuvių ir lenkų politinių organizacijų derybas, neįmanoma nevertinti. Iš esmės remdamasis vien *Lenkų W. Sikorski institute ir muziejuje* esančia archyvine medžiaga, lietuvių ir lenkų santykius emigracijoje K. Tarka aprašė net trijuose savo veikaluose. Juose praktiškai pažodžiui atkartojamas tas pats tekstas. 2003 metais pasirodžiusioje jo knygoje *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*²⁶ bendrame *Lenkų Respublikos egzilinės vyriausybės* diplomatijos fone aprašyti ir lietuvių bei lenkų susitikimai 1946–1949 m. Tais pačiais metais pasirodžiusiame dviejų dalių straipsnyje *Rozmowy z budrysami. Rząd RP na uchodźstwie i Litwini (1945–1990)*, išspausdintame *Zeszyty*

²³ Plačiau apie tai: P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa, 1985; P. Łossowski, *Konflikt Polsko–Litewski 1918–1920*, Warszawa, 1996; P. Łossowski, *Stosunki Polsko–Litewskie 1921–1939*, Warszawa, 1997; A. Kasparavičius, Don Kichotas prieš Prometėją. Tarpukario lietuvių–lenkų iracionalioji diplomatija, *Darbai ir Dienos*, Kaunas, 2002, nr. 30; G. Vilkelis, *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, Vilnius, 2006.

²⁴ K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca...*; D. Segeš, *Litwa w polityce rządu PR...*

²⁵ E. Aleksandravičius, Politinių veiksnių realijos ir marginalijos. Lenkų klausimas lietuvių išeivijoje, *Darbai ir dienos*, 2002, t. 30, p. 147–166.

²⁶ K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa, 2003.

Historyczne, autorius nepretenzingai apžvelgia ir keletą susitikimų 6 bei 8 dešimtmečiais²⁷. Tai puikiai suprantama, kadangi minimu laikotarpiu lietuvių ir lenkų politinių organizacijų kontaktai išties buvo sumažėję iki minimumo. Lietuviškai skaitantis tyrėjas gali rinktis ir trečią tekstą – straipsnį *Derybos su Baltijos šalių atstovais. Emigracinė Lenkijos Respublikos Vyriausybė ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos emigrantai (1945–1956)*, pasirodžiusį 2004 metais *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro* išleistame straipsnių rinkinyje²⁸. Visuose darbuose neabejotinai yra aprašyti beveik visi pagrindiniai lietuvių ir lenkų atstovų susitikimai pirmuoju pokario penkmečiu. Vis tik, pasigendama lietuviškų šaltinių ir istoriografijos. Kai kurios daromos prielaidos neatrodo įtikinamos. Pavyzdžiui, kalbėdamas apie S. Lozoraičio ir V. Sidzikausko santykius, lenkų istorikas teigia, jog lietuvių diplomatijos šefas „...progai pasitaikius norėjo diskredituoti savo konkurentą lietuvių diplomatijoje, kuris (*nota bene!*) nuo seno palaikė gerus santykius su lenkais“²⁹, o tai stabdė lietuvių derybas su lenkais. Tokio pobūdžio teiginiai leidžia susidaryti įspūdį, jog tarp S. Lozoraičio ir V. Sidzikausko išeivijoje tvyrojo eilinė konkurencija dėl galios, kuri tiesiogiai įtakojė ir jų atstovaujama institucijų veiksmus. Vis tik šiame darbe laikomasi minties, jog nepaisant varžymosi dėl galios, santykių su lenkų išeivijos valdžios atstovais suregulavimas buvo sudėtingesnė problema, nes galėjo įtakoti Lietuvos okupacijos pripažinimą. Pagaliau, remiantis aukščiau aptartu E. Aleksandravičiaus straipsniu, daroma prielaida, kad S. Lozoraičio santykiuose su VLIK atstovu atsispindėjo ne tik valdžios dominavimo siekiai, bet pirmiausia išsiskyrė ideologiniai ir politiniai motyvai³⁰.

K. Tarkos dėmesio užribyje liko ir keletas svarbių 1945 metų susitikimų, kurie yra svarbūs gilinantis į lietuvių ir lenkų santykius išeivijoje. Jie liko nepastebėti istoriko, mat apie juos liudijantys dokumentai saugomi kitose Lenkijos institucijose. Taip pat K. Tarka nemini ir privačiuose *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* užsienio reikalų ministro Adam Tarnowski juodraščiuose likusių minčių apie abiejų šalių santykius bei Vilniaus statusą. Rašant apie realius išeivijoje egzistavusius kontaktus, niekad neviešintos mintys gal ir nėra tokios svarbios, tačiau gilinantis į tuo metu egzistavusias vizijas yra labai reikšmingas šaltinis, ženklinantis nesavalaikių idėjų egzistavimą.

Lietuviškojoje istoriografijoje nėra darbų, kurie tiesiogiai analizuotų lietuvių ir lenkų institucijų išeivijoje kontaktus po Antrojo pasaulinio karo, tačiau Lietuvos diplomatinės

²⁷ K. Tarka, Rozmowy z budrysami. Rząd RP na uchodźstwie i Litwini (1945–1990), *Zerzuty Historyczne*, 143 ir 144 sąsiuviniai, 2003.

²⁸ K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais. Emigracinė Lenkijos Respublikos vyriausybė ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos emigrantai (1945–1956), *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 350–366.

²⁹ *Ten pat*, p. 362.

³⁰ E. Aleksandravičius, Politinių veiksnių realijos..., p. 149.

tarnybos išeivijoje tema jau egzistuoja bent du labai svarbūs moksliniai darbai. Pirmasis – tai istoriko Lauryno Jonušausko knyga *Likimo vedami, Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991*³¹, kurios atskiros dalys jau buvo publikuotos ir anksčiau, bei istorikės Astos Petraitytės – Briedienės 2011 metais Vytauto Didžiojo universitete apginta disertacija apie Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio veiklą, kuri dar nepasirodė atskira knyga³². Tuo tarpu plačiausiai apie VLIK veiklą siekiant išlaisvinti Lietuvą rašė istorikas Juozas Banionis³³. Šie istorikų darbai tiesiogiai nenagrinėja lietuvių ir lenkų santykių problemų, juose vis tiek iškyla lenkiškasis faktorius kėlęs nemaža sumaištį sprendžiant lietuvių politinėje išeivijoje kilusias tarpusavio problemas.

Gilinantį į lietuvių išeivijos gyvenimą didelės reikšmės turėjo Kazimiero Barėno³⁴, Alfonso Eidinto³⁵, Juozo Skiriaus³⁶, Daivos Dapkutės³⁷, Egidijaus Aleksandravičiaus³⁸ darbai. Visi jie vienu ar kitu aspektu siejasi su rašomos disertacijos tema. Jei A. Eidinto knyga naudota siekiant perprasti bendruosius lietuvių emigracijos procesus, tai K. Barėno, E. Aleksandravičiaus, J. Skiriaus, D. Dapkutės tyrimai buvo aktualūs gilinantį į Didžiosios Britanijos lietuvių veiklą. Tai sąlygojo, bent jau pirmaisiais pokario dešimtmečiais, ypatingas Londono, kaip svarbaus lietuvių ir lenkų išeivijos politinio bei kultūrinio centro statusas.

Lenkų išeivijos gyvenimą aptarančių darbų gana daug. Disertacijos temai ypač svarbus tritomis pavadintas *Druga wielka emigracja 1945–1990*. Jį sudaro Andrzejaus Friszkes³⁹, Paweło Machcewicziaus⁴⁰ ir Rafała Habielskio⁴¹ darbai apie lenkų politinę išeiviją, emigracijoje egzistavusias visuomenines ir kultūrinę organizacija bei išeivijos vaidmenį tarptautiniame kontekste. Rašant pirmą skyrių taip pat remtasi Tadeuszo Wolszas veikalu *Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w kraju 1945–1950*⁴². Nors apie santykius su kaimynais

³¹L. Jonušauskas, *Likimo vedami, Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991*, Vilnius, 2003; L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai 1946–1947 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1 (7).

³²A. Petraitytė, Pozicijos ir opozicijos. Lietuvos diplomatinė tarnyba Berno ir Paryžiaus konferencijose, *Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991*, Vilnius, 2007, p. 156–184; *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai*, sud. A. Petraitytė, Vilnius, 2004; A. Petraitytė – Briedienė, *Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla (1940–1983)*, Kaunas, 2011, (daktaro disertacija apginta VDU 2011 m.)

³³J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius; J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002.

³⁴K. Barėnas, *Britanijos lietuviai 1947–1973 m.*, Londonas, 1978; K. Barėnas, *Britanijos lietuviai 1974–1994 m.*, Londonas, 1997.

³⁵A. Eidintas, *Lietuvių kolumbai: lietuvių emigracijos apybraiža*, Vilnius, 1993.

³⁶J. Skirius, *Lietuvos visuomenininkas ir diplomatas Bronius Kazys Balutis (1880–1967): tėvynei paaukotas gyvenimas*, Vilnius, 2001.

³⁷D. Dapkutė, *Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė*, Vilnius, 2002; D. Dapkutė, D. Kuiziniėnė, *Laisvas žodis laisvame pasaulyje: atviro žodžio mėnraštis „Akiračiai“ 1968–2005 m.* Vilnius, 2010.

³⁸E. Aleksandravičius, Sala pasaulio lietuvių intelektualiniame žemėlapyje, *Didžiosios Britanijos lietuvių bendruomenė: praeitis, dabartis, ateitis*, sud. D. Dapkutė, Vilnius, 2008.

³⁹A. Friszke, *Życie polityczne emigracji*, Warszawa, 1999.

⁴⁰P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Warszawa, 1999.

⁴¹R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa, 1999.

⁴²T. Wolsza, *Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w kraju 1945–1950*, Warszawa, 1998.

lietuviams kiekvienoje iš šių knygų galima rasti vos po keletą sakinių, be šių darbų būtų ypač sudėtinga gilintis į disertacijos temą.

Antrasis disertacijos skyrius yra skirtas lietuvių ir lenkų santykių vizijoms. Tiesiogiai šia tema darbų taip pat nėra. Vis tik, rašant pirmąjį poskyrį apie *Intermarium* idėją, remtasi lenkų federalizmo idėjos emigracijoje po Antrojo pasaulinio karo tyrinėtojų įdirbiu. Istoriko Mariano Wolańskiego veikale *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975*⁴³ išsamiai aprašyti ir analizuoti lenkų politinės emigracijos bandymai federacijos pagrindais vienyti Vidurio Rytų Europą. Dar viename bendraautoriniame M. Wolańskiego darbe *Poland and European Integration. The Ideas and Movements of Polish Exiles in the West, 1939–91*⁴⁴ iš dalies kartojant pirmoje knygoje išdėstytas mintis, dar giliau aprašinėjami lenkiškojo federalizmo emigracijoje vaizdiniai. Detaliai gilinamasi į federacinių klubų kūrimąsi Vakarų Europos sostinėse, jų veiklą. Plačiau į tuos pačius klausimus žvelgia ir Krzysztof Gygajtis knygoje *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w.*⁴⁵ stengdamasis pristatyti lenkų federalizmą jau nuo XIX amžiaus. Jo knygos dalis apie lenkų politinės emigracijos federacinę idėją po Antrojo pasaulinio karo apima ir *Intermarium* kūrimą. Vis tik nei viename tyrime apie konkrečių lietuvių dalyvavimą klubų veikloje neužsimenama (išskyrus vienintelį S. Lozoraičio vyresniojo pavyzdį). Neanalizuojamas ir lietuvių nenoras dalyvauti tokios federacijos kūrime. Trumpai *Intermarium* idėja pristatoma arba apie ją bent jau užsimenama beveik visuose svarbesniuose veikaluose apie lenkų politinę emigraciją⁴⁶.

Atskirą istoriografijos bloką sudaro darbai skirti Jerzy Giedroycui redaguoto žurnalo *Kultura* tyrinėjimams⁴⁷. Iš jų išsiskirtų keletas darbų, svarbių Lietuvos ir Lenkijos santykių ateities vizijoms. Pirmiausia tai Iwonos Hofman⁴⁸ ir Gražynos Pomian⁴⁹ darbai.

⁴³ M. Wolański, *Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975*, Wrocław, 1996.

⁴⁴ M. Wolański, T. Lane, *Poland and European Integration. The Ideas and Movements of Polish Exiles in the West, 1939–91*, Palgrave Macmillan, 2009.

⁴⁵ K. Gygajtis, *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w.*, Częstochowa, 2001.

⁴⁶ K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*; A. Friszke, Jałta i Poczdam w polskich koncepcjach politycznych (1945–1947), *Jałta, Poczdam proces podejmowania decyzji*, Warszawa, 1996; P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej...*; A. Friszke, *Życie polityczne emigracji...*; M. Alberska, R. Juchnowski, *Z dziejów polskiej emigracji politycznej po II wojnie światowej, Polska i Polacy poza granicami kraju w polskiej polityce i myśli politycznej XX wieku*, Wrocław, 2006, *Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej*, pod. red. A. Friszke, Warszawa, 1995; T. Radzik, *Z dziejów społeczności polskiej w Wielkiej Brytanii po drugiej wojnie światowej (1945–1990)*, Lublin, 1991.

⁴⁷ I. Chruślińska, *Była raz Kultura... Rozmowy z Zofią Hertz*, Warszawa, 1994; E. Berberyusz, *Księżę z Maisons-Laffitte*, Gdańsk, 1995; *Wizja Polski na lamach Kultury 1946–1976*, Lublin, 1999; A. St. Kowalczyk, *Giedroyc i „Kultura”*, Wrocław, 1999; D. Dawid, *Księstwo w Maison-Laffite. Rzeczywistość i legenda paryskiej Kultury*, Kraków, 2000; Jerzy Giedroyc: *Redaktor Polityk Człowiek*, sud. K. Pomian, Lublin, 2001; R. Miknys, In memoriam. Jerzy Giedroycas – Lietuvos kunigaikštis Paryžiuje (1906 07 27 – 2000 09 14), *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 2002, nr. 1, p. 293–301; I. Hofman, *Skice pariskiej Kulturze*, Toruń, 2004; A. S. Kowalczyk, *Od Bukaresztu do Laffitów. Jerzego Giedroycia rzeczpospolita epistolarna*, Sejny, 2006; R. Habielski, *Dokąd nam iść wypada. Jerzy Giedroyc od „Buntu Młodych” do „Kultury”*, Warszawa, 2006; M. Żebrowski, *Dzieje Spor. „Kultura” w emigracyjnej debacie publicznej lat 1947–1956*, Warszawa, 2007; J. Korek, *Paradoksy paryskiej „Kultury”*, Katowice, 2008; Jerzy Giedroyc: *kultura polityka wiek XX. Debaty i rozprawy*, Warszawa, 2009; M. Grochowska, *Jerzy Giedroyc*, Warszawa, 2009; M. Grochowska, *Jerzy Giedroyc. Do Polski ze snu*, Warszawa,

Pirmoji analizuoja žurnalo *Kultura* santykį su lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių problematika, antroji savo dėmenį telkia *Kultura* puslapiuose spausdintoms ateities Lenkijos vizijoms, kas neišvengiamai susiję ir su Lietuvos ateities projekcijomis. Abu darbai išsamiai aprašo su lietuviška tematika susijusius, *Kultura* spausdintus straipsnius. I. Hofman savo darbuose trumpai aptaria ULB koncepcijos genezę, jos evoliuciją, kokią reikšmę pastaroji turėjo Lenkijos santykių su kaimyniniais kraštais evoliucijai. Vis tik kalbos barjeras neleido autorėms susipažinti su lietuvių išeivijos reakcija į pasirodžiusius straipsnius. Taip istoriografijos užribyje iki šiol liko lietuvių išeivijos vaizdiniai apie santykius su lenkais.

Specifiškai lietuviška tematika J. Giedroyc leidinyje domina ir Lietuvoje dirbančią istorikę Barbara Stankevič, kurios straipsniuose⁵⁰ taip pat paliečiamas lietuvių – lenkų santykių emigracijoje klausimas. Istorikė gilinasi į lenkų politinę mintį XX amžiuje, todėl jos darbai ypač svarbūs rekonstruojant lenkų vaizdinius, tačiau juose nėra aprašoma lietuvių išeivijoje egzistavusi refleksija. Istorikė nesigilina į lietuvių ir lenkų kontaktus, kadangi jos darbų tikslas yra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Abiejų Tautų Respublikos vaizdinio rekonstravimas lenkiškoje politinėje mintyje⁵¹.

Rašant trečiąją skyrių istoriografijos tekstų, susijusių su trečiojo skyriaus tema, beveik neaptikta. Daugiau naudotasi vos vienu amžininko ir aprašomų įvykių dalyvio, teisininko Algimanto Gurecko moksliniu straipsniu, išspausdintu *Oikos* žurnale⁵². Jame autorius aprašo PLB ir JAV LB narių veiklą santykių su lenkais kontekste. Straipsnio autorius atskleidžia kokiais būdais lietuvių išeivija Vakaruose kovojo už šalies nepriklausomybės atgavimą ir teritorinio integralumo išsaugojimą XX a. antroje pusėje. Vilniaus arkivyskupijos, Jaltos konferencijos nutarimų panaikinimas, buvo tie klausimai, kurių sprendimui lenkų ir lietuvių išeivijos buvo traktuojami skirtingai. Esminius veiklos dėl arkivyskupijos perdalinimo ar Jaltos konferencijos nutarimų panaikinimo momentus A. Gureckas pristatė savo straipsnyje. Vis tik jo

2009; A. Pukszt, Jerzy Giedroyc i nacjonalizm: lekcje redaktora „Kultury”, *Stosunki Polsko – Litewskie wczoraj i dziś. Historia, kultura, polityka*, Toruń, 2009, s. 230–235; J. Breczko, *Poglądy historyczno-filozoficzne pisarzy z kręgu Kultury paryskiej*, Lublin, 2010. Visą skyrių savo knygoje J. Giedroycui ir *Kultura* fenomenui paskyrė JAV istorikas Timothy Snyderis: T. Snyder, *Tautų rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999*, p. 247–262.

⁴⁸ I. Hofman, *Zjednoczona Europa w publicystyce paryskiej „Kultury*, Lublin, 2001; I. Hofman, *Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce Paryskiej „Kultury”*, Poznań, 2003.

⁴⁹ G. Pomian, *Polska–sąsiedzi–Europa, Wizja Polski na łamach Kultury 1947–1976*, Liublin, 1999.

⁵⁰ B. Stankevič, Vidurio Rytų Europa XX amžiaus antrosios pusės lenkų išeivijos federalistinėse regioninėse koncepcijose, *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, nr. 27, p. 125–143; B. Stankevič, Jerzy Giedroyc / Jurgis Giedraitis ir Lietuva, *Naujasis židinys–Aidai*, 2004 (12), p. 615–625. B. Stankevič, Jogailaičių idėja ir jos implikacijos lenkų XX a. geopolitinėje mintyje, *Socialinių mokslų studijos*, 2012, nr. 4(3), p. 867–886.

⁵¹ B. Stankevič, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaizdinys lenkų XX a. geopolitinėje koncepcijose: nuo Józefo Piłsudskio iki Jerzy Giedroyc*, Vilnius, 2012 (disertacijos santrauka).

⁵² A. Gureckas, Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais sovietinės okupacijos metais, *Oikos*, 2009, nr. 2(8), p. 55–80.

ir PLB archyvų medžiaga leido dar giliau analizuoti šiuos klausimus. Tą patį galima pasakyti ir apie vadinamosios *Romos konferencijos* aprašymą.

Kaip galima pastebėti iš disertacijos istoriografijos apžvalgos, kai kurios darbe pristatomos temos iki šiol dar nesušilaukė tyrinėtojų dėmesio, todėl jų atskleidimui ypač svarbūs yra iki šiol nenaudoti archyviniai šaltiniai.

Disertacijoje naudojamus **šaltinius** galima skirti į dvi grupes: archyvinius ir publikuotus. Pagrindinę disertacijos šaltinių bazę sudaro įvairiausia archyvinė medžiaga. Didelė dalis dokumentų iki šiol niekur nenaudoti ir neskelbti. Pati archyvinio darbo geografija gana plati. Teko darbuotis bent keturiose pasaulio valstybėse esančiuose archyvuose: Didžiojoje Britanijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose, Lietuvoje ir Lenkijoje. Kadangi tyrimo chronologija labai plati, tai ir medžiaga saugoma skirtingų valstybių skirtingose institucijose.

Pirmajam skyriui panaudotų didžiausi šaltinių rinkiniai saugomi *Lietuvos valstybės centriniame archyve* (toliau – LCVA), kur esantys dokumentai daugiau nušviečia lietuvių emigracijos pusę ir *Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego*⁵³ (toliau – IPMS) esančiame Londone. Jame saugomi *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* dokumentai. Taip pat kai kurių, svarbių lietuvių ir lenkų santykių vizijoms, asmenų kolekcijos.

LCVA peržiūrėtas diplomatijos šefo *Stasio Lozoraičio*⁵⁴ fondas (f. 668), *Lietuvos pasiuntinybės Londone* fondas (f. 648), *Prezidento Kazio Griniaus*⁵⁵ šeimos fondas (f. 659), *diplomato Vaclovo Sidzikausko*⁵⁶ fondas (f. 667). Nepaisant to, jog V. Sidzikauskas pirmąjį pokario dešimtmetį buvo vienas iš aktyviausių lietuvių santykiuose su lenkais, jo fonde esanti medžiaga šiuo klausimu yra labai skurdi. Iš viso V. Sidzikausko fonde saugomos peržiūrėtos medžiagos masyvo pasidaryti vos keli išrašai. Tai galėjo sąlygoti skrupulingas diplomato autobiografijos pristatymas atsiminimuose, nepaliekant vietos ateities tyrinėtojų interpretacijoms. Prezidento K. Griniaus šeimos fondas taip pat skurdokas lietuvi – lenkų santykių klausimu. Daugiau medžiagos galima aptikti apie prezidento sūnaus pulkininko Kazio Griniaus veiklą Antrojo pasaulinio karo metais JAV. Fonde galima rasti jo surinktos informacijos apie *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* anti lietuvišką veiklą Vakaruose. Informacijos trūkumą kompensuoja S. Lozoraičio vyresniojo ir pasiuntinybės Londone fondai.

⁵³ *Generolo W. Sikorskių lenkų institutas ir muziejus*, Londonas, Didžioji Britanija.

⁵⁴ Stasys Lozoraitis senjoras (1898 m. Kaunas – 1983 m. Roma, Italija) – diplomatas, Lietuvos užsienio reikalų ministras, *Lietuvos diplomatinės tarnybos* šefas.

⁵⁵ Kazys Grinius (1866 m. Selemos Būda, Marijampolės apskritis – 1950 m. Čikaga, JAV) – gydytojas, politikas, Lietuvos Respublikos prezidentas.

⁵⁶ Vaclovas Sidzikauskas (1893 m. Šiaudinė, Šakių apskritis – 1973 m. Čikaga, JAV) – teisininkas, diplomatas, visuomenės veikėjas, VLIK narys, *Lietuvos laisvės komiteto* bei Lietuvos delegacijos *Pavergtųjų Europos tautų seime* pirmininkas.

Iš esmės pastarasis yra diplomato Broniaus Kazio Balučio⁵⁷ fondas. Juose saugoma gausi korespondencija. Tyrinėtojas gali susipažinti su pasitarimų protokolais, pro memorijomis, dienoraščiais, korespondencijos, kreipimusi juodraščiais, įvairios emigracinės spaudos iškarpomis. S. Lozoraičio fonde saugomi dokumentai padeda rekonstruoti VLIK vestas derybas su lenkų emigracinės vyriausybės atstovais, o taip pat atspindi ir pačių Lietuvos diplomatų požiūrį į šias derybas. Šiame fonde taip pat randame diplomatijos šefo veiklos, kuriant Vidurio Europos federaciją, dokumentų. Pasiuntinybės Londone fondo duomenys atspindi jos ilgamečio vadovo B. K. Balučio pažiūras į santykius su lenkais. Taip pat yra skurdokos diplomato korespondencijos su lenkų išeivijos politiniais veikėjais. Kaip ir S. Lozoraičio fonde, taip ir šiame fonde gausi diplomatų vidinės korespondencijos VLIK ir LREV derybų klausimu.

IPMS fonduose saugoma labai panašaus turinio medžiaga, tik jau atspindinti lenkų išeivijos veiklą ir pažiūras. Darbui peržiūrėti *Užsienio reikalų ministerijos* (A.11); *Ministrų kabineto* (PRM) fondai. Taip pat atskirų su Lietuva susijusių asmenų ar organizacijų, kurių veikloje galėjo dalyvauti lietuviai kolekcijos: *Leono Mitkiewicziaus*⁵⁸ (kol. 50), *Stanisława Kościalkowskio*⁵⁹ (kol. 120), *Wiktora Sukiennickio*⁶⁰ (kol. 214), *Halinos Sukiennickos*⁶¹ (kol. 435), *Pamiętnik Wileński* (kol. 87), *Central European Federal Club–London* (kol. 414), *Biuro Studiów Europy Środkowo–Wschodnei* (kol. 415), *Litwa* (kol. 168). Visuose fonduose ar kolekcijose yra medžiagos vienu ar kitu klausimu susijusios su Lietuva ar lietuvių išeivija. Vis tik, ne visa ji buvo tiesiogiai naudinga rašant šį darbą. Didžiausią reikšmę turėjo Užsienio reikalų ministerijos fonde saugomi dokumentai. Tyrinėtojos džiaugsmui jų turinys pateikė daug informacijos realių lietuvių ir lenkų santykių rekonstravimui: posėdžių protokolai, susirašinėjimas su VLIK nariais, lietuvių veiklos analizė, spaudos iškarpos. Vaizdinių rekonstravimui ypač svarbūs tapo lenkų valdžios asmenų išeivijoje rašyti laišškai, jų juodraščiai, kuriuose atsispindi lietuvių ir lenkų santykių ateities vizijos.

Dalis IPMS kolekcijose saugomos medžiagos buvo panaudota rašant antrąjį disertacijos skyrių ir padėjo rekonstruoti mėginimą įgyvendinti lenkų inicijuotos *Vidurio Europos federacijos* idėją. Nors ši archyvinė medžiaga jau buvo susilaukusi savo tyrinėtojų⁶², tačiau iki šiol dar niekas nesidomėjo lietuvių išeivijos atstovų dalyvavimu kuriant šį „projektą“.

⁵⁷ Bronius Kazys Balutis (1880 m. Seirijai – 1967 m. Londonas, Didžioji Britanija) – diplomatas, politikas, visuomenės veikėjas.

⁵⁸ Leonas Mitkiewiczzius (1896 m. Zambrów, Lenkija – 1972 m. Niujorkas, JAV) – karininkas, Lenkijos Respublikos karinis atašė Lietuvoje.

⁵⁹ Stanisławas Kościalkowskis (1881 m. Gardinas, Lenkija – 1960 m. Pitsford Hall, Didžioji Britanija) – istorikas, visuomenės veikėjas. S. Batoro universiteto profesorius.

⁶⁰ Wiktoras Sukiennickis (1901 m. Kaunas – 1983 m. Stanfordas, JAV) – teisės istorikas, profesorius.

⁶¹ Halina Sukiennicka (1906 m. – 1998 m.) – dailininkė, visuomenės veikėja.

⁶² M. S. Wolański, *Europa Środkowo-Wschodnia...*

Daugiau medžiagos federalizmo klausimais rasta *Biblioteka Polska Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny w Londynie*⁶³ (toliau – Lenkų biblioteka POSK), kur saugomi pirmieji *Intermarium* biuletiniai, bei Niujorke veikiančiame *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce*⁶⁴ (toliau – IJP), kuriame tai pat peržiūrėti su Vidurio Europos federacijos idėja susiję dokumentai. Didžioji dalis šioje institucijoje saugomos medžiagos puikiai atspindi lenkų bandymus susitarti su čekais bei slovakais. Gausu medžiagos apie derybas su kitomis Vidurio Europos valstybėmis, tačiau labai retai minimos pastangos kalbėtis su lietuviais. Peržiūrėtoje medžiagoje veik visai neatsispindi ateities Lietuvos ir Lenkijos santykių vizijos.

Trečiojo skyriaus didžiausios archyvinės medžiagos dalis saugoma *Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos institute* (toliau – VDU LII). Neabejotinai didžiausią naudą disertacijai turėjo teisininko, *JAV Lietuvių Bendruomenės* ir *Pasaulio Lietuvių Bendruomenės* nario *Algimanto Gurecko*⁶⁵ fondas (f. 41). Jame gausu korespondencijos, straipsnių juodraščių ir iškarpų, pareiškimų lietuvių ir lenkų santykių klausimu. Taip pat surinkti Vilniaus arkivyskupijos perdalinimą atspindintys išeivijoje išleisti žemėlapiai, duomenys vadinamosios *Romos konferencijos* tema. Algimanto Gurecko fondo medžiaga puikiai atspindi jo autoriaus veiklą derantis su lenkais ir JAV valdžia dėl ateities Lietuvos statuso bei teritorinio integralumo. Įdomu pažymėti tai, kad lietuvių–lenkų santykiai išeivijoje 8–9 dešimtmečiuose buvo aktualūs vos keletui PLB ir JAV LB veikiančių asmenų. Pagrindinių santykių ekspertu laikytinas A. Gureckas nemokėjo lenkų kalbos. Jo įsitraukimas į šia veiklą galėjo būti nulemtas kelių priežasčių. Pirmiausia jo puikios teisinės žinios turėjo konkrečios naudos formuluojant praktinių sutarčių turinį. Antra, lietuvių išeivijoje JAV, kur telkėsi įtakingiausias politinės organizacijos, nebuvo daug asmenų suinteresuotų Lietuvos ir Lenkijos santykiais. Pastarąjį teiginį patvirtina ir PLB arba *Vytauto Kamanto*⁶⁶ fondo (f. 6) turinys. Jame esanti gausi korespondencija, protokolai, kreipimaisi ir kt. atspindi vos kelių asmenų veiklą.

Darbui taip pat peržiūrėti VDU LII esantys šie fondai: *Vinco Rastenio*⁶⁷ (f. 2), *Edvardo Turausko*⁶⁸ (f. 11), *Aleksandro Štromo*⁶⁹ (f. 12), *Broniaus Nemicko*⁷⁰ (f. 24), *Didžiosios Britanijos lietuvių* fondas (f. 52). Aktyvaus išeivijos veikėjo V. Rastenio fondas

⁶³ *Lenkų visuomeninės ir kultūrinės draugijos biblioteka Londone*, Londonas, Didžioji Britanija.

⁶⁴ *Južefo Piłsudskio institutas Amerikoje*, Niujorkas, JAV.

⁶⁵ Algimantas Gureckas (1923 m. Tauragė) – teisininkas, visuomenės veikėjas, PLB narys.

⁶⁶ Vytautas Kamantas (1930 Macikai, Šilutės valsčius – 2012 m. Grand Rapids, JAV) – inžinierius, visuomenės veikėjas, PLB pirmininkas.

⁶⁷ Vincas Rastenis (1905 m. Juozapinė, Sakalo–Dūkšto valsčius – 1982 m. Niujorkas, JAV) – teisininkas, politikas, žurnalistas, laikraščio *Dirva* ir *Laisvosios Europos komiteto* spaudos ir organizacijų skyriaus vyriausiasis redaktorius, *Amerikos lietuvių tarybos* narys, *Lietuvių žurnalistų sąjungos* ir *Lietuvos nepriklausomybės tautos* pirmininkas.

⁶⁸ Edvardas Turauskas (1896 m. Endriejavas – 1966 m. Paryžius, Prancūzija) – diplomatas, visuomenės veikėjas, spaudos darbuotojas.

⁶⁹ Aleksandras Štomas (1931 m. Kaunas – 1999 m. Čikaga, JAV) – teisininkas, politologas, sovietologas, visuomenės veikėjas.

⁷⁰ Bronius Nemickas (1909 m. – 2004 m.) – teisininkas, visuomenės veikėjas.

labai turtingas įvairaus pobūdžio dokumentais, tačiau jame veik visai nėra informacijos apie lietuvių ir lenkų santykius išėivijoje. Jo 1945 m. Paryžiuje rašytas tekstas apie Vilniaus statusą bei priklausomybę ateityje taip pat jame nesaugomas, o buvo surastas Lenkijoje esančiame rankraštyne.

E. Turausko fondo medžiaga daugiausia naudos gali turėti asmenims tyrinėjantiems lietuvių ir lenkų santykius Antrojo pasaulinio karo metais, kadangi išsamiai atskleidžia šio diplomato derybas su lenkų atstovu Šveicarijoje – Aleksandru Ładosu⁷¹. Tuo tarpu A. Štromo fondo medžiaga liudija apie lietuvių ir lenkų dalyvavimą bendroje pavergtų Europos tautų veikloje. Tiek pirmojo, tiek antrojo fondo medžiaga išėina už tiesioginio tyrimo ribų, tačiau buvo labai svarbi siekiant susidaryti platesnį vaizdą.

Teisininko B. Nemicko palikimas išplėtė žinias apie lietuvių veiklą derantis dėl Vilniaus arkivyskupijos sienų. O štai be Didžiosios Britanijos lietuvių fondo medžiagos nebūtų buvę įmanoma parašyti darbo dalies apie *Adomo Mickevičiaus vardo lietuvių ir lenkų draugiją Didžiojoje Britanijoje*. Prof. Egidijaus Aleksandravičiaus iš Londono parvežtas pluoštelis dokumentų, kuriuos jam perdavė Kastytis Baublys, leido rekonstruoti minėtos draugijos veiklą.

Be šių institucijų, medžiaga tyrimui rinkta dar bent keliolikoje pasaulio archyvų ir bibliotekų. Peržiūrėti *Amerikos Lietuvių Kultūros Archyve* (ALKA) Putnam (Connecticut) esantys *Martyno Brako*,⁷² *Vytauto Vaitiekūno* (spinta 49) ir VLIK (spinta 20) fondai, atspindi komiteto narių rūpestį dėl ateityje būsiančių Lietuvos valstybės sienų. Kita JAV esanti institucija buvo dosni ne tik galimybe perversti Lietuvoje iki šiol neprieinamą spaudą, bet ir savo archyviniais dokumentais. *Lituanistikos Tyrimų ir Studijų Centre. Pasaulio Lietuvių Archyve* (toliau – LTSC PLA) Čikagoje peržiūrėta šių fondų medžiaga: *istoriko Jono Dainausko*⁷³ archyvas, *Lietuvos konsulato Čikagoje, kunigo Antano Saulaičio*⁷⁴, *istorikės Vandos Daugirdaitės–Sruogienės*⁷⁵ fondai. Jono Dainausko archyve saugomi jo rašyti straipsniai lietuvių–lenkų santykių klausimais. Daugumoje straipsnių analizuojami kaimyniniai santykiai istorijos tėkmėje. Taip pat yra draugams ir kolegoms jų rašytų laiškų, kuriuose atsiskleidžia istoriko požiūris į lietuvių ir lenkų santykius. A. Saulaičio fonde ieškota medžiagos apie *Vilniaus krašto lietuvių sąjungą* ir jos veiklą, kadangi, kalbantis su dvasininku, jis užsiminė apie sąsajas su šia organizacija. V. Daugirdaitės – Sruogienės fonde pavyko rasti istorikės rašytus komentarus žurnale *Kultura* spausdintiems straipsniam. Lietuvos konsulato

⁷¹ Aleksandras Ładosas (1891 m. Lvovas, Lenkija – 1963 m.) – diplomatas, politikas.

⁷² Martynas Brakas (1907 m. Jankaičiai, Klaipėdos apskritis – 2000 m. Sioux Falls, JAV) – teisininkas, Mažosios Lietuvos visuomenės veikėjas, *Mažosios Lietuvos Tarybos*, *Mažosios Lietuvos Rezistencinio Sąjūdžio* narys.

⁷³ Jonas Dainauskas (1904 m. Kaunas – 2000 m. Čikaga, JAV) – istorikas, visuomenės veikėjas, publicistas, spaudos darbuotojas.

⁷⁴ Antanas Saulaitis (1939 m. Kaunas) – kunigas, jėzuitas, pedagogas.

⁷⁵ Vanda Daugirdaitė – Sruogienė (1899 m. Piatigorskas, Kaukazas – 1997 m. Čikaga, JAV) – istorikė, pedagogė, visuomenės veikėja.

Čikagoje dokumentai buvo naudingi rekonstruojant Lietuvos diplomatų požiūrį į lietuvių ir lenkų santykius.

Lietuvoje be jau minėtų institucijų disertacijai duomenys rinkti *Lietuvos Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos* rankraštyne. Peržiūrėti *Antano Saulaičio* (f. 179), *Lietuvių emigrantų dokumentai* (f. 28), tačiau tiesiogiai disertacijai jie naudos neturėjo.

Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje (toliau – VUB RS) saugomi *Alberto Geručio*⁷⁶ (f. 155), *Stasio Raštikio*⁷⁷, (f. 273) fondai. Jei tarp A. Geručio surinktų dokumentų įsimaišęs vos vienas lenkų pareiškimas dėl būsimų Lenkijos valstybės sienų, tai S. Raštikio fonde saugomuose jo dienoraščiuose galima rasti daugiau užuominų apie lietuvių ir lenkų santykius. Ten taip pat saugoma Lietuvos karininko korespondencija su lenkų pasiuntiniu Leonu Mitkiewicziumi.

Lietuvos istorijos instituto bibliotekos rankraštyne (toliau – LII) susipažinta su kunigo *Mykolo Krupavičiaus*⁷⁸ (f. 54) fondo medžiaga, kuri padėjo rekonstruoti VLIK ir LTD santykius išėivijoje. Taip pat peržiūrėtas *Tremties ir rezistencijos muziejuje* (toliau – TRM) Kaune kol kas dar saugomas *Algirdo Vokietaičio*⁷⁹ (f. 2) fondas. Jame esantys dokumentai būtų ypač įdomus Antrojo pasaulinio karo laikotarpio lietuvių ir lenkų santykių tyrinėtojams.

Lenkijoje medžiagos paieškos vykdytos *Biblioteka Narodowa*⁸⁰ rankraštyne Varšuvoje. Peržiūrėtas *Stanisława Kościalkowskio* fondas. Vis tik, jame saugoma medžiaga neatspindi S. Kościalkowski emigracinio gyvenimo laikotarpio, todėl tiesiogiai rašant disertaciją nepanaudota, tačiau paties profesoriaus surašyta ir rankraštyne saugoma autobiografija įgalino geriau suvokti lietuviškų klausimų svarbą asmens gyvenime, jo motyvus leidžiant *Alma Mater Vilnensis*, leidinį.

Dirbta *Archywm Akt Nowych*⁸¹ (toliau – AAN) Varšuvoje. Čia mikrofilmų pavidalu pargabenti *Hoover Institution*⁸² esantys archyviniai dokumentai reprezentuojantys Antrojo pasaulinio karo ir ankstyvojo pokario realijas lenkų valdžios emigracijoje akimis. Peržiūrėti *Užsienio reikalų ministerijos* (f. I), *Lenkijos ambasados JAV*, *Lenkijos ambasados Londone* (f. 503), *Lenkijos ambasados Vašingtone* (f. 490), *Stanisława Mikołajczyko*⁸³ (f. VI) fondų dokumentai. Rasta informacija aiškiai liudija, jog lenkų valdžia emigracijoje nuolatos stebėjo

⁷⁶ Albertas Gerutis (1905 m. Ryga – 1985 m. Bernas, Šveicarija) – diplomatas, teisininkas, spaudos darbuotojas.

⁷⁷ Stasys Raštikis (1896 m. Kuršėnai, Šiaulių apskritis – 1985 m. Los Andželas, JAV) – generolas, politikas, Lietuvos kariuomenės vadas.

⁷⁸ Mykolas Krupavičius (1885 m. Balbieriškis, Marijampolės apskritis – 1970 m. Čikaga, JAV) – dvasininkas, politikas, Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministras, VLIK pirmininkas.

⁷⁹ Algirdas Vokietaitis (1909 m. Kaunas – 1994 m. Kalifornija, JAV) – kūno kultūros dėstytojas, visuomenės veikėjas. *Lietuvos laisvės kovotojų sąjūdžio* pagrindžio atstovas.

⁸⁰ *Nacionalinė biblioteka*, Varšuva, Lenkija.

⁸¹ *Naujųjų aktų archyvas*, Varšuva, Lenkija.

⁸² *Huverio institutas Stanforde universitete*, Palo Alto, JAV.

⁸³ Stanisławas Mikołajczyk (1901 m. Dorsten-Holsterhausen, Vokietija – 1966 m. Vašingtonas, JAV) – politikas, LREV ministras pirmininkas.

lietuvių veiksmus tiek išeivijoje, tiek krašte. Surinktos informacijos pagrindu ir buvo vestos derybos. Iš pateiktų ataskaitų matyti, kokiais būdais *Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė* stengėsi sumenkinti Lietuvos atstovų įvaizdį Vakarų sąjungininkų akyse, tačiau pokario veikos medžiagos, naudingos disertacijai, archyve praktiškai nėra.

Krokuvoje esančiame *Uniwersytet Jagielloński*⁸⁴ rankraštyne (toliau – JB) peržiūrėti *Lenkijos Respublikos ambasados Paryžiuje* (753/05), *Wiktoro Sukiennickio* (63/07), *Zygmunto Berezowskio*⁸⁵ (103/08), kolekcijos *Litwa* (115/08) dokumentai. Neabejotinai svarbiausias „radinys“ buvo Z. Berezowski fonde esantis jau minėtas V. Rastenio Paryžiuje rašytas tekstas apie Vilniaus statusą bei priklausomybę ateityje, kuriame autorius dėsto savo vaizdinį analizuodamas įvairius miesto administravimo ir priklausomybės modelius.

Taip pat dirbta *Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*⁸⁶ bibliotekoje Liubline (toliau – KUL), kur peržiūrėti *Leono Mitkiewicziaus* (f. 2945) ir *Waleriano Meysztowicziaus*⁸⁷ (f. 1128) fondai bei *Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Archiwum emigracji*⁸⁸ Torūnėje ir *Fundacja Pogranicza*⁸⁹ bibliotekoje Seinuose. Darbas Liubline nedavė norimų vaisių – universiteto bibliotekoje nerasta net užuominų apie lietuvių ir lenkų santykius išeivijoje. Archyvine medžiaga nepraturtino ir darbas Torūnėje esančiame emigracijos archyve. Visiškai priešingai situacija susiklostė Seinuose, kur *Paribio fondo* darbuotojai sudarė puikias sąlygas naudotis skaitlinga Vidurio Rytų Europos problematikai skirta biblioteka.

Didžioji dalis įvairiausiuose archyvuose ir bibliotekų rankraštynuose saugomos medžiagos neturi pilnos katalogavimo sistemos. Kartais egzistuoja tik fondų ar aprašų lygmenys, nėra sudarytos atskiros bylos, pasitaiko nenumeruotų lapų. Tai sąlygojo įvairuojančią disertacijos nuorodų sistemą.

Antrąją šaltinių grupę sudaro gausi lietuvių ir lenkų išeivijos periodinė spauda. Būtent joje spausdinti įvairūs straipsniai tapo puikiu šaltiniu siekiant įsigilinti į egzilyje egzistavusias santykių vizijas. Prie tokių intelektualinio turinio leidinių pirmiausia būtina priskirti šiuos: *Aidai*, *Akiračiai*, *Metmenys*, *Santarvė*, *Alma Mater Vilnensis*, *Kultura*, *Zeszyty Historyczne*⁹⁰, kurių visi numeriai telpantys į darbo chronologinius rėmus buvo peržiūrėti. Be intelektualinio pobūdžio leidinių, susipažinta ir su visa plejada emigracinės spaudos, kurioje rašyta nuo pavienių žinučių apie lietuvių ir lenkų susitikimus iki federacinių koncepcijų įgyvendinimo modelių. Lietuviški leidiniai peržiūrėti šie: *Darbininkas*, *Dirva*, *Draugas*, *Eltos biuletenis*,

⁸⁴ *Jogailaičių universitetas*, Krokva, Lenkija.

⁸⁵ Zygmuntas Berezowskis (1891 m. – 1979 m.) – žurnalistas, politikas.

⁸⁶ *Katalikiškas Jono Pauliaus II vardo Liublino universitetas*, Liublinas, Lenkija.

⁸⁷ Walerianas Meysztowiczius (1893 m. Panevėžio apskrityje – 1982 m. Roma, Italija) – kunigas, teologas, visuomenės veikėjas.

⁸⁸ *Mikalojaus Koperniko universiteto bibliotekos Emigracijos archyvas*, Torūnė, Lenkija.

⁸⁹ *Paribio fondas*, Seinai, Lenkija.

⁹⁰ *Aidai* 1947–1990; *Akiračiai* 1968–1990; *Metmenys* 1959–1990; *Santarvė* 1953–1958; *Alma Mater Vilnensis* 1950–1951, 1953, 1956, 1958, 1973; *Kultura* 1946–1990; *Zeszyty Historyczne* 1962–1990.

*Europos lietuvis, Į laisvę, Karys, Mintis, Naujienos, Pasaulio lietuvis, Tėviškės žiburiai, Žiburiai*⁹¹. Lenkiški leidiniai peržiūrėti šie: *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza, Intermarium biuletyn, Lwów i Wilno, Wiadomości*⁹².

Atskirą publikuotų šaltinių grupę sudaro atsiminimai. Aiškinantis to meto gyvenimo realijas naudoti šie žmonių pasakojimai: Vaclovas Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*⁹³, Leon Mitkiewicz, *Kauno atsiminimai*⁹⁴, Jerzy Giedroyc, *Autobiografia na cztery ręce*⁹⁵. Specifiniai atsiminimai skirti Vilniui, kuriuose atskleidžiamas miesto daugiakultūriškumas ir svarba abiem tautoms: Jeronimas Cicėnas, *Vilnius tarp audrų*⁹⁶, Veronika Maminskaitė–Kulbokienė, *Gyvenimo vingiuose*⁹⁷, Tomas Venclova, *Opisać Wilno*⁹⁸ ir *Vilnius*⁹⁹, *Pamiętnik Wileński* išleistas *Lenkų kultūros fondo*, kuriame savo sąsajas su miestu aprašė net 21 autorius¹⁰⁰.

Dar vieną publikuotų šaltinių grupę, naudojamą darbe, sudaro įvairių autorių publicistiniai ir eseistiniai tekstai sudėti į rinkinius ir darbe naudojami daugiau gilinantis ne į atskirus faktus, bet į idėjas. Tokiems reikia priskirti T. Venclovos, *Vilties formos. Eseistika ir publicistika*¹⁰¹, Vinco Rastenio, *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*¹⁰², Aleksandro Štromo, *Laisvės horizontai*¹⁰³ veikalus. Ne visais darbais naudotasi vienodai. Vieni jų buvo svarbūs bendrojo politinio konteksto suvokimui, kiti leido rekonstruoti egzistavusias idėjas, vaizdinius.

Taip pat darbai labai svarbi jau paskelbta J. Giedroyc ir Cz. Miłoszo korespondencija įrodanti, jog *Kultura* aplinkos žmonėms rūpėjo lietuvių ir lenkų santykių ateities vizijos¹⁰⁴. Iš redaktoriaus ir poeto susirašinėjimo matosi, jog J. Giedroycą domino visas spektras su lietuviškumu susijusių dalykų: nuo lietuvių poezijos vertimo iki visuomeninių, kultūrinių ir politinių lietuvių išėivijos organizacijų veiklos.

⁹¹ *Darbininkas* 1950–1980, *Dirva* 1950–1970, *Draugas* 1946–1989, *Eltos biuletinis* 1945–1952, *Europos lietuvis* 1955–1972, *Į laisvę* 1948–1963, *Karys* 1985, *Mintis* 1972, *Naujienos* 1956, 1969, 1981, *Pasaulio lietuvis* 1986–1987, *Tėviškės žiburiai* 1950–1980, *Žiburiai* 1945–1949.

⁹² *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* 1945–1949, *Intermarium biuletyn* 1947–1949, *Lwów i Wilno* 1946, *Wiadomości* 1965–1960.

⁹³ V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994.

⁹⁴ L. Mitkiewicz, *Kauno atsiminimai*, Vilnius, 2002.

⁹⁵ J. Giedroyc, *Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa, 1994.

⁹⁶ J. Cicėnas, *Vilnius tarp audrų*, Chicago, 1953.

⁹⁷ V. Maminskaitė–Kulbokienė, *Gyvenimo vingiuose*, Chicago, 1992.

⁹⁸ T. Venclova, *Opisać Wilno*, Warszawa, 2006.

⁹⁹ T. Venclova, *Vilnius*, Vilnius, 2011.

¹⁰⁰ *Pamiętnik Wileński*, Londyn, 1972.

¹⁰¹ T. Venclova, *Vilties formos. Eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.

¹⁰² V. Rastenis, *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*, sud. D. Dapkutė, Vilnius, 2004.

¹⁰³ A. Štromas, *Laisvės horizontai*, sud. L. Mockūnas, Vilnius, 2001.

¹⁰⁴ *J. Giedroyc–C. Miłosz. Listy 1952–1963*, sud. M. Kornat, Warszawa, 2008; *J. Giedroyc–C. Miłosz. Listy 1964–1972*, sud. M. Kornat, Warszawa, 2011; *Jerzy Giedroyc Czesław Miłosz, Laiškai 1952–1963*, sud. M. Kornat, Vilnius, 2010.

I. DIDŽIŲJŲ VILČIŲ METAS. PIRMIEJI POKARIO LIETUVIŲ IR LENKŲ KONTAKTAI

1945 m. gegužės 8 d. Europoje baigėsi Antrasis pasaulinis karas. Ką tik kapituliuosia Vokietiją užgriuvo ne tik pralaimėjimo ir sukkelto karo atsakomybės našta, bet ir šimtai tūkstančių pabėgėlių iš Vidurio Rytų Europos. Perpildytuose perkeltųjų asmenų stovyklų barakuose telkėsi ir išeiviai iš Lietuvos bei Lenkijos¹⁰⁵. Čia mezgėsi pavieniai asmeniniai kontaktai¹⁰⁶. Ir būtent čia atsikūrė dar Lietuvoje pradėjęs savo veiklą *Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas*. Savo ruožtu neatsiliko ir lenkai: po 1939 m. rugsėjo pralaimėtos kampanijos valstybės valdžios aparatą, t.y. Vyriausybės ir Prezidento institutus, jie perkėlė į emigraciją. Nuo 1940 m. Londone veikė *Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė*¹⁰⁷, vadovaujama generolo Władysława Sikorskio¹⁰⁸. Ji ženklino Lenkijos valstybės tęstinumą. Tiek lietuviai, tiek lenkai tikėjosi, jog pasibaigęs karas leis atkurti nepriklausomybę. Nebuvo aišku tik, kokia forma tai bus galima padaryti. Lenkai galvojo, kad reiktų atkurti tokią stiprią valstybę, kad pastaroji būtų pajėgi atsilaikyti prieš abu priešiškausi kaimynus: Vokietiją ir Sovietų Sąjungą. Tai baugino lietuvius, kuriems stipri Lenkija atrodė tokiu pat agresoriumi, kaip Vokietija ir SSRS.

Jau 1939 m. spalio 10 d. *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* posėdyje premjeras W. Sikorskis pabrėžė, jog lenkai ateityje neturi apsiriboti vien tik Vokietijos įveikimu, bet „...*taip pat sudaryti Centrinėje Europoje tokį centrą, kurio esmė būtų Lenkija ir kuris galėtų būti pastatytas prieš Vokietiją ir Rusiją*“¹⁰⁹.

Dar po mėnesio lenkų ministrų kabinetas priėmė savo siekių programą, kurioje figūravo ir Lietuva. Dokumente buvo rašoma:

„Lenkijos siekis kare yra pilnos Lenkijos Respublikos atkūrimas ir užtvirtinimas, greta laisvo ir plataus priėjimo prie jūros su tokiomis sienomis, kurios užtikrintų saugumą. Kartu

¹⁰⁵ Plačiau apie tai: M. Danys, *DP Lithuanian Immigration to Canada After the Second World War*, Toronto, 1986; A. J. Van Reenan, *Lithuanian Diaspora. Königsberg to Chicago*, Boston, 1990; M. Wyman, *Europe's Displaced Persons, 1945–1951*, New York, 1998; L. Saldukas, *Lithuanian Diaspora*, Vilnius, 2002; R. Misiūnas, Barakų kultūros knygos: lietuvių DP leidyba 1945–1952 m. Vilnius, 2004; A. D. Jaroszyńska – Kirchmann, *The Exile Mission, The Polish Political Diaspora and Polish Americans, 1939–1956*, Ohio, 2004.

¹⁰⁶ P. Gaučys, *Tarp dviejų pasaulių*, Vilnius, 1992, p. 339–343.

¹⁰⁷ W. Sikorskis vyriausybei vadovavo iki savo žūties 1943 m. Po jo ministru pirmininku tapo Stanisławas Mikołajczykas, o pastarajam 1944 m. išvykus į Lenkiją, vyriausybei iki 1947 m. vadovavo Tomaszas Arciszewskis. Plačiau apie tai: R. Habielski, *Emigracja*, Warszawa, 1995; A. Friszke, *Życie polityczne emigracji...*; P. Machciewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej...*; R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji...*; T. Wolsza, *Rząd RP na obczyźnie...*

¹⁰⁸ Władysława Sikorskis (1881 m. Tuszow Narodowy, Lenkija – 1943 m. Gibraltaras) – Lenkijos generolas, politikas. 1939 m. rugsėjo 30 d. sudarė Lenkijos vyriausybę emigracijoje ir ėmėsi jai vadovauti. Kartu ėjo vidaus reikalų ir kariuomenės ministro pareigas.

¹⁰⁹ Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. 1, październik 1939 – czerwiec 1940, opracował W. Rojek, Kraków, 1994, s. 12.

*Lenkija kovoja už tokią Vidurio – Rytų Europos sąjungą, kuri grąžintų laisvę Austrijai ir Čekoslovakijai, o taip pat duotų atspirtį Baltijos kraštams ir tuo pačiu sukurtų tarp Baltijos, Juodosios jūros ir Adrijos glaudų ir sutariantį šalių tinklą, atremiantį Vokietijos spaudimą, daromą slavų tautoms, ir sudarantį teritoriją, atskiriančią Vokietiją nuo Rusijos*¹¹⁰.

Tačiau tokios ir panašios deklaracijos nieko nesakė apie Vilniaus klausimą. Lietuviai puikiai žinojo, jog, iš Sovietų Sąjungos rankų atgavę sostinę, ateityje dar kartą turės dėl jos priklausomybės tartis su lenkais. Pastarieji ginčijo ne tik patį Vilniaus krašto prijungimo prie Lietuvos faktą, bet ir tai, kokia forma jis buvo prijungtas.

Įtemptas karo laikotarpis, kada tarptautinė politinė situacija kito priklausomai nuo fronto linijos, keitė ir ateities pasaulio vaizdinius. Lietuvių ir lenkų santykiai arba Lietuvos ir Lenkijos santykių ateityje perspektyvos taip pat buvo įtakojamos tų pačių veiksnių. Įvairiausi užkulisiniai susitarimai ilgainiui tapdavo žinomi platesnėms masėms, todėl iš prieškarinio atsineštas lietuvių nepasitikėjimas lenkais nemažėjo¹¹¹.

Apibūdindamas lietuvių – lenkų santykius karo metais liberalaus sparno veikėjas Algirdas Vokietaitis išryškino esminius nesusikalbėjimo momentus suskirstydamas juos į penkis punktus:

*„1) Skirtingas požiūris į priešą sąvoką. Tuo tarpu, kai lenkams priešas Nr. 1 buvo vokiečiai, mums, o taip pat latviams ir estams, paliko bolševikai. Vokiečiai buvo tik Nr. 2. 2) Skirtingos rezistencijos formos: lenkų – aktyvus ginkluotas ambicingas pasipriešinimas, lietuvių – pasyvus, vengiant palengvinti sovietų grįžimą Lietuvon. 3) Dalinai skirtingi politiniai siekiai: lenkų – atstatyti Lenkiją 1939 m. ribose, taigi su Vilniaus kraštu, lietuvių – atstatyti Lietuvą su sostine Vilniuje. 4) Nesiliaujanti lenkų antilietuviška propaganda Lenkijoje, Vilniaus krašte ir Londone. 5) Lenkų istorinė didybės manija („od morza do morza“) ir įsivaizduojama lenkų speciali „misija“ vadovauti Centriniam Europos Blokui, kuriam priklausytų ir Lietuva*¹¹².

Gana išsamiai apibūdintų priežasčių kompleksas lėmė, jog Antrojo pasaulinio karo pabaigą Europoje lietuvių ir lenkų išsivijios sutiko išlaikydamos tarpukarinį priešišumą. Tačiau pokario situacija abiem pusėm susiklostė skirtingai. Lietuviams vadovauti ėmėsi net dvi institucijos, besistengiančios užtikrinti Lietuvos valstybingumo tęstinumą. *Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas*, vadovaujamas prelato Mykolo Krupavičiaus, varžėsi dėl įtakos su *Lietuvos diplomatine tarnyba*, už kurios vairo stovėjo diplomatas Stasys Lozoraitis vyresnysis. Dualizmas glumino *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* atstovus: jie

¹¹⁰ *Ten pat*, s. 82.

¹¹¹ A. Budreckis, Baltasis erelis – Lietuvos nepriklausomybės gynėjas per II pasaulinį karą, *Aidai*, 1971, nr. 5, p. 207–213.

¹¹² A. Vokietaičio parengta „Santykių su lenkais“ trumpoji versija, 1944, *Tremties ir rezistencijos muziejus* (toliau – TRM), f. 2, ap. 1, b. 6, d. 3.

nežinojo, kuriai iš šių organizacijų skirti daugiau dėmesio siekiant normalizuoti lietuvių ir lenkų santykius. Ilgainiui dėl savo asmeninės iniciatyvos ir tarpukarinės derybų su lenkais patirties pagrindiniu „ryšininku“ tapo VLIK narys Vaclovas Sidzikauskas.

Tačiau, jei lenkai neturėjo didesnių problemų savo politinės organizacijos viduje dėl neapibrėžtų kompetencijų, tai susidūrė su didžiuliais sunkumais tarptautiniame lygmenyje. 1945 m. vasarą Didžiosios Britanijos ir JAV atstovai pareiškė pripažįstantys Lenkijoje veikiančią Edwardo Osóbkos – Morawskio¹¹³ vyriausybę. Pastaroji vadovavo ne tik politiškai, bet ir geografiškai pasikeitusiam kraštui, nes po Antrojo pasaulinio karo Lenkijos teritorija buvo pasislinkusi į vakarus. SSRS dėka Lenkija gavo 101 200 km² gana geros dirbamos žemės vakaruose mainais į 178 220 km² rytuose¹¹⁴, kurias sovietai apibūdino kaip pelkynus. Maskvos teigimu, tik ji viena užtikrintų Lenkijos saugumą, jei Vokietija, kaip buvo tikimasi, atsikurtų¹¹⁵. Teritorijos pokyčius lydėjo sovietų diktuojamas, tačiau lenkų rankomis vykdomas gyventojų išskeldinimas – tai neatpažįstamai pakeitė buvusį šalies vaizdą.

Lenkijos atidavimą Sovietų Sąjungos įtakai ir egzilinės vyriausybės ignoravimą, lenkų išeivija vertino kaip Vakarų išdavystę. Nusivylimas buvusiais sąjungininkais buvo didžiulis¹¹⁶. Kodėl Vakarai nususuko nuo Lenkijos ilgai spėlioti nereikia. Jie buvo priversti rinktis tarp SSRS ir Lenkijos, ir pasirinko tą, iš kurios karo pabaigoje buvo daugiau naudos. JAV vis dar kariaujant su Japonija, gerų santykių su SSRS palaikymui turėjo būti mestos visos diplomatinės pajėgos. Tai nė kiek neguodė lenkų emigracinės valdžios, kuri visą karo laikotarpį ne tik žodžiais, bet ir veiksmais deklaravo kovą su vokiečiais.

Blėstant karo gaisrui menkėjo Europos vaidmuo pasaulinėje politikoje. Pasaulio lyderės tapo JAV ir SSRS. Tai lėmė ir skirtingą požiūrį į lietuvių – lenkų santykius emigracijoje. Lietuviai, gyvenantys Vakarų Europoje, 1945 m. karo veiksams nurimus, labiau pasitikėjo privačiomis tarpusavio derybomis. Žvelgiant iš JAV, padėtis atrodė gana grėsminga ir nestabili. Buvo baiminamasi, jog, Stalinui panorus remti japonus, visa situacija gali pakrypti JAV nenaudai, gal net lemti pralaimėjimą. Tai dar kartą perskirstytų pasaulio galingųjų santyki. Kas tada grėstų Lietuvai, buvo visiškai neaišku. Turint tai omenyje bei turint *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* karo metų dokumentų, kuriuose matyti, kaip ji tarėsi su SSRS ir dėl Lietuvos teritorijos¹¹⁷, JAV gyvenantys lietuviai buvo net ne skeptiški lenkų

¹¹³ Edwardas Osóbka – Morawskis (1909 m. Bliżyn, Lenkija – 1997 m. Varšuva, Lenkija) – socialistinės Lenkijos politinis veikėjas, *Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto* vadovas.

¹¹⁴ N. Davies, *Dievo žaizdas. Lenkijos istorija*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 530.

¹¹⁵ T. Judt, *Pokaris. Europos istorija nuo 1945 metų*, Vilnius, 2011, p. 192.

¹¹⁶ T. Wolsza, *Rząd RP na obczyźnie...*, s. 15.

¹¹⁷ Projekt memorandum w sprawie Litwy, 1941, *Archywm Akt Nowych* (toliau – AAN), AIH, S. Mikołajczyk Papers, b. 37, s. 595; Taktyka w sprawie litewskiej, 1941 12 17, AAN, AIH, MSZ, b. 4, s. 910.

atžvilgiu, bet visiškai priešiški¹¹⁸. Vis tik, manant, jog tokia „pasaulio tvarka“ netruks ilgai ir netolimoje ateityje žlugs Sovietų Sąjunga, įsivaizduota, kad sėsti prie derybų stalo su lenkais vis dėlto teks. Kad tam laikui atėjus nebūtų perdėm sudėtinga, imta žvalgytis, ką iki tol galima nuveikti. Jau 1945 m. vasarą užmegzti pirmieji pokariniai lietuvių ir lenkų kontaktai Vokietijoje. Atrodo, jog jie nebuvo savalaikiai. Sprendžianti egzistavimo klausimą *Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė* nekreipė daug dėmesio į politinius lietuvių siekius sureguliuoti santykius.

1945 m. liepą V. Sidzikauskas savo iniciatyva susitiko su vienu iš Sąjungininkų ekspedicinių pajėgų štabe Vokietijoje reziduojančiu lenkų karo aviacijos karininku¹¹⁹. Viena iš pirmųjų susitikimų buvo pareikšta, jog lietuvių ir lenkų organizacijos turi kuo greičiau užmegzti kontaktus. Pageidautina skuba galėjo derėti su tuo metu Potsdame vykusia konferencija ir būti bent bandymu nepraleisti progos patiems įtakoti savo šalių likimą. Neišvengiamai pasikalbėjime buvo paliesti ir politiniai klausimai. V. Sidzikauskas užsiminė apie Vilniaus problemą bei būsimas abiejų valstybių sienas. Apibendrindamas susitikimą lenkų atstovas rašė:

„a) iki tol, kol Lietuva neatgavo nepriklausomybės, ir kol nesuorganizavo legalios vyriausybės, nėra lietuvių, kuris būtų įgaliotas Vilniaus klausimu kalbėti; b) pirmasis ir šiuo metu vienintelis bendras tikslas yra abiejų tautų nepriklausomybė. Išankstinių politinių diskusijų kėlimas galėtų neigiamai paveikti šio esminio tikslo siekimą ir ateities lietuvių – lenkų santykius; c) Lietuvos ir Lenkijos ateitis matoma tik Vidurio Europos tautų bloke. Tokio bloko realizavimas iš esmės priklauso nuo formos, kuri bus surasta artimam lietuvių ir lenkų sutarimui. Jei šios dvi tautos susiartėtų, būtų žymiai lengviau ateityje prie bloko pritraukti ir ukrainiečius bei čekus, o gal net būtų galima sukurti kažką panašaus į Vidurio Europos Jungtines Valstijas; d) pasiruošimo priemonės pirmam etapui matomos kaip kuo artimesnis lietuvių ir lenkų bendradarbiavimas įvairiose veiklose ir „svarbiausia, siekiant nepriklausomybės. Po to reikia plėstis į kultūrinę sferą ir siekti, kad būtų užgydytos po 1918 metų karinių veiksmų atsivėrusios žaizdos“¹²⁰.

1944 m. Vokietijoje atsikūręs VLIK nebuvo legali Lietuvos vyriausybė, todėl kaimynų akyse jis nebuvo laikoma oficialiu organu deryboms, nepaisant net aktyvios V. Sidzikausko veiklos kaip nors išspręsti santykių klausimą. Lenkai, turėdami savo egzilinę vyriausybę, kažko panašaus tikėjosi ir iš lietuvių, tuo tarpu pastarieji neturėjo suorganizavę vieno, visą lietuviškąją išėiviją atstovaujančio, organo. Tai apsunkino galimų derybų pradžią. *Lenkijos Respublikos*

¹¹⁸ Pro memoria, 1945 06 20, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 659, ap. 1, b. 151.

¹¹⁹ Pavardės nepavyko iššifruoti.

¹²⁰ Notatka, 1947 03 29, *Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego* (toliau – IPMS), A.11.E / 1166.

egzilinė vyriausybė nematė sau lygaus politinio darinio, su kuriuo galėtų derinti pozicijas, kuria būtų galima ateityje pristatyti tarptautinėje arenoje.

Jau 1945 m. vasarą V. Sidzikauskas numatė, kad greitai problemos su lenkais nebus išspręstos, todėl vienintelį įmanomą bendradarbiavimą įsivaizdavo tik Vidurio Europos tautų bendroje organizacijoje. Šio savo principo jis gana nuosekliai laikėsi ir vėliau, įsitraukdamas į Vidurio Europos federacinio klubo Vokietijoje veiklą. Politikų tarpe egzistavo nuomonė, jog sėkmingas ir Lietuvai naudingas bendradarbiavimas su lenkais įmanomas tik kitų tautų apsuptyje. Bendrame panašaus likimo tautų katilė jaustasi saugiau nei dvišalėse derybose. Ši nuostata turėjo būti gerai žinoma V. Sidzikauskui, išmanančiam politikos užkulisių žaidimus, todėl ne veltui svarbiausiu laikytas abiejų tautų išlaisvinimo klausimas, o tik paskui viešos derybos dėl ginčytinų teritorijų.

Tais pačiais klausimais diskutuota ir vėlesniuose susitikimuose, kurie vyko kol V. Sidzikauskas gyveno amerikiečių okupacinėje zonoje. Jam persikėlus į prancūzų zoną, likus ribotoms bendravimo galimybėms, susitikimai su nenustatytu lenkų karininku nutrūko. Jokių apčiuopiamesnių rezultatų nepasiekta. Tačiau lietuvių ir lenkų santykių suregulavimo idėja neapleido V. Sidzikausko. Pagaliau prie šių pasikalbėjimų vėliau vyksiančių derybų įkarštyje grįžo ir patys lenkai.

Kodėl būtent V. Sidzikauskas tiek daug pastangų dėjo kontaktų su lenkais užmezgimui? Atsakymo turbūt reikėtų ieškoti jo prieškarinėje veikloje. Jau 1921 m. jis atstovavo Lietuvai Tautų Sąjungoje svarstant Vilniaus bylą ir Lietuvos seimo lenkų frakcijos skundą. 1925 m. vedė derybas su Lenkija dėl miško plukdymo Nemunu, vėliau dėl administracinės linijos tarp abiejų valstybių nustatymo, o 1931 m. laimėjo bylą prieš Lenkiją dėl geležinkelio linijos¹²¹. Ši veikla diplomatai davė daug patirties derantis su lenkais, o laimėtos bylos galėjo įtakoti ir pozityvias nuotaikas dėl ateities derybų rezultatų.

Privatūs politinių veikėjų pasikalbėjimai Paryžiuje 1946 m.

Nuo pat 1944 m. besitęsiantis kompetencijų nepasidalijimas tarp VLIK ir LDT neleido susivokti ir santykius norintiems užmegzti kaimynams. Tačiau jau 1946 m. abi pusės suprato, jog arėjo laikas susitikti ir spręsti problemas. Tų pačių metų pradžioje permainos nusimatė ir lietuvių politinės išėivijos sluoksniuose. VLIK viršūnės ėmė svarstyti galimybę kartu su LDT atstovais sudaryti bendrą lietuvių emigracijai atstovaujantį organą Vakaruose. 1946 m. kovo

¹²¹ V. Sidzikauskas, *Lietuviškoji enciklopedija*, t. 27, Bostonas, 1962, p. 387–388.

mėn. VLIK vadovas M. Krupavičius pranešė diplomatinės tarnybos šefui S. Lozoraičiui apie numatomą surengti konferenciją¹²².

Suvokdamas, jog santykiai su lenkais yra svarbi lietuviškosios politikos dalis, V. Sidzikauskas dar iki lietuvių susitikimo vėl išvyko į „žvalgytuves“. 1946 m. birželį, naudodamasis proga, jog Paryžiuje jau nuo balandžio mėnesio vyko keturių didžiųjų valstybių (JAV, Didžiosios Britanijos, Sovietų Sąjungos ir Prancūzijos) užsienio reikalų ministrų konferencija, jis atvažiavo į Prancūzijos sostinę¹²³, kur Georgesui Bidaultui, Jamesui Byrnesui, Ernestui Bevinui įteikė memorandumą Lietuvos klausimu.

Tarpininkaujant diplomatui Stasiui Bačkui¹²⁴ (buvusiam Lietuvos pasiuntiniui Paryžiuje), V. Sidzikauskas susitiko su *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* atstovais. Susitikimai vyko Józefo Baranieckio bute 1946 m. birželio 14, 16 ir 17 dienomis. Iš lietuvių pusės dalyvavo V. Sidzikauskas ir Pranas Padalis¹²⁵, iš lenkų – J. Baranieckis ir Jerzys Drobnikas¹²⁶ (Tautininkų partijos atstovai). Birželio 17 dienos susitikime prie minėtų asmenų dar prisijungė Emanuelis Freydas ir Lucjanas Krawiecas (abu Lenkijos socialistų partijos atstovai) bei S. Bačkis¹²⁷.

Karo įtakoje permaštant padarytas klaidas, VLIK atstovas pasmerkė iki karo Lietuvos vykdytą politiką Lenkijos atžvilgiu. Ar tai buvo privati V. Sidzikausko iniciatyva, ar atspindėjo viso VLIK poziciją, sunku pasakyti, tačiau ikikarinės politikos su lenkais neigiamam vertinimui neabejotinos reikšmės turėjo tai, kad ji buvo vykdoma A. Smetonos¹²⁸. Po prezidento pasitraukimo į Vakarų ir mirties 1944 m. lietuvių išeivijoje jo valdymo laikotarpis buvo vertinamas labai nevienareikšmiai¹²⁹.

Pokalbiuose Paryžiuje V. Sidzikauskas pabrėžė, jog vykdyta politika ne tik negalima, bet ir labai kenksminga pačiai Lietuvai, todėl pasisakyta už glaudesnius, „toli einančius“ kontaktus su Lenkija. Ką reiškė tie „toli einantys“ kontaktai lenkam nereikėjo ilgai spėlioti. V.

¹²² Plačiau apie tai: L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai...; L. Jonušauskas, *Likimo vedami...*; J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose...*; A. Petraitytė, Pozicijos ir opozicijos. Lietuvos diplomatinė tarnyba..., p. 156–184; *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje...*; A. Petraitytė – Briedienė, *Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla...*

¹²³ W. K. Roman, Vaclovas Sidzikauskas i rozmowy z Polakami, *Stosunki Polsko – Litewskie wczoraj i dziś*, Toruń, 2009, s. 286.

¹²⁴ Stasys Antanas Bačkis (1906 m. Pantakoniai, Joniškėlio valsčius – 1999 m. Vilnius) – diplomatas, publicistas, *Bendrojo Amerikos lietuvių fondo* igaliotinis.

¹²⁵ Pranas Padalis (1911 m. Girkalnis, Raseinių apsk. – 1971 m. Detroitas, JAV) – ekonomikos profesorius, VLIK ir ALT narys, *Amerikos lietuvių balso* bendradarbis. .

¹²⁶ Jerzys Drobnikas (1894 m. – 1974 m.) – žurnalistas, *Lenkų tautininkų partijos* narys.

¹²⁷ J. Baraniecki raportas Z. Berezowski, 1946 07 08, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

¹²⁸ Antanas Smetona (1874 m. Užulėnis, Vilkmėgės apskritis – 1944 m. Klivlendas, JAV) – filosofas, visuomenės veikėjas, politikas, Lietuvos Respublikos prezidentas.

¹²⁹ Plačiau apie tai: L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996; A. Eidintas, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius, 2012; G. Milerytė, Egzilio mąstytojų požiūris į Pirmąją Lietuvos Respubliką, *Oikos*, 2008, nr. 1 (5), p. 104–113.

Sidzikausko žodžiai, lyginant su 1945 m. pradžioje išsakytomis mintimis, buvo gerokai evoliucionavę ir įgavę žymiai konkretnę pavidalą.

Suvokiant Sovietų Sąjungą pagrindiniu abiejų šalių priešų, buvo siūloma nedelsiant sudaryti sąjungą, kuri gebėtų atstumti SSRS vakarines sienas į jos pirmines ribas (pastarosios nedetalizuotos, todėl taip ir lieka neaiški ukrainiečių, baltarusių priklausomybė), taip sustiprinant abiejų valstybių pozicijas ir įkvėpiant pasauliui pasitikėjimo Rytų Europa. Pirmiausia V. Sidzikauskas informavo lenkus apie galimybę lietuviams tariantis tarpusavyje sudaryti Lietuvos vyriausybę emigracijoje ir klausė lenkų atstovų nuomonės šiuo klausimu. Išgirdus nors ir asmeninį (nė vienas atstovas nenorėjo ir negalėjo kalbėti visos vyriausybės vardu) palankų atsakymą, buvo prieita prie konkretnių Lietuvos ir Lenkijos ateities sąjungos vizijų. Ar V. Sidzikausko vizija buvo jo asmeninė fantazija, sunku pasakyti, tačiau bent jau M. Krupavičiaus palaiminimas turėjo būti gautas.

1946 m. birželio 17 dienos pasitarime dalyvavo ir S. Bačkis. Lenkiški dokumentai nefiksuoja jokių pastarojo reakcijų. Tačiau, atrodo, jog S. Bačkis neturėjo didelių iliuzijų dėl galimybės susitarti su lenkais, ypač Vilniaus klausimu. Vėlesnėje, spalio mėnesį jo rašytoje *Pro memorija* aiškiai girdima minorinė gaida: „Iš to pasikalbėjimo buvo aišku, kad 3 punktu¹³⁰ jie nenori kalbėtis, bei tai, kad jie nieko nepasikeitė ir nieko nepasimokė“¹³¹. Panašias mintis vasarą dėstė ir kitas diplomatas Jurgis Šaulys¹³²:

„Kad kas pozityvaus specialiai mūsų su Lenkais ginčo kl. / Vilniaus kl. / galima būtų pasiekti, aš nemanau. Esu jau ne kartą tuo kl. pirštus nudegęs. Tas klausimas galės būti galutinai išspręstas jei ne būsimoje taikos konferencijoje /?../, tai vien būsimųjų abiejų nepriklausomųjų vyriausybių. Kol kas mums svarbu tik koordinuoti su Lenkais mūsų kovoje už nepriklausomybės atstatymą, išeinant iš dviejų momentų, kad būtent be laisvos Lenkijos negali būti ir laisvos Lietuvos, o laisvai Lenkijai reikalinga ne pavergta, o taip pat laisva Lietuva“¹³³.

Savo siūlymuose V. Sidzikauskas piešė keturių esminių komponentų laikomą sąjungą. Pirmiausiai šalis turėjo vienyti bendra karo ir užsienio politika, glaudus ekonominis bendradarbiavimas ir kultūriniai ryšiai. Paklaustas apie bendrą muitų sistemą, tokios galimybės VLIK atstovas nei patvirtino, nei paneigė. Šioje sąjungoje abi valstybės turėjo likti nepriklausomos, tačiau atsižvelgiant į anksčiau išdėstytus keturis punktus, sąjungą galėjo būti labai plati. Svarbu akcentuoti, jog pastarosios apibūdinimas kaip „unijos“, lietuvių buvo griežtai atmestas. Todėl ne veltui apžvelgdamas tuometinę lietuvių ir lenkų santykių situaciją,

¹³⁰ Dėl sienų.

¹³¹ A. Streikus, *Diplomatas Statys Antanas Bačkis*, Vilnius, 2007, p. 66.

¹³² Jurgis Šaulys (1879 m. Balsėnai, Tauragės apskritis – 1948 m. Lugasas, Šveicarija) – filosofijos daktaras, Lietuvos nepriklausomybės akto signataras, diplomatas, spaudos darbuotojas, visuomenės veikėjas.

¹³³ J. Šaulio laiškas P. Žadeikiui, 1946 08 25, *LCVA*, f. 659, ap. 1, b. 141, p. 84.

vienas iš buvusių lietuviškosios tautininkų partijos atstovų Paryžiuje, Vincas Rastenis, teigė: „Manau, kad visiems lenkams yra puikiai žinoma, jog naujos Lenkijos – Lietuvos unijos idėja lietuvių tarpe yra absoliučiai nepopuliari, vis vien kokia forma ji bebūtų siūloma“¹³⁴. Tai puikiai žinojo ir V. Sidzikauskas. Gan dažnai važinėdamas po lietuvių gyvenamas vietas Vakaruose, jis tikrai buvo pažįstamas su visuomenės nuomone šiuo klausimu, todėl ne vien to meto lenkams įtariai gali skambėti diplomato dėstytos mintys apie „daug apimančią sąjungą“ su „bendra karo ir užsienio politika“.

Savo ruožtu lenkai, Paryžiuje pritarė ir sveikino glaudesnio bendradarbiavimo idėją, pasisakė už besąlyginę Lietuvos nepriklausomybę, tačiau buvo nepalaužiami sienų klausimu. Visi sutartinai kalbėjo apie būtiną 1939 m. rugsėjo 1 d. Lenkijos sienų atstatymą (neskaitant Vakarinių sienų su Vokietija, kurias turinti nustatyti ateities konferencija) ir visų sutarčių tarp SSRS ir Lietuvos, sudarytų po 1939 m. rugsėjo 1 d. sienų klausimu, laikymą negaliojančiomis. Taigi, jokie kompromiso dėl Vilniaus krašto lenkiškoji derybininkų pusė net neleido svarstyti. V. Sidzikausko siūlomas užsienio politikos, karinis, kultūrinis ir ekonominis bendradarbiavimas sutikti palankiai, kaip ir galimybė ateityje užmegzti santykius su Lietuvos egziline vyriausybe bei pasikeisti atstovais¹³⁵.

Įsivaizduodami, jog lietuviai taip lengvai neatsžadės ginčytinų teritorijų, lenkai paliko galimybę pritari Lietuvos pretenzijoms į lietuvių gyvenamų Rytprūsių teritorijų prijungimą prie Lietuvos. Tai atrodė svarbu, atsižvelgus į 1946 m. birželio mėnesį V. Sidzikausko įteiktą memorandumą britų, prancūzų ir amerikiečių ministrams, kuriame kaip tik buvo kalbama apie Lietuvos ir Vokietijos sienų nustatymą. Kalbėdami apie Vilnių, lenkai ne tik tvirtai laikėsi 1939 metų sienų, bet ir pageidavo lietuvių pritarimo šiuo klausimu. Jų manymu, vieninga pozicija SSRS sienų klausimu buvo būtina užtikrinant abiejų šalių nepriklausomą egzistenciją. Tuo tarpu teritorijos, iki 1939 metų priklausiusios Vokietijai, nebūtina grąžinti pastarajai dėl jos pademonstruotos agresijos¹³⁶. Lenkai tai vertino kaip kompensaciją už šalies užpuolimą 1939 m. rudenį. Susitikimo pabaigoje V. Sidzikauskas pozityviai vertino rezultatus ir siūlė neatidėlioti tolimesnių derybų.

Tą pačią 1946 m. birželio 17 d. V. Sidzikauskas taip pat aplankė ir Kajetaną Morawskį¹³⁷, buvusį Lenkijos ambasadorių Prancūzijoje. Lietuvis, kalbėdamas apie ateityje galimą glaudų lietuvių ir lenkų bendradarbiavimą, daugiausia dėmesio skyrė klausimui, ar lenkų vyriausybė galėsianti pripažinti planuojamą sudaryti Lietuvos egzilinę vyriausybę.

¹³⁴ Stan obecny i perspektywy w stosunkach polsko – litewskich, 1946, *Biblioteka Jagielonska*, Przyb. 115/08.

¹³⁵ J. Baranieckio raportas Z. Berezowskiui, 1946 07 08, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

¹³⁶ *Ten pat.*

¹³⁷ Kajetanas Morawskis (1892 m. Jurkow, Lenkija – 1973 m. Lailly en Val, Prancūzija) – diplomatas, publicistas, visuomenės veikėjas. Lenkijos ambasadorius Prancūzijoje.

Atrodo, V. Sidzikauskas labai daug vilčių dėjo į Berne po mėnesio numatytą VLIK ir LDT atstovų susitikimą, kurio metu turėjo būti apsvaistytos ir lenkams pateiktos pagrindinės bendradarbiavimo gairės. Tikėtasi, jog per tą laiką ir lenkai suderins savo poziciją su Londonu.

Flirtuodamas su lenkais jis pabrėžė, jog Lietuvai labai svarbios jos kaimynės šiaurėje Latvija ir Estija, tačiau šalis yra žymiai labiau susijusi su Lenkija, todėl sąjunga su pastarąja yra ypač svarbi. Minčiai antrino ir lenkai sakydami, kad „*jų požiūris į Lietuvą visada bus pozityvus, o iš visų Baltijos kraštų Lietuva užima pirmą vietą pagal svarbą*“¹³⁸.

K. Morawskis, nežinodamas oficialios lenkų vyriausybės pozicijos, su V. Sidzikausku kalbėjo maloniai, bet atsargiai¹³⁹. Reaguodamas į lietuvių iniciatyvą, užsienio reikalų ministras Adamas Tarnowski¹⁴⁰ palankiai sutiko norą bendradarbiauti. Pristatydamas oficialią poziciją, pozityviai vertino dar karo metais užmegztus lietuvių ir lenkų diplomatų ryšius Italijoje, Šveicarijoje ir iš dalies Švedijoje. Vis tik nepamiršo papriekaištauti dėl lenkų ignoravimo Londone ir Vašingtone, kur rezidavo Bronius Kazys Balutis ir Povilas Žadeikis¹⁴¹. Tai, ministro manymu, labai silpnino abiejų valstybių pozicijas Vakarų akyse¹⁴². Lenkų istoriko K. Tarkos teigimu, nors oficialiai A. Tarnowski reagavo labai palankiai, jis buvo skeptiškai nusiteikęs paties V. Sidzikausko atžvilgiu. Netikėjo jo intencijų nuoširdumu. K. Tarkos nuomone, A. Tarnowski įtarė „*kad pasiūlymas vykdyti bendrą užsienio ir karinę politiką iš tikrųjų turėjo nuslopinti lenkų budrumą Vilniaus klausimu*“¹⁴³. Tokią nuomonę patvirtina ir A. Tarnowskio 1946 m. liepos 25 d. laiškas K. Morawskiui. Kai jau buvo gavęs ir J. Baranieckio raportą apie birželio susitikimus su V. Sidzikausku, užsienio reikalų ministras labai konkrečiai išsakė savo skeptišką požiūrį. Jam kilo įtarimų dėl V. Sidzikausko pasirinktos susitikimų taktikos, kai pradžioje susitinkama su dešinėsios pakraipos partijos atstovais, o vėliau su kairiosios ir tik galiausiai kalbamasi su vyriausybės atstovu. Tokia taktika, J. Baranieckio nuomone, V. Sidzikauskas siekė išsiaiškinti, kas turi daugiau prielankumo lietuviams ir kaip būtų galima išnaudoti atskirų politinių partijų ar pavienių asmenų požiūrį į Vilniaus priklausomybę ateityje. Tokia lietuvių taktika lenkams siejosi su bandymu išnaudoti lenkų politinių partijų nesutarimus¹⁴⁴.

Kai lenkų užsienio reikalų ministras rašė savo pastabas, Berne jau vyko VLIK ir Lietuvos diplomatų konferencija. 1946 m. liepos 21–26 d. išlikę protokolai liudija, jog buvo

¹³⁸ K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*, s. 96.

¹³⁹ K. Morawskio laiškas A. Tarnowskiui, 1946 06 18, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

¹⁴⁰ Adamas Tarnowski (1892 m.–1956 m.) – diplomatas, *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* užsienio reikalų ministras.

¹⁴¹ Povilas Žadeikis (1887 m. Pareškėtis, Varnių valsčius – 1957 m. Vašingtonas, JAV) – diplomatas, politikas, Lietuvos kariuomenės savanoris.

¹⁴² K. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 07 9, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

¹⁴³ K. Tarka, *Derybos su Baltijos šalių atstovais...*, p. 353; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*, s. 96.

¹⁴⁴ A. Tarnowskio laiško K. Morawskiui juodraštis, 1946 07 25, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

svarstyti opiausi lietuviškosios išeivijos politiniai klausimai: „...*tarptautinė padėtis, tremtinių, taikos konferencijos, informacijos, finansavimo ir politinės akcijos klausimai. Taip pat buvo apžvelgta diplomatinė atstovybių padėtis ir jų perspektyva*“¹⁴⁵. Diskutuotas ir santykių su Lenkija klausimas.

Baigęs konferencijos atidarymo kalbą, diplomatas Jurgis Šaulys perskaitė dienotvarkę, kurios septintasis punktą buvo skirtas santykiams su Lenkija aptarti. Analizuojant to meto Europos politinę padėtį aiškiai suvokta, jog „...*reikia skaitytis su galimybe, kad ar tai nustatant Vokietijos – Lenkijos sienas, ar tai sprendžiant Sovietų Rusijos okupuotos Rytprūsių dalies likimą, iškils ir Lietuvos klausimas*“¹⁴⁶. Todėl jau netolimoje ateityje reikia turėti bendrą VLIK ir Lietuvos diplomatinės tarnybos būsimos Lietuvos „projekciją“, kurios būtų galima laikytis ateities derybose su lenkais.

Penki pirmi Berno konferencijos posėdžiai išsamesnių diskusijų lietuvių – lenkų santykių klausimu nesukėlė. Nuolat buvo konstatuojamas faktas, jog intensyviai bendradarbiaujama su „lenkiškuoju veiksniu“, tačiau smulkiau nedetalizuota. Klausimas paliktas svarstyti ateityje. Vis dėlto šeštame posėdyje imtasi santykių su pietiniais kaimynais. Savo nuomonę posėdyje dėstęs S. Lozoraitis vyresnysis nebuvo labai optimistiškas:

„*Su Lenkija bendradarbiavimą nustatyti turime. Tačiau turime nepamiršti, kad su lenkais mums susitarti nepavyko ir vargu bepavyks. Gi tuo metu, kai sovietai iš Europos politikos bus nušalinti, galima prileisti, kad mums gali tekti susidurti su antru Želigovskiu, nes bendra dėl Vilniaus susitarimo bazė vargu ar bus surasta*“¹⁴⁷.

Kaip matyti iš posėdžio protokolo, aptariant susidariusią padėtį pabrėžta, jog bendri Lietuvos ir Lenkijos interesai siekiant atgauti laisvę veda prie abiejų pusių santykių normalizavimo:

„...*visiškam abiejų valstybių suverenumo vykdymui atstatyti ir viena antrai talkina, būtent: a/ keičiantis informacijomis; b/ teikiant visokeriopą tarpusavio paramą; c/ derinant diplomatinę veiklą; d/ derinant propagandinę veiklą; e/ planuojant ir derinant bendrai darytinus žygius, f/ veikiant savo visuomenę bei spaudą šiam bendradarbiavimui reikalingiems nusiteikimams sudaryti*“¹⁴⁸. Taip pat „*Lietuva ir Lenkija tuoj pradeda derybas dėl Lietuvos–Lenkijos sienos, kuriose atraminiai punktai yra: a/ abiejų valstybių nepriklausomybė ir lygybė;*

¹⁴⁵ L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai..., p. 45.

¹⁴⁶ Vliko ir Lietuvos pasiuntinių užsienyje konferencijos pirmojo posėdžio Berne protokolas, 1946 07 21, Lietuvos istorijos instituto biblioteka (toliau – LII), f. 54–519, p. 13.

¹⁴⁷ Berno konferencijos 1946 07 21 d. posėdžio protokolas, VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba..., p. 60.

¹⁴⁸ Vliko ir Lietuvos pasiuntinių užsienyje konferencijos šeštojo posėdžio Berne protokolas, 1946 07 26, LII, f. 54–519, p. 121.

b/ užsienių ir apsigynimo politikos derinimas; c/ ūkinis bendradarbiavimas; d/ bendradarbiavimas kultūros srityje¹⁴⁹.

Dar kartą V. Sidzikauskas Paryžiuje pasirodė 1946 m. rugpjūčio 16 d. ir vėl aplankė K. Morawskį. Kaip ir birželį, vizitas nebuvo tiesiogiai susijęs su lenkais, kadangi į Prancūzijos sostinę šį kartą V. Sidzikauskas atvyko sužinojęs, jog į Paryžiaus taikos konferenciją¹⁵⁰ atvyko užsienio reikalų ministrai iš okupuotų Lietuvos, Latvijos ir Estijos valstybių¹⁵¹. Siekta pasižvalgyti konferencijos koridoriuose.

Šį kartą vizitas pas K. Morawskį nebuvo toks daug žadantis. VLIK atstovas nebuvo linkęs kalbėti apie anksčiau įvykusios lietuvių konferencijos Berne eigą. Net ir bendros sąjungos klausimu V. Sidzikauskas tepaminėjo tik rengiamą projektą, kurio galutinės formuluotės, pasak jo, dar buvo diskutuojamos¹⁵². Po VLIK užsidedimo greitai sudaryti sąjungą su lenkų egziline vyriausybe atšalimas glumino lenkus. Jie nusivylė V. Sidzikausku, kuris iki tol jiems atrodė rimtas derybininkas. Kadangi VLIK atstovams nepavyko susitarti su lietuvių diplomatais dėl greito Lietuvos egzilinės vyriausybės sudarymo, nenuspėsta, ką įpareigoti tartis su lenkais. Tik jeigu būtų sukurta Lietuvos egzilinė vyriausybė, galėtų prasidėti realios derybos su Lenkų egziline vyriausybe.

Savo raporte Londonui K. Morawskis taikliai apibūdino Berno konferencijos pasekmes, kaip nepavykusias V. Sidzikausko derybas su Lietuvos diplomatais. Lenkas numanė, kad greičiausiai nesugebėta pasidalinti kompetencijomis. Taip pat neatmetė galimybės, jog pasitarimuose svarbų vaidmenį vaidino asmeninės atstovų ambicijos¹⁵³.

Vis dėlto, suvokdami derybų su lenkais svarbą, lietuvių atstovai parengė galimų susitarimų projektą. 1946 m. rugpjūčio 23 dieną šis dokumentas pasiekė lenkus. Tik jis gerokai skyrėsi nuo V. Sidzikausko žodžių, ištartų 1946 m. pavasarį Paryžiuje. Jame buvo kalbama tik apie užsienio politikos veiksmų derinimą, o ne apie bendrą užsienio politiką. Pateikdami galimo bendradarbiavimo projektą lietuviai tik konstatavo, jog būtina pradėti derybas sienų klausimu. Tuo tarpu lenkų atstovai į tai sureagavo gana aštriai, teikdami, jog šiuo klausimu negali būti jokių kalbų, kadangi bet koks leidimasis į derybas menkina lenkų principinio nusistatymo galią¹⁵⁴. Jų tvirta pozicija buvo tokia: atmesti bet kokius dokumentus, kuriuose oficialiai ar užslėptai būtų mėginama kalbėti apie tai, jog pokaryje nustatytos Lietuvos ir Lenkijos sienos yra jiems priimtinos. Dėl to bet koks lietuvių pusės dokumentas, kurio turinyje

¹⁴⁹ *Ten pat.*

¹⁵⁰ Paryžiaus konferencija vyko 1947 m. liepos 29 d – spalio 15 d. Joje buvo sprendžiamas Vokietijos sąjungininkių (Italijos, Rumunijos, Vengrijos, Bulgarijos ir Suomijos) Antrajame pasauliniame kare likimas.

¹⁵¹ K. Morawskio laiškas A. Tarnowskiui, 1946 08 17, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

¹⁵² *Ten pat.*

¹⁵³ *Ten pat.*

¹⁵⁴ A. Tarnawskio laiškas K. Morawskiui, 1946 09, *Ten pat.*

yra užsimenama apie Lietuvos ir Lenkijos sienų sureguliuojimą remiantis esama situacija, turėjo būti nepriimtina¹⁵⁵. Nepalaužiama abiejų pusių laikysena Vilniaus klausimu neartino greito ir lengvo susitarimo.

Norint išspręsti Vilniaus klausimą, lenkų užsienio reikalų ministras A. Tarnowskiis matė vieną išeitį – reikėjo įtikinti lietuvius pasirašyti du dokumentus. Vienas jų apimtų esamą pokario situaciją ir atspindėtų santykius tarp lietuviškosios ir lenkiškosios išeivijos, ar tiksliau vadovaujančių veikėjų, tuo tarpu antrasis būtų nukreiptas į ateities santykius, kada abi valstybės bus nepriklausomos¹⁵⁶.

Dar kartą prisimenant 1946 m. liepos mėnesį, norisi pažymėti, kad kai lietuviai derėjosi Berne, lenkai taip pat derino savo pozicijas ateities santykių klausimu. Įdomus faktas, kurio nemini istorikas K. Tarka savo darbuose, yra tai, jog A. Tarnowskiis lenkų ambasadoriui Paryžiuje parašė du laiškus. Vieną 1946 m. liepos 25 d., kitą – 1946 m. rugpjūčio 7 d. Adresatą pasiekė tik pastarasis, kadangi liepos mėnesio laiškas taip ir liko tarp ministro juodraščių. Žinoma, jog rašant apie dokumentus, kurie turėjo tiesioginės reikšmės įvykių eigai, juodraščiai gali nevaizduoti esminio vaidmens, tačiau gilinantį į tuometinius lietuvių ir lenkų bei Lietuvos ir Lenkijos ateities vaizdinius būtina paminėti, kokias idėjas plėtojo to meto valdžios atstovai. Taigi išsiųstame laiške K. Morawskiui¹⁵⁷ liko neįrašytos dvi pastraipos, liečiančios Vilniaus situaciją.

Neišsiųstame laiške ambasadoriui A. Tarnowskiis nurodė, kad ateityje Vilnius galėtų būti paverstas bendra teritorija abiem tautom ir reikia stengtis, jog lietuviai atsisakydami Vilniaus nejaustų, jog jis yra visiškai nepasiekiamas, kaip buvo tarpukariu, o įsivaizduotų, nepaisant to, jog miestas yra Lenkijos teritorijoje, yra ir jų. Taip juodraštyje liko matyt nesavalaikiai vaizdiniai, kaip visa tai reikėtų įgyvendinti. A. Tarnowskiis įsivaizdavo, jog, plėtojant santykius su lietuviais¹⁵⁸, jiems reikėtų pasiūlyti, kad kai kuriuos savo istorinius paminklus, o taip pat ir kultūrinio ar tautinio pobūdžio institucijas, lietuviai perkeltų į Vilnių. Ant tokio pobūdžio pastatų numatyta leisti kabinti lietuviškas vėliavas. Tokiu atveju Vilniaus teritorijoje šalia viena kitos galėtų kabėti Lietuvos ir Lenkijos vėliavos – tai skatintų ir tautų suartėjimą. Po kai kurio laiko galima būtų netgi Lenkų universitete Vilniuje atidaryti kokį nors lietuvišką fakultetą, kuriame paskaitos ir administravimas vyktų lietuvių kalba, dėstyti lietuviai dėstytojai¹⁵⁹. Juodraštyje įrašytas ir patikinimas, jog ateityje lietuviams, vykstantiems į Vilnių,

¹⁵⁵ T. Gwiazdowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 10 04, *Ten pat.*

¹⁵⁶ A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 09, *Ten pat.*

¹⁵⁷ A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 08 07, *Ten pat.*

¹⁵⁸ Idėjos įgyvendinimo pradžia numatyta tada, kai Lietuva ir Lenkija bus visiškai nepriklausomos valstybės.

¹⁵⁹ A. Tarnowskio laiško K. Morawskiui juodraštis, 1946 07 25, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

nereikėtų laukti pasų ir vizų eilėje, kad reiktų sudaryti sąlygas savo istorinę sostinę be jokio vargo pasiekti bet kada.

Pirminiame savo plane ministras prašė ambasadoriaus „kuo nuolankiau“ šias vizijas perpasakoti V. Sidzikauskui taip, lyg kalbėtų savo asmeniu ir užsimintų, jog vienintelė galimybė Lenkijai atsisakyti Vilniaus būtų tuo atveju, jei Lietuva su ja sudarytų uniją. Jos idėja, kaip žinoma, nebuvo populiari lietuvių emigracijos sluoksniuose¹⁶⁰. Vis tik laiško su tokia pozicija, kuri gerokai detaliau atskleidžia lenkų egzilinės vyriausybės požiūrį, A. Tarnowskis taip ir neišsiuntė į Paryžių. Tai, kad šie teiginiai taip ir liko juodraštyje, rodo, jog šios vizijos buvo suvokiamos kaip tolimos ateities planai, kadangi esama situacija buvo visiškai nepalanki jų įgyvendinimui.

Jokių reikšmingesnių asmeninių susitikimų iki 1946 metų pabaigos daugiau neįvyko. VLIK ir lietuvių diplomatai buvo užimti vidiniais reikalais. Tuo laiku sukurtas naujas politinis darinys – *Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas*. Jis įnešė nemažai sumaišties į VLIK veiklą, kadangi „pylė druskos“ ant didžiosios VLIK žaizdos – santykių nepalaikymu su krašte vykstančiu ginkluotu pasipriešinimu¹⁶¹. Energijos reikalavo mėginimas susižinoti tarpusavyje, užmegzti kontaktus ir pasidalinti kompetencijomis. Tokiu politinės sumaišties laikotarpiu VLIK patvirtino naują Vykdomosios tarybos sudėtį, kurios pirmininku paskirtas Ernestas Galvanauskas¹⁶² vos po kelių mėnesių atsistatydino. 1947 m. pradžioje iš Vykdomosios tarybos pasitraukė ir užsienio reikalų tvarkytojas S. Lozoraitis. Naujuoju pirmininku buvo paskirtas V. Sidzikauskas, kurį lenkai jau nuo 1946 m. pasitarimų titulavo užsienio reikalų ministru¹⁶³.

Tokiu sudėtingu mūsų tautiečiams laikotarpiu Lenkijos egzilinė vyriausybė ir toliau siuntinėjo raštus, instruoduodama, jog tolimesnes derybas su lietuviais (tiksliau - V. Sidzikausku) reikia vesti be tarpininkų (šiuo atveju be Paryžiuje gyvenančio tautininkų partijos atstovo J. Baranieckio), o per egzilinės vyriausybės atstovą K. Morawskį (arba dar geriau – tiesiai Londone su užsienio reikalų ministru A. Tarnowskiu). Šito siekta todėl, kad daugiau nepasitaiktų panašaus pobūdžio nesusipratimų, kai oficialiai priimami dokumentai, kuriuose rašoma apie būtinas derybas dėl ateities Lenkijos rytinės sienos¹⁶⁴. Egzilinės vyriausybės centras Londone šiuo klausimu laikėsi nepalaužiamos pozicijos, todėl, jo manymu, bet kokio dokumento dėl sienų priėmimas savaime reiškė leidimąsi į diskusijas. Šito norėta išvengti bet kokiomis priemonėmis.

¹⁶⁰ *Ten pat.*

¹⁶¹ L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai..., p. 51; A. Petraitytė – Briedienė, *Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla...*p. 138.

¹⁶² Ernestas Galvanauskas (1882 m. Zizonys, Vabalninko valsčius – 1967 m. Eks le Bene, Prancūzija) – inžinierius, politikas, visuomenės veikėjas, VLIK narys.

¹⁶³ A. Tarnowskio laiškas Michalui Potulckui, 1947 02 26, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

¹⁶⁴ A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 10 18, *Ten pat*; A. Tarnowskio laiškas K. Morawskiui, 1946 10 31, *Ten pat*.

Pirmosios politinių veikėjų derybos Londone 1947 m.

1947 m. iš privačių pasikalbėjimų lygmens buvo pereita į tiesiogines derybas. 1947 m. kovą į Londoną atvyko VLIK pirmininkas M. Krupavičius ir atstovas V. Sidzikauskas. Kovo 3 d. VLIK atstovai, lydimi Lietuvos pasiuntinio Didžiojoje Britanijoje B. K. Balučio, susitiko su *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* užsienio reikalų ministru A. Tarnowskiu. Rytojaus dieną pastarasis specialiai lietuvių delegacijai suorganizavo pietus¹⁶⁵. Be lenkų užsienio reikalų ministro juose dalyvavo vyriausybės ministras pirmininkas Tomaszas Arciszewskis¹⁶⁶, vidaus reikalų ministras Zygmuntas Berezowskis¹⁶⁷, informacijos ir dokumentacijos ministras Adamas Pragieras¹⁶⁸. Lietuviams ir vėl atstovavo tik V. Sidzikauskas. M. Krupavičius oficialiai pasiteisino liga¹⁶⁹, o B. K. Balutis teigė nenorintis gadinti santykių su Didžiosios Britanijos valdžia.

Istorikas K. Tarka rašė, kad B. K. Balučio atsisakymas dalyvauti bendruose pietuose buvo tik jo asmeninis nenoras, kurį jis jau ir anksčiau demonstravo¹⁷⁰. Net ir nutuokiant diplomato antipatiją lenkams, nereikėtų lengvabūdiškai atmesti jo oficialiai išdėstytos pozicijos. 1947 metų Londone tokie susitikimai nelikdavo nepastebėti britų valdžios, todėl oficialios, pripažįstamos Didžiojoje Britanijoje Lietuvos diplomatinės tarnybos atstovo derybos su nepripažįstamos lenkų egzilinės vyriausybės atstovais galėjo pirmajai baigtis katastrofiškai.

1947 m. kovo 5 ir 10 dienomis vyko derybos tarp V. Sidzikausko ir Lenkijos egzilinės vyriausybės atstovų. Lenkiški protokolai liudija, jog iš esmės buvo svarstyti socialiniai išievių klausimai. Mat didžioji dalis už valstybės ribų atsidūrusių asmenų gyveno DP stovyklose Vokietijoje bei Austrijoje, kurių kasdienės buities sąlygos buvo labai sunkios. Aptariant DP stovyklose gyvenančių lietuvių ir lenkų padėtį nutarta visomis įmanomomis priemonėmis rūpintis jų gyvenimo sąlygų gerinimu¹⁷¹: „...vykdyti koordinuotą, sąlygiškai bendrą akciją, padedant abiejų šalių išieviams Vokietijoje įsikurti, įsidarbinti, prasimaitinti, mokytis ir dalyvauti kultūriniam gyvenime“¹⁷².

¹⁶⁵ K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 356; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*, s. 98; K. Tarka, *Rozmowy z budrysami...*, s. 65.

¹⁶⁶ Tomaszas Arciszewskis (1877 m. Sierzchowi, Lenkija – 1955 m. Londonas, Didžioji Britanija) – visuomenės veikėjas, politikas. LREV ministras pirmininkas.

¹⁶⁷ Zygmuntas Berezowskis (1981 m. Potiejówka, Ukraina– 1976 m. Londonas, Didžioji Britanija) – žurnalistas, visuomenės veikėjas, politikas. LREV ministras.

¹⁶⁸ Adamas Pragieras (1886 m. Varšuva, Lenkija – 1976 m. Peln, Didžioji Britanija) – ekonomistas, teisininkas, visuomenės veikėjas, politikas. LREV ministras.

¹⁶⁹ V. Sidzikauskas prisiminimuose pateikia kitokią versiją: „*Krupavičius, manęs neįspėjęs, nuvažiavo vakaro praleisti į vieną lietuvių šeimą East Londone*“.

¹⁷⁰ K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 356; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*, s. 98.

¹⁷¹ 1947 03 05 ir 10 d. pokalbių apie lenkų ir lietuvių išievių protokolai, 1947 03 14, *IPMS*, A. 11. E. / 1234; 1947 03 05 ir 10 d. pokalbių apie lenkų ir lietuvių išievių protokolai, 1947 03 14, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

¹⁷² K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 356.

Be V. Sidzikausko susitikime dalyvavo tuometinė Lietuvos Raudonojo Kryžiaus generalinė sekretorė Magdalena Avietėnaitė¹⁷³. Socialiniai klausimai didesnių įtampų nesukėlė, tačiau, kaip parodė laikas, priimti sprendimai realybėje neatnešė jokios naudos.

Žymiai sudėtingesnis pasirodė mėginimas aptarti politinius klausimus. Kaip ir prieš metus, lenkai nelinko į kalbas apie sienas. Pastarosios lenkų šio susitikimo metu parengtame projekte iš viso nefigūravo¹⁷⁴. Mažiausiai šešis kartus nuo kovo 8 iki 14 d. lenkai redagavo raštą, kurį kovo 14 d. įteikė V. Sidzikauskui. Raštas buvo adresuotas V. Sidzikauskui, kaip Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministru. Taigi per jį ir visam VLIK buvo išdėstyti aštuoni punktai, dėl kurių lenkai laukė pritarimo. Šiame rašte LREV 1) pripažino VLIK kaip visai lietuvių emigracijai vadovaujantį politinį veiksni; 2) sutiko užmezgti diplomatinis santykius tarp Lietuvos ir Lenkijos; 3) numatė ateityje siekti suderinti su VLIK politinį, diplomatinį, propagandinį ir informacinio turinio bendradarbiavimą tiek Europoje, tiek ir už jos ribų; 4) teigė, jog savo galimybių ribose stengsis padėti Lietuvai jos nepriklausomybės atstatymo akcijose ir laukia analogiškų veiksmų iš lietuvių pusės; 5) bendradarbiaus su VLIK siekdama visokeriopai pagerinti sąlygas DP asmenų stovyklose gyvenantiems abiejų tautybių asmenims; 6) pradės derybas su VLIK dėl Lietuvos ir Lenkijos santykių pagrindų ir formų ateityje nustatymo po nepriklausomybės atgavimo; 7) vylėsi, kad VLIK bendradarbiaus siekiant politinės, kultūrinės ir ekonominės vienybės visoje Vidurio Europoje; 8) išreiškė norą, kad visi ateityje kilsiantys klausimai būtų sprendžiami tik taikiu būdu, įsiklausant į abiejų pusių interesus¹⁷⁵.

Sumanymas neapsiriboti tik dvišaliais santykiais, o jungtis ir į visą Vidurio Europą apimančius darinius puikiai atspindėjo oficialią lenkų politikos liniją siekiant įgyvendinti *Intermarium* idėja; t. y. suvienyti į tarptautinį judėjimą visas pavergtas Vidurio Rytų Europos tautas.

Motyvuodamas tuo, kad neturi galimybės pasitarti su kolegomis, V. Sidzikauskas paprašė A. Tarnowski laiko oficialiam pasikeitimui raštais, tikindamas, kad tai ilgai neužtruksią¹⁷⁶. Tą pačią dieną jis surašė ir lietuvių atsaką, pritardamas visiems aštuoniems

¹⁷³ Magdalena Avietėnaitė (1892 m. Brazavas, Kalvarijos valsčius – 1984 m. Putnamas, JAV) – žurnalistė, politikė, Lietuvos raudonojo kryžiaus narė.

¹⁷⁴ A. Tarnowskio laiškas V. Sidzikauskui, 1947 03 14, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 5.

¹⁷⁵ A. Tarnowskio laiško V. Sidzikauskui juodraštis, 1947 03 08, *IPMS*, A. 11. E. / 1166 ir *IPMS*, A. 11. E. / 1234; A. Tarnowskio laiško V. Sidzikauskui juodraštis, 1947 03 10, A. 11. E. / 1166 ir *IPMS*, A. 11. E. / 1234; A. Tarnowskio laiško V. Sidzikauskui juodraštis, 1947 03 14, *IPMS*, A. 11. E. / 1166; A. Tarnowskio laiškas V. Sidzikauskui, 1947 03 14, *IPMS*, A. 11. E. / 1166; A. Tarnowskio laiškas V. Sidzikauskui, 1947 03 14, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 5.

¹⁷⁶ V. Sidzikausko laiškas A. Tarnowskiui 1947 03 14, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

punktams, pasirašė „E. Užsienio Reikalų Ministerio p.“ ir išsiuntė laišką ministrui A. Tarnowski¹⁷⁷.

Tai sužinojęs diplomatijos šefas Stasys Lozoraitis apkaltino V. Sidzikauską kompetencijų viršijimu ir suspendavo sutarties pasirašymą. Pristatydamas situaciją atsiminimuose V. Sidzikauskas rašė, jog S. Lozoraitį ir J. Šaulį jo laiškas labai papiktino.

„Jie ginčijo VLIKo teisę tartis ir daryti sandėrius su kitomis valstybėmis, skirti ir priimti diplomatinius atstovus, laikydami, kad tai esąs brovimasis į valstybinę sferą, kuri priklausanti tebeveikiantiems Lietuvos diplomatams, grasino viešai protestuoti, net ir svetimiesiems, jei VLIKas pasirašytų anksčiau minėtą sandėrį su Lenkijos politine taryba ir pasikeistų diplomatiniais atstovais. Nenorėdamas, kad mūsų tarpusavio nesutarimai išeitų į viešumą ir būtų skaldoma mūsų visuomenė, aš pasiūliau Vykdomajai tarybai ir VLIKui kol kas sutarimo su lenkais nepasirašyti.“¹⁷⁸

Pasikeitimas raštais buvo atidėtas. Paaiškinamame laiške S. Lozoraičiui VLIK atstovas rašė, jog santykių su lenkais normalizavimas turi vykti keliais etapais. Pirmiausia atnaujinat diplomatinis santykius ir bendrai kovojant dėl abiejų šalių išlaisvinimo. Antra, Vilniaus klausimo aptarimas turėjo būti atidedamas vėlesniam laikui. Svarbu pažymėti, jog VLIK šalių išlaisvinimo tikėjosi naujo karinio konflikto Europoje metu ir galutinis Vilniaus klausimo sprendimas galėjo būti paliktas ateičiai. V. Sidzikausko nuomone, „Vilnius turi palikti mūsų jei ne nuosavybėje, tai bent valdyme“¹⁷⁹. Žinoma, šis požiūris neatsispindėjo tiesioginėse derybose su lenkais, baiminantis, kad tai galėtų užkirsti kelią bet kokiam kalbėjimuisi.

Analogiška situacija buvo ir kitoje derybų stalo pusėje. Lenkams neprabilus dėl Vilniaus priklausomybės ateityje, 1947 m. balandžio 1 d. ministrų tarybos posėdyje Lenkijos vidaus reikalų ministras Z. Berezowskis papriekaištavo, jog iš anksto neužtikrinta 1939 metų sienų neliečiamybė. Jo manymu, teritorinių klausimų nutylėjimas tik atideda problemą¹⁸⁰. Kad lietuvių emigracijos sluoksniai neatsisako pretenzijų į Vilnių, ministrui buvo puikiai žinoma iš jam atsiųstų raportų dar 1946 metais, kur svarstyti Vilniaus ateities priklausomybės vaizdiniai¹⁸¹.

Rašydamas apie 1947 m. kovo mėn. pasikeitimą raštais su lenkais istorikas L. Jonušauskas akcentavo V. Sidzikausko ir S. Lozoraičio nesutarimą buvus pirmiausia kaip kovą dėl kompetencijų¹⁸². Jam antrina ir kitų istorikų darbai¹⁸³. Vis tik labiau norėtusi įsigilinti į

¹⁷⁷ V. Sidzikausko laiško A. Tarnowskiui nuorašo nuorašas, 1947 13 14, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 3.

¹⁷⁸ V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje...*, p. 257–258.

¹⁷⁹ V. Sidzikausko laiškas S. Lozoraičiui, 1947 04 25, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 1–2.

¹⁸⁰ K. Tarka, *Derybos su Baltijos šalių atstovais...*, p. 357.

¹⁸¹ Žiūrėti poskyrį *Vilniaus klausimas lietuvių ir lenkų vaizduotėje*

¹⁸² L. Jonušauskas, S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiai..., p. 45–57.

pačio diplomatijos šefo poziciją, argumentus ir galiausiai pritarti E. Aleksandravičiaus nuomonei: „...skirtingi Lozoraičio ir daugumos VLIK'o žmonių požiūriai į ginkluotą kovą krašte, nevienodas Lietuvos atstovavimo Vakaruose ir veikimo tarp pasaulio lietuvių supratimas – visa tai rodo anuomet buvus daug reikšmingesnių aplinkybių negu tik nuogas varžymasis dėl simbolinės valdžios ir Vakarų žvalgybų dėmesio“¹⁸⁴.

Panašias mintis jau buvo išsakęs diplomatas S. A. Bačkis laiške diplomatijos šefui S. Lozoraičiui: „...nebeturime nuostatų, kurių sutiktų visi laikytis. Todėl kiekviena proga, kada tik koks sudėtingesnis reikalas yra, tuojau kyla nesusipratimai, visokios kalbos ir gandai. Atrodo, kad susitarimas, kokių nuostatų visi turi laikytis, yra ir bus pats sunkiausias ir gal net neišsprendžiamas. Taip manyti verčia visos psichologinės aplinkybės ir patyrimai iš emigrantinio gyvenimo nuotaičių bei istorijos“¹⁸⁵.

Tą pat skaitome ir S. Lozoraičio gegužės 12 d. laiške V. Sidzikauskui. Jame diplomatijos šefas visų pirma dėmesį telkia į ketinamo pasirašyti dokumento formuluotes. S. Lozoraičiui pirmiausia užkliuvo derybose paliktas atvirų santykių su Lenkija klausimas. Šeštame sutarties punkte numatyta, kad VLIK „...yra linkęs pradėti su Lenkijos Vyriausybe kalbas dėl pagrindų ir formų santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos po to, kai abi valstybės atgaus nepriklausomybę“¹⁸⁶. Ši nuostata, diplomatijos šefo manymu, yra neišmanėliška, kadangi „pakanka elementarių žinių iš tarptautinės teisės ir stiliaus srities, kad būtų galima nustatyti, jog vienintelė normali, pagrindinė dviejų suverenių ir nepriklausomų valstybių santykių forma yra diplomatiniai santykiai“¹⁸⁷. Tokia nuostata yra žalinga pačiai Lietuviai, kadangi sudaro galimybę ateityje iš naujo svarstyti ne tik abiejų valstybių santykius, bet ir atriša rankas derėtis dėl galimos unijos. S. Lozoraitis buvo kategoriškai nusiteikęs bendros Lenkijos ir Lietuvos valstybės istorijos romantizavimo atžvilgiu. Jis manė, kad tai kenkia tuometiniams santykiams ir ateityje taip pat neduos jokios naudos. Norint, kad Lenkija imtų su Lietuva elgtis kaip su sau lygiu partneriu, reikėjo iš pasąmonės išmesti „mažosios sesės“ vaizdinį.

Nebuvo pozityviai susiteikęs ir diplomatas Jurgis Šaulys. Savo laiške 1947 m. vasarą jis rašė:

„Turėjęs nemaža patyrimo su Lenkais [...] aš esu didelis mūsų galimo su Lenkais susitarimo skeptikas. [...] Kas su Lenkais gal reikėtų pamėginti susikalbėti, tai kontakto palaikymo reikalu, vedant abiem pusėm kovą už savo kraštų nepriklausomybės atstatymą. Tas kontaktas turėtų pasireikšti tam tikru konkrečiai nustatytu bendradarbiavimu. [...] Visus kitus

¹⁸³ A. Petraitytė, Pozicijos ir opozicijos..., p. 166–167; A. Petraitytė – Briedienė, Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla..., p. 139; D. Dapkutė, Nuo Berno iki Paryžiaus..., p. 25.

¹⁸⁴ E. Aleksandravičius, Politinių veiksmių realijos..., p. 149.

¹⁸⁵ S. A. Bačkio laiškas S. Lozoraičiui, 1947 05 11, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 13.

¹⁸⁶ V. Sidzikausko laiško A. Tarnowskiui nuorašo nuorašas, 1947 13 14, Ten pat, l. 3.

¹⁸⁷ S. Lozoraičio laiškas V. Sidzikauskui, 1947 05 12, Ten pat, l. 7.

*ateities klausimus reikėtų, man rodos, atidėti, palikus juos spręsti bendradarbiavimo atmosferoje ir sutarus gal vien, kad visi galimi ateities ginčo klausimai bus abiejų pusių rišami susitarimo keliu, taikiu būdu ir draugiškumo dvasioje*¹⁸⁸.

Išlikusi diplomatų korespondencija liudija nemenką sumaištį, trukusią iki birželio mėnesio¹⁸⁹, kol dar nebuvo aišku, ar minėtais kovo 14 d. raštais buvo (ar tik bus) pasikeista. Diplomatinis korpusas vieningai¹⁹⁰ laikėsi pozicijos, kad pasikeitimas raštais turi būti atidėtas bent jau iki Paryžiuje prasidėsiančios antrosios VLIK ir Lietuvos diplomatų konferencijos¹⁹¹. Tačiau V. Sidzikausko ir A. Tarnowskio kalendoriuose jau buvo pažymėta susitikimo data. Raštais planuota pasikeisti gegužės 17 d. Paryžiuje, kur lankėsi A. Tarnowski. Dėl susiklosčiusių aplinkybių *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* užsienio reikalų ministras išvyko diena anksčiau, o VLIK Vykdomosios Tarybos pirmininkas dar nebuvo spėjęs atvykti¹⁹². Vėliau susitikimui ir pasikeitimui raštais numatyta liepos 1 d., kai turėjo prasidėti VLIK ir diplomatų pasitarimai, tačiau liepos pradžioje lietuvių emigraciniai veiksniai nespėjo susitikti, todėl ir pasikeitimas raštais su lenkais vėl buvo atidėtas. Lenkams buvo paaiškinta, jog lietuviai turi redakcinio turinio pataisų¹⁹³.

Tačiau lenkai nebuvo linkę labai spausti lietuvius, kadangi turėjo vidinių problemų. Dar kovo mėn., kai V. Sidzikauskas ir M. Krupavičius buvo Londone, lenkų egzilinės vyriausybės viduje įvyko nemažai permainų. 1946 m. pabaigoje, sunkiai susirgus prezidentui Władislawui Raczkiewiczui¹⁹⁴, iškilo įpėdinystės klausimas. Ligtoliniai aktai įpareigojo pareigas perimti Tomaszui Arciszewskui, tačiau 1947 m. balandį prezidentas savo pareigas eiti pavedė buvusiam užsienio reikalų ministrui Augustui Zaleskiui¹⁹⁵. Visas procesas vyko už uždarytų durų ir T. Arciszewskis nebuvo informuotas, kad jam nenumatoma prezidento pareigybė. A. Zaleskis paskutiniuoju metu buvo ypač aktyvus kontaktų su SSRS mezgimo priešininkas¹⁹⁶. Tai atitiko nusistatytą lenkiškojo Londono liniją, todėl jo kandidatūra buvo

¹⁸⁸ D. C. Lietuvos–Lenkijos santykiai, *Į laisvę*, 1954 nr. 3 (40), p. 53.

¹⁸⁹ S. A. Bačkio telegrama S. Lozoraičiui, 1917 05 21, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 9; P. Padalskio laiško P. Žadeikiui nuorašas, 1947 05 21, *Ten pat*, l. 15; S. Lozoraičio Pro memorija Lietuvos diplomatams, 1947 05 22, *Ten pat*, l. 16; S. A. Bačkio laiškas S. Lozoraičiui, 1947 05 51, *Ten pat*, l. 10; S. A. Bačkio laiško V. Sidzikauskui nuorašas, 1947 05 22, *Ten pat*, l. 17–18; J. Šaulio laiškas S. Lozoraičiui, 1947 05 23, *Ten pat*, l. 19; P. Žadeikio laiškas S. Lozoraičiui, 1947 05 46, *Ten pat*, l. 22; S. Lozoraičio laiško B. K. Balučiui nuorašas, 1947 05 28, *Ten pat*, l. 26.

¹⁹⁰ Lietuvos pasiuntinys Švedijoje Vaclovas Gylys, remdamasis Berno protokolais, S. Lozoraičiui siūlė kuo greičiau užglaistyti konfliktą, nematydamas nei kompetencijų, nei požiūrių skirtumų.

¹⁹¹ Pradžioje ji numatyta liepos 1 d. tačiau įvyko tik rugpjūtį.

¹⁹² A. S. Bačkio Pro memorija, 1947 05 19, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 14.

¹⁹³ K. Morawskio laiškas T. Gwiazdowskiui, 1947 09 25, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

¹⁹⁴ Władislawas Raczkiewiczius (1885 m. Kutaisi, Gruzija – 1947 Ruthin, Velsas) – politikas, karininkas. Lenkijos Respublikos prezidentas emigracijoje.

¹⁹⁵ Augustas Zaleski (1883 m. Varšuva, Lenkija – 1972 m. Londonas, Didžioji Britanija) – politikas, diplomatas Lenkijos Respublikos prezidentas emigracijoje.

¹⁹⁶ A. Friszke, *Życie polityczne emigracji...*, s. 71–74.

priimtinesnė¹⁹⁷. Kai balandį prezidentas W. Raczkiewiczus mirė, socialistai, kuriems priklausė ir T. Arciszewskis, ėmė ginčyti naujojo prezidento paskyrimo teisėtumą. Tačiau visiems kitiems sutinkant su buvusio prezidento W. Raczkiewicziaus balandį pareikšta valia, vis dėlto, A. Zaleskis tapo naujuoju Lenkijos Respublikos prezidentu emigracijoje¹⁹⁸.

Tuo nepatenkintas T. Arciszewskis, pareiškė, kad jis taip pat eina prezidento pareigas, kadangi, mirus W. Raczkiewiczui, nebeturįs kam įteikti atsistatydinimo raštų. 1947 m. vasaros įkarštyje A. Zaleskis paleido T. Arciszewskio vyriausybę ir naująją sudaryti pakvietė Tadeuszą Bór-Komorowski¹⁹⁹.

Tų pačių metų rugpjūčio 5–15 d. Paryžiuje vyko antroji VLIK ir Lietuvos diplomatų konferencija. Jau trečią darbo dieną kilo diskusijos dėl diplomatinių santykių su Lenkijos egziline vyriausybe užmezgimo. Nuo kovo vidurio laiškuose, telegramose ir privačiuose pasikalbėjimuose reikštas nepasitenkinimas pagaliau imtas oficialiai diskutuotas. V. Sidzikauskas laikėsi pozicijos, jog santykių užmezgimas yra svarbus visam Lietuvos išlaisvinimui. Šiame kontekste iškilo ir santykių su kitomis tautomis klausimai. Konferencijoje pasigirdo minčių: „*Kodėl manoma, kad susitarimas su lenkais įjungtų mus į tą bloką, kodėl jie, parblokštoje būklėje, tegali ir turi būti mums „durininkais“ į tą bloką*“²⁰⁰. Diplomatomams santykių su lenkais užmezgimo skuba atrodė nepagrįsta žvelgiant iš santykių su kitomis tautomis perspektyvos. Tuo metu VLIK nematė poreikio užmezgti santykius su baltarusiais ir ukrainiečiais. Kyla klausimas: kodėl lenkai VLIK buvo svarbesni nei panašaus likimo kitos kaimyninės tautos? Į šį klausimą leidžia atsakyti Paryžiaus konferencijos protokolai.

Visų pirma, nenorą mezgti glaudesnius santykius su baltarusiais ir ukrainiečiais VLIK nulėmė baime, jog ateityje Lietuva gali Vakarų akyse atrodyti tokia pat slavų valstybė, todėl „*mums nereikėtų sumaišyti savo reikalų su tautomis, kurios įeina į Rusijos sistemą, nes tada ir mes galėtume būti į tą sistemą įskaityti*“²⁰¹. Įsivaizduota, jog bendrai kovojant dėl išsilaisvinimo, Lietuva gali prarasti savotišką savo pranašumą, kurį jai suteikė dvidešimt nepriklausomybės metų. Tuo tarpu santykiai su latviais ir estais laikyti sureguliuotais, todėl nematyta poreikio dar ką nors plačiau diskutuoti. Iš kitos pusės, Baltijos valstybių išėivija neturėjo didesnės reikšmės Vakarams.

Priešinga situacija buvo su Lenkija. Po pasaulį išsibarsčiusi milijoninė Polonija buvo geriau žinoma Vakaruose. Be jos neįmanoma buvo įsivaizduoti naujo Vidurio Rytų Europos žemėlapiu. Galiausiai vieninteliai lenkai jau nuo karo pradžios emigracijoje turėjo suformavę

¹⁹⁷ T. Wolsza, *Rząd RP na obczyźnie...*, s. 25.

¹⁹⁸ A. Friszke, *Życie polityczne emigracji...*, s. 73.

¹⁹⁹ Tadeuszas Bór-Komorowski (1895 m. Chorobrow, Lenkija – 1966 m. Buckley, Didžioji Britanija) – generolas, politikas. LREV ministras pirmininkas.

²⁰⁰ Paryžiaus konferencijos 1947 08 07 d. posėdžio protokolas, *VLIK'as ir Lietuvos...*, p. 266.

²⁰¹ *Ten pat*, p. 271.

vyriausybę, veikusią didžiojoje tarptautinėje politinėje arenoje. Ji prarado pripažinimą tik baigiantis karui. V. Sidzikausko kalboje santykių su lenkais suregulavimas buvo labai svarbus, kadangi, priešingai nei su latviais ar estais, jie iki tol nebuvo geri:

„Konkrečiai mes neprisiėmėme lenkų atžvilgiu jokių įsipareigojimų, išskyrus gerą valią pradėti kalbėtis, nieko jiems neteikiame. Santykių su lenkais sunormalizavimas yra būtinas net ir dabartiniam kovos metui, nes reikia derinti kovos veiksmus. [...] Vilniaus klausimo šiuo metu mums nėra nei pagrindo kelti, kadangi jis yra atitekęs Lietuvai jai esant dar nepriklausomai ir šiuo metu jis yra, kad ir Tarybinės, bet Lietuvos sostinė. Taigi, jei kas Vilnių turi, tai Lietuva, o ne Lenkija. Keldami Vilniaus klausimą mes lyg ir ginčytumėm tą posenasio“²⁰².

Į S. Lozoraičio dar laiškuose išsakytą priekaištą, jog apie 1947 m. kovo 14 d. pasikeitimą raštais nebuvo laiku informuoti diplomatai, Vykdomosios Tarybos pirmininkas atsakė, jog, raštų turiniui nenukrypus nuo Berno konferencijos metu priimtų politinių gairių, jis nematė reikalo iš naujo tartis su diplomatais. S. Lozoraitis kategoriškai prieštaravo nuomonei, kad tai derinasi su Berno nutarimais, kuriuose kalbama tik apie sieną su Lenkija. Tuo tarpu kovo 14 d. raštai visiškai ignoravo sienų klausimą. Diplomatai tai suvokė kaip didelę grėsmę ateities santykiams, kadangi įvairūs kiti oficialių lenkų pareigūnų pasisakymai aiškiai liudijo, jog Lenkijos egzilinė vyriausybė neatsisako pretenzijų į Vilnių²⁰³. Vyravo nuomonė, kad tokio pobūdžio susitarimas, koks buvo kovo 14 d. raštas, ateityje lietuvius visada įpareigos derinti veiksmus su lenkais.

Po ilgų derybų VLIK sutiko iš lenkų atsiimti projektą, kuriam V. Sidzikauskas jau buvo pritaręs. Dabar pats pasiūlė jį laikyti neturintiu juridinės galios ir išrinkti komisiją kitam projektui parengti. S. Lozoraitis tam pritarė. Numatyta trijų asmenų komisija naujam projektui parengti²⁰⁴. Tačiau priimta rezoliucija Paryžiaus konferencijos pabaigoje neišsprendė santykių su lenkais problemos. Buvo nutarta, jog tik trys 1947 m. kovo 14 d. dokumento punktai, 3, 4 ir 5²⁰⁵, nekelia abejonių. Kiti vienokiu ar kitokiu būdu yra nepriimtini lietuvių išveivijai, kuri nusprendė:

„34. Esminiu ir būtinu glaudesniam bendradarbiavimui su lenkais atnaujinti momentu laikomas susitarimas spręsti visus ginčytinus klausimus taikiu būdu dabartinio teritorinio statuso pagrindu.

²⁰² Vliko ir Lietuvos pasiuntinių užsienyje konferencijos antrojo posėdžio Paryžiuje protokolas, 1947 08 07, LII, f. 54–519, p. 206–207.

²⁰³ Jan Ciechanowski teksto „Defeat in Victory“ ištrauka, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 23.

²⁰⁴ Paryžiaus konferencijos 1947 08 07 d. posėdžio protokolas, VLIK'as ir Lietuvos..., p.283.

²⁰⁵ Šiais punktais numatyta: 3) ateityje siekti suderinti su VLIK politinį, diplomatinį, propagandinį ir informacinio turinio bendradarbiavimą tiek Europoje, tiek ir už jos ribų; 4) savo galimybių ribose stengsis padėti Lietuvai jos nepriklausomybės atstatymo akcijose ir laukia analogiškų veiksmų iš lietuvių pusės; 5) bendradarbiauti su VLIK siekdama visokeriopai pagerinti sąlygas DP asmenų stovyklose gyvenantiems abiejų tautybių asmenims.

35. *Ateities santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos, šioms valstybėms atsistačius, aiškinimas ir derybos priklauso nuo Lietuvą patenkinančio su lenkais susitarimo sienų klausimu, laikant jau dabar tas derybas pradėtinas*²⁰⁶.

Šie du punktai iš esmės skyrėsi nuo kovo 14 d. raštų, todėl tikėtis, kad lenkai sutiks su tokiais pakeitimais, tuo metu buvo beprasmiška. Lenkai jautė dualizmą lietuvių stovykloje. Darė išvadas, jog būtent jis lėmė tarpusavio derybų stagnaciją²⁰⁷.

1947 m. spalio 3 d. VLIK posėdyje aprobavo tokį projektą. Nuo kovo mėnesio dokumento jis skyrėsi dviem punktais. Daugiausia diskusijų sukėlusiam 6 punkte (pradėti derybas su VLIK dėl Lietuvos ir Lenkijos santykių pagrindų ir formų ateityje nustatymo po nepriklausomybės atgavimo) nebeliko diskusinės formuluotės „*dėl pagrindų ir formų*“. Dabar jis skambėjo taip, kad VLIK „*yra linkęs pradėti su Lenkijos Vyriausybe kalbas dėl santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos po to, kai abi valstybės atgaus nepriklausomybę*“²⁰⁸. Tai diplomatų nuomone neturėjo jokio skirtumo. Abu sakiniai reiškė tą patį. Taip pat pakoreguotas 8 punktas. Į jį įtrauktas sienų klausimas, pabrėžiant visų ginčytinų klausimų sprendimą taikiu būdu:

„*Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas reiškia, be to, įsitikinimą, kad išsprendimas visokių ginčytinų klausimų, kurie gali kilti tarp abiejų valstybių, jų tarpe ir teritorinių, turi būti atliekamas tikta taikiu keliu, teisingumo, teisėtumo ir draugingumo dvasioje, dabojant abiejų šalių reikalus bei tautinius ir valstybinius interesus*“²⁰⁹.

Tačiau diplomatams ir šie pataisymai nebuvo priimtini. S. Lozoraitis ir S. A. Bačkis manė, jog pirmąjį punktą, kur VLIK pripažįsta *Lenkijos Respublikos egzilinę vyriausybę* kaip Lenkijos valstybės atstovę, iš viso reiktų panaikinti²¹⁰. Jį panaikinus, analogiškai *Lenkijos Respublikos egzilinę vyriausybę* turėtų išbraukti VLIK, kaip Lietuvos valstybei atstovaujančio organo, pripažinimą. Taip pat stilistiškai koreguoti ir kiti punktai. Neaiškumų kėlė ir informacijos stoka apie tai, kas dedasi *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* viduje. Gandai apie skilimą buvo jau atvilniję iki lietuvių, tačiau dar ir spalį V. Sidzikauskas neturėjo tikslios informacijos apie lenkų kabineto sudėtį. Tai tapo dar vienu argumentu diplomatams, kurie nuolat kėlė klausimą dėl pasikeitimo raštais skubos. Lietuvių diskusijos užtruko, todėl lapkričio 15–30 d., kaip buvo numatyta, raštais ir vėl nebuvo pasikeista.

1947 m. gruodžio 9 d. V. Sidzikauskas dar kartą matėsi su lenkų atstovais Londone. Pakviestas pusryčių jis susitiko su užsienio reikalų ministru A. Tarnowskiu, tačiau susitikti nei su naujuoju Lenkijos prezidentu emigracijoje Augustu Zaleskiu, nei su ministru pirmininku

²⁰⁶ Santykių su lenkais klausimu rezoliucijos, *VLIK'as ir Lietuvos...*, p. 332.

²⁰⁷ K. Morawskio laiškas A. Tarnowskiui, 1947 10 18, *IPMS*, A. 11. E/1166.

²⁰⁸ VLIK Vykdomosios Tarybos susitarimo su Lenkija projektas 1947 11 03, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 77.

²⁰⁹ *Ten pat*.

²¹⁰ S. Lozoraičio pataisyto VLIK Vykdomosios Tarybos susitarimo su Lenkija projekto juodraštis, 1947 12, *Ten pat*, l. 90; S. A. Bačkio laiškas V. Sidzikauskui, 1947 11 15, *Ten pat*, l. 80–81.

Tadeuszu Bór-Komorowskiu nepanoro, motyvuodamas laiko stoka. Pusryčių metu V. Sidzikauskas nupasakojo susidariusią situaciją tarp VLIK ir Lietuvos diplomatų ir, remdamasis Paryžiaus konferencijos nutarimais, išdėstė, jog lietuviai reikalauja garantijos, kad, ateityje nesutarus dėl Vilniaus, nekils ginkluotų konfliktų. Iš savo pusės lenkai tokių deklaracijų neketino daryti. Jie sutiko, kad po karo šis klausimas priklausys nuo kitų jėgų, todėl beprasmiška dabar dėl to tartis²¹¹. Derybos įstrigo ilgesniam laikui.

Tačiau tuo pat metu, kai po Paryžiaus konferencijos diplomatai ir toliau ginčijo susitarimo su *Lenkijos Respublikos egziline vyriausybe* paragrafus, politinėje lenkų emigracijos arenoje atsirado naujas žaidėjas, sudrumstęs vandenį visose stovyklose. Iš Liaudies Lenkijos į emigraciją vėl grįžo buvęs vyriausybės ministras pirmininkas Stanisławas Mikołajczykas.

S. Mikołajczykas buvo antrasis Lenkijos egzilinės vyriausybės ministras pirmininkas iškart to W. Sikorskiego mirties, Valstiečių partijos vadovas, vienintelis iš Londono vyriausybės panoręs dalyvauti derybose su Maskva, už ką susilaukė didžiulės kritikos bangos, 1944 m. jis grįžo į komunistinę Lenkiją ir tapo pirmuoju premjero pavaduotoju bei žemės ūkio ministru. Vis tik ilgainiui, šalies valdžioje įsitvirtinant komunistams, S. Mikołajczykas tapo pagrindine opozicine figūra krašte, neretai apšaukiama užsienio šnipu ar kolaborantu²¹². Suprasdamas, jog kyla pavojus gyvybei, 1947 m. spalį, padedamas britų ir amerikiečių, jis dar kartą emigravo²¹³. Jau metų pabaigoje atsидūrė JAV, kur 1947 m. gruodį buvo surengtas Polonijos kongresas. Jame didžiulio dėmesio susilaukė S. Mikołajczykas. Tuo tarpu vis dar krizę išgyvenanti Lenkijos egzilinė vyriausybė tuo buvo nepatenkinta. Kairiųjų pažiūrų S. Mikołajczykas buvo tarsi krislas akyje nacionalistinei vyriausybei Londone, kuri jį kaltino prisidėjus prie oficialaus jos nepripažinimo. Pats S. Mikołajczykas taip pat vengė susitikti su emigracine valdžia – tai teikė puikų pagrindą ir toliau jį aštriai kritikuoti per spaudą. Vienu iš priekaištų, išsakytų per oficiozą *Preględ Polski*, buvo tai, kad S. Mikołajczykas savo vykdoma politika parceliuoja Lenkijos rytines žemes²¹⁴.

Lietuvių emigracijos sluoksniai taip pat ėmė galvoti apie naujus derybų variantus. Štai 1947 m. gruodį diplomatas Kazimieras Grauzinis²¹⁵ samprotavo laiške S. Lozoraičiui:

„Lenkai, man atrodo, yra smarkiai pakrikę ir demoralizuoti: vieni nuėjo su Varšuva, kiti palaikė Mikolaičiką, tretį laikosi Londoniškės vyriausybės, kuri, deja, tarptautiniai nėra

²¹¹ A. Tarnowskio ir T. Gwiazdowskio susitikimo su V. Sidzikausku ataskaita, 1947 12 12, *IPMS*, A. 11. E/1166.

²¹² P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej...*, s. 35.

²¹³ N. Davies, *Dievo žaislas...*, t. 2, p. 613.

²¹⁴ Lenkų pasiskirstymas, 1948 01 04, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 105–107.

²¹⁵ Kazimieras Grauzinis (1898 m. Marciniškai, Giedraičių valsčius – 1962 m. Montevidėjus, Urugvajus) – teisininkas, diplomatas, Urugvajaus LB įkūrėjas.

pripažįstama. Tokiomis aplinkybėmis sunku tikėtis žymesnės paramos iš jų pusės mūsų bylai²¹⁶.

Panašias mintis dėstė J. Šaulys, ragindamas neskubėti įsipareigoti egzilinei vyriausybei: „Tuo tarpu reikėtų tenkintis vien kontakto palaikymu, bet ne tik su londoniškiais, o ir su kitomis grupėmis per tam tikrus nužiūrėtus asmenis, pamažu rengiant dirvą“²¹⁷.

Nors lietuvių išeivijoje sklandė gandai, jog S. Mikołajczykas Vilnių pripažino Lietuvai²¹⁸, platesnio pobūdžio bendradarbiavimas su juo ir jo aplinka nebuvo išvystytas. Lietuvių išeivija buvo gana įtari socialistinių pažiūrų asmenims. Iš kitos gi pusės, lenkų politinės emigracijos susiskaldymas davė akstino kai kurioms VLIK sudarančioms grupėms abejoti ir lenkų Londono egzilinės vyriausybės legitimumu. Pasigirdo nuomonių, jog ji nėra pakankamai reprezentatyvi, kad galėtų būti lygiavertis VLIK partneris²¹⁹. Vis tik VLIK Vykdamosios tarybos atstovas teisininkas Martynas Brakas išreiškė nuomonę, jog, net ir negavus iš lenkų pažado ateityje neturėti teritorinių pretenzijų Lietuvai, galima pradėti derybas. Jis manė, kad bet kokios deklaracijos dar nėra garantas, jog ateityje susitarimų bus laikomasi, o bendros kovos už tautų išlaisvinimą deklaravimas „gali ir turi būti psichologinis įrankis santykiavimo atmosferai keisti ir gerinti“²²⁰.

Visuomenės informavimas apie lietuvių – lenkų santykius

1948 metais lietuvių ir lenkų santykiai persikėlė į naują plotmę – iš privačių pasikalbėjimų į viešąją erdvę. Imta santykius aiškintis spaudoje. Kaip aprašo istorikas K. Tarka, 1948 m. gegužės viduryje Augsburgėje leidžiamo lietuviško savaitraščio *Žiburiai*²²¹ redaktorius Juozas Vitėnas²²² kreipėsi į Lenkijos Respublikos prezidentą Augustą Zaleskį, prašydamas atsakyti į 15 klausimų, kurie rūpi lietuvių visuomenei emigracijoje²²³.

Laiškas prezidentui buvo perduotas per amerikiečių zonoje leidžiamo lenkų savaitraščio *Kronika* redaktoriaus Stanisława Białasiewicziaus ir diplomato Tadeuszo Katelbacho²²⁴ rankas. Tai reiškė, jog tiesioginis ryšys su lenkų „viršūnėmis“ buvo sunkiai pasiekiamas ne tiek dėl fizinio, kiek dėl hierarchinio atstumo. *Kronikos* redaktorius labai

²¹⁶ K. Graužinio laiškas S. Lozoraičiui, 1947 12 04, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 155, l. 98–99.

²¹⁷ J. Šaulio laiškas S. Lozoraičiui, 1948 01 16, *Ten pat*, l. 109.

²¹⁸ Vilniaus byla lenkų šaltiniuose, *Tautos praeitis*, 1959, t. 1, knyga 1, p. 285.

²¹⁹ M. Brakas, Mažoji Lietuva ir lenkai, 1960, *ALKA*, M. Brako archyvas, 8 failas, l. 33.

²²⁰ *Ten pat*, l. 34.

²²¹ Savaitraštis *Žiburiai* ėjo Augsburgėje 1945–1949 m. Pradžioje redagavo J. Vaidelys ir J. Vitėnas, vėliau vienas J. Vitėnas, o nuo 1949 m. kovo K. Mickevičius.

²²² Juozas Vitėnas (1912 m. Putriai, Biržų apskritis – nustatyti nepavyko) – teisininkas, žurnalistas, redaktorius. Ateitininkų ir šaulių veikėjas.

²²³ K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 359.

²²⁴ Tadeusz Katelbachas (1897 m. Varšuva, Lenkija – 1977 m. Niujorkas, JAV) – diplomatas, žurnalistas, visuomenės veikėjas, politikas.

palankiai vertino *Žiburių* savaitraštį, manydamas, jog iš jo lenkai galėtų turėti daug naudos gerindami santykius su lietuviais²²⁵. Iš esmės *Žiburiai* buvo aukšto lygio leidinys, kuriame bendradarbiavo tokie žymūs tarpukario Lietuvos visuomenės veikėjai, kaip Jonas Būtėnas²²⁶, Adolfas Šapoka²²⁷, Stasys Yla²²⁸, Jonas Grinius²²⁹, Juozas Girnius²³⁰, Steponas Kolupaila²³¹ ir kt.²³².

Gavus *Žiburių* klausimus, prezidentas buvo išvykęs, todėl atsakyti į juos pavedė užsienio reikalų ministrui A. Tarnowskiui, pats pasitenkindamas laišku *Žiburių* redaktoriui. Spaudoje šis laiškas pasirodė 1948 m. liepos 24 d.²³³. Jame prezidentas dėstė, jog kaimynių santykiai ateityje turėtų būti „radikaliai pagerinti“, kadangi „...ilgus amžius tvėrusi lietuvių ir lenkų tautų santarvė bei tų dviejų tautų darnaus sugyvenimo tradicijos, kurioms lygių pavyzdžių nedaug tėra istorijoje, leidžia mums tikėtis tokios permainos galimumu.“²³⁴

Tačiau, kaip ir buvo galima tikėtis, jokių vaizdinių santykių „pagerinimui“ konkrečiau neišdėstė. Nebuvo užsiminta ir apie nuo 1946 m. pavasario vykstančias derybas su VLIK.

Kad ir koks palankus būtų buvęs A. Zaleskio tonas, reiškiantis „...lietuviškajai visuomenei savo nuoširdžiausias simpatijas ir karštus linkėjimus ištvirti kovoje už Tėvynės nepriklausomybę“²³⁵, lietuviams buvo sunku patikėti teiginių nuoširdumu. Kaskart, atsiradus progai lenkams pasisakyti santykių su lietuviais klausimu, jie nepamiršdavo atsigręžti į bendrą istoriją. O joje ir slypėjo nesutarimų priežastys. Lenkai Abiejų Tautų Respublikos laikotarpį laikė abipusio supratimo tarpsniu, akcentavo XIX amžiaus sukilimus kaip vieningą kovą su bendru priešu, tačiau neįstengė suvokti, jog tuos pačius dalykus lietuviai vertina visiškai kitaip. Lenkiškajai visuomenei tai dar 1944 metais akcentavo Adolfas Bochenskis²³⁶, ragindamas įsigilinti į skirtingus Lenkijos ir jos kaimynių istorijos vertinimus.²³⁷ Jis teigė, jog egzistuoja

²²⁵ S. Białasiewicziaus laiškas T. Katelbachui, 1948 05 20, *IPMS*, A. 11. E. / 1113.

²²⁶ Jonas Būtėnas (1892 m. Akmenai, Raseinių apskritis – 1968 m. Čikaga, JAV) – dainininkas, pedagogas, chorvedys.

²²⁷ Adolfas Šapoka (1906 m. Grybeliai, Utenos apskritis – 1961 m. Torontas, Kanada) – istorikas, pedagogas. *Ateitininkų* federacijos tarybos narys, *Lietuvių enciklopedijos* bendraautorius, Kanados LB ir *Lietuvių katalikų kultūros draugijos* narys.

²²⁸ Stasys Yla (1908 m. Luciūnai, Ukmergės apskritis – 1983 m. Čikaga, JAV) – kunigas, rašytojas. Dalyvavo *Lietuvos katalikų mokslų akademijos* veikloje, vienas iš *Ateitininkų* federacijos vadovų.

²²⁹ Jonas Grinius (1902 m. Giminėnai, Joniškio valsčius – 1980 m. Miunchenas, Vokietija) – rašytojas, menotyrininkas, literatūros kritikas, *Aidų* redaktorius.

²³⁰ Juozas Girnius (1915 m. Sudeikiai, Utenos apskritis – 1994 m. Bostonas, JAV) – filosofas, *Lietuviškosios enciklopedijos* ir *Aidų* redaktorius, *Ateitininkų* vadovas.

²³¹ Steponas Kolupaila (1892 m. Tuminiškės, Daugpilio apskritis – 1964 m. South Bend, JAV) – hidrologas, dėstytojas, visuomenės veikėjas.

²³² J. Tamošiūnas, *Lietuviškų periodinių leidinių bibliografija 1832–1982*, Kaunas, 1991, p. 596.

²³³ Egziliinės lenkų vyriausybės prezidentas apie lietuvių – lenkų santykius, *Žiburiai*, 1948 07 24, p. 3.

²³⁴ *Ten pat.*

²³⁵ *Ten pat.*

²³⁶ Adolfas Bochenskis (1909 m. Ponikwa, Lenkija – 1944 m. Ankona, Italija) – rašytojas, politinės minties publicistas.

²³⁷ *Zanim powstała Kultura. Antologia tekstów Adolfa Marii Bochenskiego poświęconych polskiej polityce wschodniej*, Lublin, 2006, p. 84–89.

skirtinga istorinė atmintis lietuvių, ukrainiečių, baltarusių ir lenkų. Jei Jogailaičių epocha lenkams yra palaimintas laikotarpis, tai kaimyninėms tautoms ji asocijuojasi su „prakeiktais“ unijos su Lenkija laikais, kada Lenkija atėmė iš jų galimybę patiems valdytis²³⁸. Tačiau atrodo, jog emigracinė valdžia šių pastabų nenorėjo girdėti.

Kadangi iš S. Białasiewicziaus²³⁹ buvo gauta informacija, jog *Žiburiai* yra rimtas leidinys, turintis daug skaitytojų, A. Tarnowskis atsakymus į klausimus suderino su kitais vyriausybės atstovais. Vertas dėmesio faktas yra tai, kad lenkai stengėsi susižinoti, kokios nuomonės apie laikraštį ir jo redaktorių yra V. Sidzikauskas. Nepavykus greitai su juo susisiekti, K. Morawskis apie tai kalbėjosi su A. S. Bačkiu. Diplomatas patikino, jog V. Sidzikauskas būtų tokiu bendradarbiavimu patenkintas ir užtikrino, kad *Žiburiai* gan gera erdvė lenkams išsakyti savo nuomonę²⁴⁰.

Ne visi penkiolika klausimų tiesiogiai lietė lietuvių ir lenkų santykius. Du pirmieji buvo skirti informacijai apie pačią egzilinę vyriausybę ir dar nesena jos krizę. Matyt, sklandantys gandai apie prezidentinį dualizmą J. Vytėną įpareigojo klausti apie teisinį Lenkijos Respublikos prezidento statusą bei vyriausybės sudėtį²⁴¹. Draugišku tonu užsienio reikalų ministras dėstė, kokių pagrindų remiasi prezidento legitimumas, kad vyriausybėje šiuo metu atstovaujamos tik dvi partijos iš keturių. Toks atsakymas daugiau lenkų politinė emigracija besidominčiam skaitytojui galėjo sufleruoti, jog *Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė* „serga“ panašiomis į VLIK ligomis.

Į klausimus apie dabartinės politinės padėties vertinimus, Vidurio Europos federacijos galimybes bei rezistenciją pavergtose valstybėse atsakyta gana lakoniškai, pabrėžiant, jog Lenkija visada buvo didelė Vidurio Europos federacijos šalininkė, kad reikia dėti visas pastangas, jog ateityje nebūtų paaukoti mažųjų tautų interesai didžiųjų politikos labui ir kad šiandien žymiai didesnę atsakomybę dėl šalies laisvinimo ant savo pečių turi užsidėti emigracijoje esanti tautos dalis²⁴². Akcentuodamas didžiąsias valstybes A. Tarnowskis visų pirma turėjo omenyje SSRS ir Vokietiją. Tuo tarpu lietuviai prie jų tarpo nesibodėjo priskirti ir Lenkijos. Iš vienos pusės tuometinė Lenkija turėjo minimalią įtaką Europos politiniam gyvenimui, iš kitos gi ateityje buvo numatoma „galias atgauti“. Lietuviai nesijautė lygiaverčiai su keliskart skaitlingesniu kaimynu.

Atsakymai apie paklausimus dėl sienų nors ir buvo įvilkti į diplomatinės kalbos marškinius, vis tik gan aiškiai atspindėjo vyriausybės poziciją, išsakyta V. Sidzikauskui dar

²³⁸ *Ten pat*, s. 74.

²³⁹ S. Białasiewicziaus laiškas T. Katelbachui, 1948 05 20, *IPMS*, A. 11. E. / 1113.

²⁴⁰ K. Morawskio laiškas T. Gwiazdowskiui, 1948 07 19, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

²⁴¹ J. Vitėno laiškas A. Zaleskiui, 1948 05 15, *Ten pat* ir *IPMS*, A. 11. E. / 1113.

²⁴² Lenkų užsienio reikalų ministeris A. Tarnowskis lietuvių–lenkų santykių klausimu, *Žiburiai*, 1948 09 11, p. 1–2.

1946 metais. Vakarinės Lenkijos sienos yra neginčijamos ir neperžiūrimos dėl visų lenkų patirtų skriaudų iš vokiečių pusės, tuo tarpu rytinės sienos yra kategoriškai atmetamos, nes buvo apspręstos Molotovo – Ribentropo pakto²⁴³. Jis nei teisiškai, nei morališkai neturintis galioti. Tačiau lenkai buvo geranoriški priskirdami Lietuvai dalį buvusių Rytprūsių teritorijos. A. Tarnowski rašė, kad kaip kompensacija už visas Vokietijos padarytas skriaudas

„Lenkijos vyriausybė laiko teisinga ir pageidautina, kad Lietuvos teritorija būtų padidinta, prijungiant prie jos Rytprūsių šiaurės rytų dalį kartu su Klaipėda“²⁴⁴. Tačiau „Jaltoje nubrėžtą liniją, kaip Lenkijos rytinę sieną, Lenkijos vyriausybė atmeta besąlygiškai“²⁴⁵.

Taigi, griežtai laikydamosi savo nuostatų dėl rytinių teritorijų galimo trečiojo pasaulinio karo pabaigoje, *Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė* tikėjosi gauti maksimalią teritoriją. Šios pretenzijos buvo grindžiamos tuo, jog būtent Lenkija 1939 m. buvo užpulta ir pasidalinta Vokietijos ir SSRS, jos gyventojai kovojo sąjungininkų pusėje, o po karo buvo išduoti Vakarų. Kaip kompensacija jai morališkai priklausė naujai gautos teritorijos vakaruose todėl, kad jos prijungtos būtent Vokietijos sąskaita. O neišvengiamai kilus dar vienam karui ir pagaliau sutriuškinus komunistinę imperiją, Lenkija turi teisę atgauti ir rytines teritorijas. Tik taip gali būti atstatytas teisingumas. Šis vaizdinytė nežavėjo lietuvių, kuriems Vilniaus atgavimas ženklino atstatytą istorinį teisingumą.

Nepaisant visuomenėje tvyrančio nepasitikėjimo, *Žiburiuose* pirmą kartą po karo lietuvių emigracijai buvo viešai pristatyta oficiali lenkiškoji pozicija tarpusavio santykių klausimu. Užsiminta apie būtina bendradarbiavimą, tačiau, išskyrus patikinimą dėl nuoširdžių simpatijų lietuvių tautai, toliau nenuėita. Bendra ateitis neturėjo ne tik projekto ar gairių, bet ir vizijos.

Vėliau užsienio reikalų ministro atsakymai į klausimus buvo perspausdinti Amerikos lietuvių informacinio centro leidžiamame *Lithuanian Bulletin*²⁴⁶, taip susilaukdami dar daugiau skaitytojų.

Po A. Tarnowskio pasisakymo *Žiburiai* išspausdino vieno skaitytojo reakciją. Sveikindamas pačią idėją, jog ministras yra taikių abipusių problemų sprendimo šalininkas, jog nuo šiol derantis būtina bus atsižvelgti į abiejų tautų interesus, skaitytojas nepamiršo paklausti, ar šie principai bus visada taikomi, ar, kaip istorija parodė, atsiras tokių išimčių kaip L.

²⁴³ *Ten pat*, p. 2.

²⁴⁴ *Ten pat*.

²⁴⁵ *Ten pat*.

²⁴⁶ R. Jurgėlos laiškas A. Zaleskiui, 1948 08 18, *IPMS*, A. 11. E. / 1166; T. Gwiazdowskio laiškas K. Morawskiui, 1948 09 01, *IPMS*, A. 11. E. / 1113; T. Gwiazdowskio laiškas R. Jurgėlai, 1948 09 02, *Ten pat*.

Żeligowski²⁴⁷. Kaip ir reikėjo tikėtis, į akis krito ir rytinių teritorijų klausimas. Tai savo ruožtu reiškė, jog geri norai ir toliau gali likti tik norais. Lietuvių atminčiai nereikėjo siekti net prieškario. Tie, kas skaitė lenkišką spaudą, buvo susipažinę su 1948 m. vasarą pasirodžiusiais straipsniais apie būtiną kovą dėl Vilniaus ir Lvovo. Oficialiame vyriausybės organe *Dziennik Polski i Dziennik Zolhiera*²⁴⁸ savo poziciją skelbė generolas Władysławas Andersas²⁴⁹ prezidentas A. Zaleskis bei įvairūs vyriausybės nariai. Lietuviams nerimą kėlė dar nuo karo metų gyvuojančios revanšistinėmis nuotaikomis persismelkusios ir naujai besisteigiančios sąjungos, kaip *Šiaurės Rytų žemių sąjunga*, *Pietrytinių žemių sąjunga*, *Rytinių žemių komitetas*²⁵⁰ ir kitos. Visų jų programose buvo deklaruotas 1939 m. rugsėjo 1 d. Lenkijos rytinių sienų atstatymas.

Tokios pat linijos laikėsi ir JAV Polonija, kurios kongreso atidarymo kalboje buvo pasakyta: „*Suvienijo mus rūpestis Lenkija su Lvovu, Vilniumi, Dancigu ir Štetinu*“²⁵¹. Taigi, kaip teigė B. K. Balutis:

„*Lenkiškas frontas užsieniuose išrodo Vilniaus klausimu – be plyšio: kaip buvo, taip ir yra. Ir dėl to netenka, bent jau tuo tarpu, turėti iliuzijų. Jeigu gali būti kokia prošvaistė šiuo klausimu (kad gal ir mažytė ir visiškai dar netikrai), tai jos tenka ieškoti kur kitur – gal ten būk esamoji kibirkštis ir gali užsiliepsnoti kiek skaisčiau*“²⁵².

Vis tik tikrasis A. Tarnowskio straipsnio rezultatas buvo tuose pačiuose *Žiburiuose* per šešis numerius išspausdinta lenkų politikos analizė. Vakarų Europoje vis dar buvo viliamasi, jog kils karas. Gal dėl to norėta būtinai sustyguoti ateities perspektyvas, kad šį kartą karo rezultatai nebeatneštų tokios pabaigos Vidurio Rytų Europos tautoms. Sovietams ir amerikiečiams kovojant dėl įtakos Vokietijoje, ten tebesilaikantys DP gyventojai kasdien laukė, kurion pusėn pakryps jėgos svertai. Buvo aišku, jog Europa prarado savo įtaką pasauliniame jėgos žaidime, todėl visi žvilgsniai krypo į JAV, kaip būsimo karo laimėtoją ir Vidurio Rytų Europos tautinių valstybių gelbėtoją. Tikėta, jog dar vieno karo SSRS laimėti nesugebės. Todėl lenkiškoje spaudoje savo šalies ateities perspektyvas apžvelgdamas žurnalistas Karlas Hrabycas, pranašavo Europai artimiausiu metu dar vieną karą. Pritardamas *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* remiamai Vidurio Europos federacijos idėjai, jis dėstė argumentus, kaip Lenkijai, o kartu su ja ir kitoms jos kaimynėms bus įmanoma išlikti nepriklausomomis. K. Hrabycos mintis lietuvių skaitytojams referavo ir komentavo V. Rimvydo

²⁴⁷ A. R., Kad būtų sukurta geros valios atmosfera. Po p. Tarnowskio žodžio, *Žiburiai*, 1948 09 18, p. 1.

²⁴⁸ *Dziennik Polski i Dziennik Zolhiera* – lenkų dienraštis Didžiojoje Britanijoje. 1940 m. pradėtas leisti kaip *Dziennik Polski*, o 1944 m. susijungė su *Dziennik Zolhiera*. Kiek pakitusia forma leidžiamas iki šiol.

²⁴⁹ Władysławas Andersas (1892 m. Błon, Lenkija – 1970 m. Londonas, Didžioji Britanija) – politikas, generolas, vyriausiasis Lenkijos karinių pajėgų vadas.

²⁵⁰ B. K. Balučio „Pro memo“, nr. 18, 1948 05 26, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 596, l. 55–56.

²⁵¹ *Ten pat*, l. 56.

²⁵² *Ten pat*.

slapyvardžiu prisidengęs asmuo. Jis veik niekur plačiau nediskutavo su minėtu lenku, o gan entuziastingai jam pritarė²⁵³. K. Hrabukas neprojektavo ateities Lietuvos ir Lenkijos santykių, kadangi į problemą žiūrėjo plačiau. Rašydamas apie Vidurio Rytų Europą, jis dėstė tokias mintis:

„Šioje Europos dalyje politiniai sunkumai nesiejami tik su sienų ginčiais. Net atrodo, kad tos rūšies ginčai sudaro gal mažiausią kliūtį. Esą, sunku patikėti, kad lenkų – ukrainiečių bendradarbiavimo klausimas turėtų nueiti niekais dėl Lvovo. Tą patį galima pasakyti ir dėl kitų, iš paviršiaus žiūrint, opių sienų problemų. Esminė šios kontinento dalies politinė problema – tai savarankiškumas santykyje su likusiąja Europa, ypač gi su Rusija ir Vokietija“²⁵⁴.

Taip tokį savarankiškumą reikėtų išlaikyti? Tam būtina mąstyti globaliau. Turi būti pamiršti smulkūs teritoriniai konfliktai ir pereita prie bendro Vidurio Europos tautas jungiančio darinio, nes tik stiprus šio regiono tautų susivienijimas galės ateityje atsilaukyti prieš skaitlingas ir stiprias kaimynines valstybes.

Tačiau ne visų Vidurio Europos tautų atstovai mąstė taip, kaip K. Hrabukas. Tiesą sakant, net ir didžioji dauguma lenkų nepritarė tokiai idėjai, kadangi būtent sienų klausimus laikė labai opiais. Kas, K. Hrabuko nuomone, buvo nepriimtina būsimiems laisvintojams – amerikiečiams. Mat jie bus pirmiausia suinteresuoti ūkine nauda iš šių teritorijų, o tam svarbi sąlyga, kad „...čia santykiai bus pakankamai aiškiai aptvarkyti“²⁵⁵, kadangi „...amerikiečiai neparems tų koncepcijų, kurios savyje turės būsimųjų konfliktų užuomazgą“²⁵⁶. Tuo tarpu visa Vidurio Rytų Europa kaip tik ir alsavo tokio pobūdžio nesutarimais. Didžiausia federacijos šalininkė ir propaguotoja Lenkijos išeivija po karo „turėjo iššaldžiusi“ konfliktus dėl sienų su visomis savo kaimynėmis, todėl norint, jog nepasikarotų situacija, buvusi po Pirmojo pasaulinio karo, reikėjo jau dabar galvoti, kaip spręsti būsimas problemas ateityje. Derybos su lietuviais turėjo aiškiai rodyti, kad lengva tikrai nebus.

Tačiau nei K. Hrabuko nuomonė, nei V. Rimvydo mintys neišprovokavo platesnio visuomenės dialogo. Prie derybų stalo iš naujo nesėsta. Nors 1948 m. pabaigoje V. Sidzikauskas lenkų egzilinę vyriausybę ir toliau maitino lietuvių geros valios pažadais, tačiau nebebuvo grįžta prie pasikeitimo oficialiai raštais klausimo. O po paskutinio V. Sidzikausko

²⁵³ V. Rimvydas, Rusijos ir Lenkijos santykiai praity ir ateity. Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudos šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 06, nr. 65; V. Rimvydas, Vokietija ir Lenkijos ateitis, Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudos šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 09, nr. 66; V. Rimvydas, Reikia atsakyti Jogailaičių idėjos, Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudos šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 11, nr. 67; V. Rimvydas, JAV būsimoji politika ir Tarpjūrio federacija, *Žiburiai*, 1948 12 02, nr. 76; V. Rimvydas, Lenkija neprivalo kitiems primesti savo pirmenybę, *Žiburiai*, 1948 12 07, nr. 78; V. Rimvydas, Tarpjūrio federacija iš lietuviško taško žiūrint, *Žiburiai*, 1948 12 11, nr. 79.

²⁵⁴ V. Rimvydas, Lenkija neprivalo kitiems primesti savo pirmenybę, *Žiburiai*, 1948 12 07, nr. 78.

²⁵⁵ *Ten pat.*

²⁵⁶ V. Rimvydas, JAV būsimoji politika ir Tarpjūrio federacija, *Žiburiai*, 1948 12 02, nr. 76.

vizito Paryžiuje, lenkiškieji Prancūzijos sluoksniai informavo Londoną, kad jų nuomone, nebereikėtų tikėtis artimiausioje ateityje pozityviai išs্পęsti klausimų su lietuviais²⁵⁷.

1949 m. *Lenkijos Respublikos egzilinei vyriausybei* išgyvenant naujas permainas²⁵⁸, minimalūs lietuvių ir lenkų kontaktai mezgėsi tik tolimoje Brazilijoje ir Kanadoje²⁵⁹, tačiau jokios reikšmingesnės įtakos santykių normalizavimo procesui tai neturėjo. O prasidėjusi platesnio masto emigracija iš Vakarų Europos į JAV, Kanadą, Australiją visiškai „užšaldė“ derybas. Vis dažniau pasigirdavo kalbos, kad tikrieji išeivių politiniai centrai keliasi Amerikon, kur pirmiausia sprendžiami pasaulinės politikos klausimai. Ne išimtis buvo lietuviai, kurie, pulkininko Kazio Griniaus²⁶⁰ teigimu, „*JAV tuokart ima sudaryti pagrindinį lietuvių politinį telkinį*“²⁶¹.

Galiausiai 1950 m. į JAV gyventi persikėlė ir pats veikliausias VLIK žmogus – V. Sidzikauskas²⁶². Privačiuose pasikalbėjimuose Europoje vis labiau reikėsi S. Lozoraitis vyresnysis. Išvykdamas į Paryžių, Londoną ar kitus Vakarų Europos miestus, diplomatijos šefas nepraleisdavo progos susitikti su lenkais. Lietuvos švenčių proga rengė priėmimus ir pas save Romoje. Štai 1949 m. lapkritį S. Lozoraitis bendravo su Lenkijos egzilinės vyriausybės atstovu Janu Wszalaku²⁶³, 1951 m. gruodžio mėn. Paryžiuje aplankė K. Morawską. Kalbėjosi apie tarptautinę padėtį, dėl kurios S. Lozoraitis buvo susikrimtęs, kadangi manė, jog šiuo metu nieko naudingo abiejų šalių laisvinimo naudai neįmanoma nuveikti, mat Vakarai į okupuotus kraštus žiūri abejingai²⁶⁴. Tarptautinė situacija darė savo. Lenkų egzilinė vyriausybė savo nusistatymų sienų klausimu nekeitė²⁶⁵. Auganti įtampa Artimuosiuose ir Tolimuosiuose rytuose dar labiau dalijo pasaulį į JAV ir SSRS įtakos zonas. Tiesioginių karinių konfliktų židiniuose sutelkdami savo jėgas JAV neturėjo didelio noro kovoti dėl SSRS okupuotų teritorijų išlaisvinimo. Juolab, kad ir taip skyrė nemažai energijos aiškinantis Baltijos valstybių užgrobimo klausimus²⁶⁶.

Ilgainiui pavieniai susitikimai dar organizuoti tiek S. Lozoraičio Europoje, tiek V. Sidzikausko JAV. 1953 m. Valstybės nepriklausomybės dienos proga S. Lozoraitis surengė

²⁵⁷ T. Gwiazdowski, Rozmowa z Ministrem Sidzikauskasem z dniu 23. X. 1948 r. W Paryżu, 1948 10 26, *PMS*, A. 11. E. / 1166.

²⁵⁸ Nuo 1949 m. balandžio 7 d. kabinetui pradėjo vadovauti Tadeusz Tomaszewskis.

²⁵⁹ K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 361.

²⁶⁰ Kazys Grinius (1899 m. Pilviškiai, Marijampolės apskritis – 1965 m. Vašingtonas, JAV) – Lietuvos kariuomenės pulkininkas, politinis ir visuomenės veikėjas. Prezidento Kazio Griniaus sūnus.

²⁶¹ Wyciąg z listu M. K. D. Z dn. 21. czerwca 1949, *IPMS*, A. 11. E. / 873.

²⁶² V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje...*, p. 295–297.

²⁶³ K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 361.

²⁶⁴ K. Morawskio laiškas užsienio reikalų ministrui M. Sokołowskiui, 1951 12 27, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

²⁶⁵ Aktualėja R. Vokietijos – Lenkijos sienų klausimai, *Elta*, 1951 03 16, nr. 6(93); Lenkijos vakarinės sienos ir Lietuva, *Elta*, 1951 10 01, nr. 18(105).

²⁶⁶ Plačiau apie tai: *Baltijos valstybių užgrobimo byla. JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 metai*, Vilnius, 1997.

priėmimą Romoje, į kurį pasikvietė ir mieste nuo metu viešėjusį lenkų diplomata Emeryką Hutten – Czapskį²⁶⁷. Pokalbio metu S. Lozoraitis dar kartą pabrėžė, jog lietuviams ir lenkams būtina imtis bendros akcijos prieš sovietus. Tačiau tuo pat metu jis išreiškė nusivylimą iki tol buvusių politiniu bendradarbiavimu, kadangi susitarimas dėl Vilniaus priklausomybės nejudėjo iš vietos. Lietuvių diplomatijos šefas prasarė, kad, galimas daiktas, ateityje Vilniaus klausimą ir vėl reikės spręsti šūviais²⁶⁸. Tokia aštri S. Lozoraičio mintis nustebino net pašnekovą. Šis laiške Londonui dėstė, kad iš visada ramaus ir atsargaus diplomato tokio pasisakymo nesitikėjo. Nuo karo besitęsiantys bandymai susitarti buvo priėję liepto galą, o besiklostanti tarptautinė situacija stiprino įžvalgas, jog Europoje tikrai karo greitu laiku nebus. Net ir tokioje situacijoje nė viena pusė nekeitė nusistatymo dėl Vilniaus.

1954 m. liepą lankydamasis Londone, S. Lozoraitis susitiko su tuometiniu *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* užsienio reikalų ministru Stanisławu Mackiewicziumi²⁶⁹. Tąkart daugiausia buvo kalbėta apie S. Lozoraičio stipriai palaikomą Vidurio Rytų Europos federacijos idėją²⁷⁰. Šių vaizdinių konkretesnę pavidalą žadėjo išdėstyti oficialiame projekte²⁷¹, kuris taip ir nebuvo parengtas.

Savo ruožtu V. Sidzikauskas kontaktavo su lenkais JAV. 1956 m. gruodžio 3 d. Niujorke įvyko *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* atstovų susitikimas su lietuvių išeivijos atstovais. Šių susitikimų tikslas turėjo būti „...išdiskutavimas abiem tautoms rūpimų klausimų ir pašalinimas kliūčių, kurios galėtų kliudyti artimą abiejų tautų bendradarbiavimą ateityje“²⁷². Turėjo būti aptartas ir politinis lietuvių – lenkų bendradarbiavimas emigracijoje, įvardinti jo metodai. 1959 m. Niujorke VLIK nariai ir vėl susitiko su lenkų politinės išeivijos atstovais. Buvo nuspręsta visokeriopai remti Pavergtų Europos Tautų pastangas išplėsti veiklą²⁷³. Didesnės reikšmės šie susitikimai neturėjo. Plačiau apie juos nepasklido net gandas. Jų nemini ir VLIK „metraštininkai“²⁷⁴.

Apie didžiąją dalį šių susitikimų lietuviška spauda nerašė. Apie kai kuriuos tik užsiminė. Pavienės žinutės kiek dažniau pasirodžiusios lenkų išeivijos leidiniuose. Visuomenė netikėjo pavienių politinių susitikimų nauda. Reikėjo ieškoti visiškai naujų veiklos formų.

²⁶⁷ Emerykas Hutten – Czapskis (1897 m. Stańkow, Lenkija – 1979 m. Roma, Italija) – diplomatas, politikas.

²⁶⁸ K. Tarka, Derybos su Baltijos šalių atstovais..., p. 362.

²⁶⁹ Stanisławas Mackiewiczius (1896 m. Sankt Peterburgas, Rusija – 1966 m. Varšuva, Lenkija) – politikas, žurnalistas ir redaktorius. LREV ministras.

²⁷⁰ S. Mackiewicz, Notatka z rozmowy z Ministrem Łozorajtisem w dniu 1-go lipca 1954 roku na śniadaniu w restauracji Chez le Pére Aubert w Londynie, 1954 07 01, *IPMS*, A. 11. E. / 1166.

²⁷¹ S. Mackiewicz, Notatka, 1954 07 03, *Ten pat*.

²⁷² Lenkai apie pasikalbėjimus, *Tėviškės žiburiai*, 1957 01 10, nr. 2 (566).

²⁷³ Lietuvių–lenkų pasitarimas, *Tėviškės žiburiai*, 1959 04 16, nr. 16.

²⁷⁴ Apie jį neužsimena nei *Lietuva ir VLIK-as*, red. A. V. Rinkūnas, Tautos fondas, 1984; nei K. Bobelis, J. Aičas, *VLIK 1943–1992, Lietuvos laisvinimo darbų chronologija*, Vilnius, 2001.

VLIK atstovų atšalimą kontaktų su lenkais užmezgimo klausimu galima būtų interpretuoti ir kaip susitaikymą su mintimi, jog šis kelias neatvers organizacijai durų į egzilinės vyriausybės statusą. Ar tikrai tai buvo vienas iš motyvų derantis su lenkais turės atsakyti ateities tyrinėtojai. Šiandiena archyviniai šaltiniai leidžia daryti tik tokias prielaidas.

II. VIZIJŲ BRANDINIMO LAIKAS

Šeštojo dešimtmečio pradžioje tapo visiškai aišku, kad įtampa tarp Rytų ir Vakarų išeiviams iš Vidurio Rytų Europos neleis gražinti gyvenimo į įprastas sąlygas savo buvusiose teritorijose taip greitai, kaip jie svajojo. Susikūrusi NATO, prasidėjęs Korėjos karas, SSRS išbandyta pirmoji atominė bomba stabdė mintis apie greitas regionines permainas į „gerąją“ pusę. Stebint įvykius pasaulyje keitėsi ir išeivių veiksmai. Vietoj planuoto grįžimo į tėvynę Vokietijos stovyklose gyvenantys karo pabėgėliai jau baigė išsivažinėti po pasaulį virsdami emigrantais. Tiek lietuvių, tiek lenkų valdantieji emigracijos sluoksniai, matydami savo tautiečių elgsenas, ėmė taikytis prie jų savo veiksmais. Išgyvendami persikėlimo iš DP stovyklų į naujas vietas ir įsikūrimo sunkumus žmonės buvo prislėgti savų kasdienės egzistencijos rūpesčių. Tiesioginiai susitikimai tarp lietuvių ir lenkų oficialių asmenų išeivijoje sumažėjo iki minimumo. V. Sidzikauskui persikėlus gyventi į JAV, nebeliko pagrindinio VLIK ryšininko su LREV. Pagaliau, įvykiams greitai nebekintant, nustota skubinti ir lietuvių – lenkų santykių sureguliuojimo klausimą. Nematant realių galimybių grįžti į tėvynes, suspenduotos ir Vilniaus krašto „dalybos“. Nusivylimą esama tarptautine padėtimi ir neveiklumą santykių plėtroje pakeitė kitokia bendravimo forma. Imta daugiau dėmesio skirti ateities vaizdinių kūrimui. Nematant perspektyvos realiai ką nors keisti, pradėta galvoti, kaip keisti žmonių įsivaizdavimus, nusistovėjusius stereotipus, praeities įvykių vertinimus. Nevykę susitarimų bandymai iš karto po karo leido suprasti, kad ateityje laukia tokios pat nesėkmės, jei nebus iš naujo pervertinti abiejų tautų tarpusavio santykiai.

Tačiau tokiam vizijų kūrimo darbui turėjo atsirasti naujos pajėgos. Taip atsitiko, kai Londone *Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė* gedėjo ką tik mirusio prezidento W. Raczkiewiciaus, po kurio mirties prasidėjo kompetencijų nepasidalinimo sąlygota vyriausybės krizė, o Romoje J. Giedroycas išleido pirmąjį žurnalo *Kultura* numerį²⁷⁵. Su juo prasidėjusi lenkų intelektualinės minties sklaida įtakojo ne tik išeivijos, bet ir krašto gyvenimą, lietuvių – lenkų dialogą, regiono geopolitinės minties raidą. Žurnalas ir iki šios dienos tyrinėtojų yra vertinamas kaip vienas reikšmingiausių lenkų išeivijos kūrinių²⁷⁶. *Kultura* sudarė erdvę, kurioje galėjo gimti dialogas. Į pastarąjį įsitraukė lietuviškieji leidiniai, kurių puslapiuose spausdinami ateities lietuvių ir lenkų, Lietuvos ir Lenkijos santykių vaizdiniai. Be abejonės, svarbiausiu diskusiniu klausimu visada buvo Vilnius ir Vilniaus kraštas. Jam dėmesys skirtas ne tik intelektualinėje lietuvių ir lenkų išeivijos spaudoje, dienraščiuose ir žurnaluose, bet ir

²⁷⁵ R. Habieliski, *Mapa Maisons-Laffitte* (Giedroyc i Londyn), *Jerzy Giedroyc: kultura, polityka, wiek XX*, Warszawa, 2009, s. 239.

²⁷⁶ T. Snyder, *Tautų rekonstrukcija...*, p. 247–262.

specialiuose leidiniuose. Tam turėjo tarnauti 6–8 dešimtmečiuose leidžiami istoriniai žurnalai: *Alma Mater Vilnensis*, *Pamiętnik Wileński*. Jų bendraautorai daugiausia koncentravosi Londone ir buvo susiję su Vilniuje veikusiu Stepono Batoro universitetu. Daugiakultūrio miesto ir daugiakultūrės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicijos puoselėjimas turėjo auklėti jaunąją kartą. Bendros istorinės dvasios gaivinimui, vienodam įvykių interpretavimui turėjo pasitarnauti ir bendra lietuvių ir lenkų draugija, pavadinta *Lietuvių – lenkų Adomo Mickevičiaus vardo draugija Didžiojoje Britanijoje*.

Didžioji dalis šiandien tyrinėtojiui įmanomų pažinti vizijų buvo spausdintos periodinių leidinių puslapiuose. Neabejotinai skaitlingesnės lenkų išeivijos intelektualinis palikimas tyrinėjant santykius su lietuviais tapo tarsi placdarmu, kuriuo remiamasi rašant šį darbą. Dažnai lenkų emigracijos sudarytos sąlygos (leidžiami leidiniai, įsteigtos organizacijos, parašyti straipsniai ar knygos, pasakyti pranešimai ar kalbos) paskatindavo lietuvių emigracijos atstovus imtis atsakomųjų veiksmų. Atsidūrę palankesnėje pozicijoje sienų klausimu, lietuviai daugiau užėmė stebėtojo vaidmenį, todėl tik iškilus grėsmei, traukdavosi plunksną ir straipsniais gynė savo interesus.

Lietuvių dalyvavimas kuriant Vidurio Europos federaciją

Vienas pirmųjų vaizdinių, įgavęs net konkretesnio plano formą, buvo lenkų inicijuotas Vidurio Europos²⁷⁷ federacijos projektas, geriau žinomas *Intermarium* pavadinimu. Įvairiausių Vidurio Europos federacijos idėjų būta nuo XIX amžiaus. Pirmojo pasaulinio karo metais, įsitvirtinant nacionalinių valstybių šalininkams, jos kiek prigeso. Tiesa, buvo svarstomos mažesniuose rateliuose, o viešesni tarpvalstybiniai sprendimai jungtis Vidurio ar Vidurio Rytų Europoje nebuvo priimti²⁷⁸. Antrasis pasaulinis karas iš esmės ėmė keisti situaciją. Jis dar labiau pakurstė idėją, jog Europos ateitis yra jos atskirų dalių susivienijimas. Tačiau tuo metu kurti Vidurio Europos federaciniai planai pirmiausia žlugo dėl Lenkijos ir Čekoslovakijos nesusikalbėjimo, mat labai stipriai veikė sovietų ir vokiečių įtakos faktoriai²⁷⁹. Karinių

²⁷⁷ Poskyryje bus naudojamas terminas Vidurio Europos federacija, kai kalbama apie *Intermarium* idėją ir turinį. Tuo tarpu terminas Vidurio – Rytų Europa naudojamas kalbant apie geografinę regiono gyventojų apibrėžtį.

²⁷⁸ Plačiau apie tai: I. Lewandowski, *Federalizm. Litwa i Białorus w polityce obozu belwederskiego (XI 1918–IV 1920)*, Warszawa, 1962; J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988, s. 260–280; R. Miknys, Mykolo Rómerio Lietuvos valstybingumo koncepcija ir pastangos ją įgyvendinti 1911–1919 m., *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 13, Vilnius, 1996; K. Grunberg, *Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918*, Warszawa, 1971; K. Grygaitis, *Polskie idee federacyjne...*; R. Miknys, Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo programoje: teorinis ir praktinis aspektai, *Lietuvos Didžiosios kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, Vilnius, 2009; E. Aleksandravičius, Unijos šešėlyje arba federalizmas lietuvių Atgimimo politinėje vaizduotėje (XIX a. pabaiga–XX a. pradžia), *Lietuva ir Lenkija XX a. geopolitinėje vaizduotėje*, sud., A. Pukšto, G. Milerytė, Kaunas, 2012.

²⁷⁹ T. Kisielewski, Federaciniai planai Vidurio Rytų Europoje ir Baltijos valstybių klausimas Antrojo pasaulinio karo metais Lenkijos politikos kontekste, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, sud. Č. Laurinavičius, A.

strategijų kūrimas paliko visų suinteresuotųjų galvose vietos ateities pasaulio svarstymams. Federalizmą imta suvokti kaip vieną iš patikimiausių priemonių, galinčių apsaugoti nuo tokių agresorių, kaip Vokietija ar Rusija²⁸⁰. Karo metais britų propaguotas federalizmas po karo gana greitai virto Europos integracijos idėja²⁸¹. Buvo plėtojama mintis apie Vakarų Europos sąjungą, kuri apčiuopiamą pavidalą (tiesa, pirmiausia ekonominio pagrindo) pasiekė 1951 m. kaip *Europos anglių ir plieno paktas*. Prieš akis turėdami tokius vaizdinius organizavosi ir iš Vidurio Rytų Europos regiono kilę asmenys.

Verta pabrėžti Lenkijos vaidmenį, kurios atstovai nenustojo plėtoti sumanymų apie galimas ateities sąjungas. Jau pirmaisiais karo mėnesiais oficialieji lenkų emigracijos sluoksniai ėmė galvoti, jog ateityje jie neturi apsiriboti vien tik Vokietijos įveikimu, bet „...*taip pat sudaryti Centrinėje Europoje tokį centrą, kurio esmė būtų Lenkija ir kuris galėtų būti pastatytas prieš Vokietiją ir Rusiją*“²⁸². Baigiantis karui tokios idėjos beveik visai prigeso, kadangi Lenkija buvo eliminuota iš didžiųjų valstybių būrio. Vakaruose atsідūrusi išėivija, negalėdama pati įtakoti krašto gyvenimo, ėmė organizuotis. 1945 m. rudenį išsikristalizavo federacijos projektas, pavadintas *Tarpjūriu*²⁸³ (lenkiškai – *Międzymorza*, lotyniškai – *Intermarium*²⁸⁴). Europoje ėmė steigtis įvairūs federaciniai klubai, palaikantys šią idėją. 1945 m. spalį juose jau dalyvavo čekų, estų, latvių, slovākų, ukrainiečių, vengrų, lietuvių ir lenkų atstovai. Federaciją vienijanti nuostata buvo nuolat prisimenama Rusijos ir Vokietijos keliami grėsmė regiono tautų egzistencijai. Manyta, kad tik federacija gali užtikrinti mažų tautų nepriklausomybę.

Patys įtakingiausi *Intermarium* klubai veikė Londone, Romoje ir Paryžiuje. Visuose juose buvo ir Lietuvos atstovų. Pirmasis regiono vienybės idėją palaikantis klubas įsteigtas Romoje 1945 m. rugpjūčio 18 d. Jam vadovavo slovėnas Miha Krekas²⁸⁵. Prie organizacinio darbo iš lietuvių pusės prisidėjo diplomatas Stasys Lozoraitis vyresniojo²⁸⁶. 1945 m. spalio 12 d. savo egzistavimą oficialiomis taisyklėmis įtvirtino ir kitas, Londone veikiantis klubas, įsteigtas dar 1940 metais. Organizacija savo tikslu kėlė visų Vidurio Europos tautų vienybę siekiant išsilaisvinimo²⁸⁷.

Anušauskas, Vilnius, 2007, p. 165–178; M. K. Kaminski, *Edward Beneš kontra gen. Władysław Sikorski*, Warszawa, 2005, p. 21–58.

²⁸⁰ K. Drunga, Europos apsijungimo temomis, *Santarvė*, 1953, nr. 1, p. 11–14.

²⁸¹ T. Judt, *Pokaris. Europos istorija nuo 1945 metų...*, p. 175.

²⁸² Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. 1..., s. 12.

²⁸³ Plačiau apie tai: M. S. Wolański, *Europa Środkowo-Wschodnia...*; M. Wolański, T. Lane, *Poland and European Integration...*

²⁸⁴ Straipsnyje naudojamas lotyniškas pavadinimas *Intermarium*, kadangi lietuviškas nebuvo plačiai naudojamas, netapo visuotinai priimtiniu terminu.

²⁸⁵ Miha Krekas (1897 m. Leskovic, Slovėnija – 1969 m. Klivlendas, JAV) – teisininkas, politikas, visuomenės veikėjas.

²⁸⁶ Nuo 1947 m. klubui vadovavo estas Hansas Leepikas.

²⁸⁷ Vidurio Europos federacinio klubo Londone statutas, 1945 08 01, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 589, l. 111.

Išleistose *Centrinės Europos federacinio klubo taisyklėse*²⁸⁸ deklaruota, jog klubo esmė yra laisvo apsisprendimo, demokratijos ir lygybės pagrindais kuriama federacija, kurioje visi nariai turi vienodas sąlygas spresti politinius, ekonominius, kultūrinius, socialinius klausimus²⁸⁹. Programa buvo išdėstyta septyniuose esminiuose punktuose: 1) Centrinės Europos valstybės kuria sąjungą, kurios esmė užtikrinti taiką regione tarp Vokietijos ir Rusijos; 2) Sąjungoje visos tautos turi teisę plėtoti savo individualumą sutinkant su Federacijos Konstitucija; 3) Federacija kuriama puoselėjant žmogaus teises; 4) Narių santykiai grindžiami taikiais susitarimais, paremtais įstatymu; 5) Bendra užsienio politika; 6) Bendros gynybinės pajėgos; 7) Bendrai plėtojamas ekonominis gyvenimas²⁹⁰. Tarp klubo taisyklės pasirašiusių buvo ir Kazimieras Aloyzas Matulaitis²⁹¹, Londono Šv. Kazimiero lietuvių parapijos kunigas²⁹².

1946 m. spalio mėn. Londono ir Romos pavyzdžiu buvo įsteigtas *Paryžiaus Vidurio Europos federacinis klubas*. Jam vadovavo lenkas Waclawas Grzybowski²⁹³. Pirmasis susitikimas, kurio metu buvo aptarta *Intermarium* idėja, įvyko dar birželio mėnesį lenkų iniciatyva²⁹⁴. Susirinkimui specialiai buvo pasirinktas momentas prieš Paryžiuje turėjusią vykti keturių valstybių (JAV, Didžiosios Britanijos, Sovietų Sąjungos ir Prancūzijos) užsienio reikalų ministrų konferenciją, kuriai buvo įteiktas specialus memorandumas, reikalaujantis peržiūrėti regiono valstybių padėtį. Metų pabaigoje klubui priklausė dvylikos tautų atstovai. Lietuviams jame atstovavo diplomatas Stasys Antanas Bačkis²⁹⁵.

1947 m. pradžioje saloniniai susibūrimai siekiant sukurti klubą prasidėjo Berne. Organizaciniam klubo komitetui vadovavo lietuvis diplomatas Edvardas Turauskas²⁹⁶. Tačiau idėjos rėmėjai nelabai matė perspektyvų intensyvesnei veiklai plėtoti, kadangi Šveicarija deklaravo neutralitetą ir stengėsi nesikišti į tarptautinius santykius.

1947 m. pradžioje klubas jau veikė ir Belgijoje²⁹⁷. Tarp septynių jo narių buvo ir lietuvių atstovas agronomas M. J. Galinis, o 1948 m. rugpjūtį Vokietijoje įsteigtame klube

²⁸⁸ Centrinio Europos federacinio klubo taisyklės, Londonas, 1945 10 12, *IPMS*, A.11. E/873.

²⁸⁹ *Ten pat*, p. 1.

²⁹⁰ *Ten pat*, p. 14–16.

²⁹¹ Kazimieras Aloyzas Matulaitis (1894 m. Bitikai, Marijampolės apskritis – 1976 m. Londonas, Didžioji Britanija) – kunigas, marijonas, filosofijos daktaras, redaktorius.

²⁹² Kieno vardu jis pasirašė po klubo taisyklėmis nedetalizuota. Centrinio Europos federacinio klubo taisyklės, Londonas, 1945 10 12, *IPMS*, A. 11. E / 873, p. 17.

²⁹³ Waclawas Grzybowski (1887 m. Zamiechów, Lenkija – 1959 m. Paryžius, Prancūzija) – filosofas, diplomatas, viešuomenės veikėjas.

²⁹⁴ Notatka w sprawie ukonstytuowania Klubu Federalnego Europy Środkowo – Wschodniej w Paryżu, 1946 06 18, *IPMS*, A. 11. E / 874.

²⁹⁵ Obserwacja wstępna. Skład Środkowo – Europejskiego Klubu Federalnego w P. 1946 11 07, *Ten pat*.

²⁹⁶ M. Zaleskio laiškas ministrui T. Gwiazdowskiui, 1947 08 19, *Ten pat*.

²⁹⁷ Club Federal de L'Europe Centrale a Bruxelles, 1947 01 25, *Ten pat*.

dalyvavo Povilas Gaučys²⁹⁸, Vytautas Alksninis²⁹⁹, Antanas Kalvaitis³⁰⁰ ir Vaclovas Sidzikauskas³⁰¹.

Didžiausią įtaką Vidurio Europos federacijos idėjai *Intermarium* kontekste iš lietuvių turėjo Stasys Lozoraitis. Tai pabrėžė ir kolegos. Štai laiške vienas Romos klubo narys lenkas rašė, kad nereikia visos atsakomybės versti vien lenkams, kadangi ne mažesnę įtaką idėjos raidai ir jos įgyvendinimui „...*turi lietuvis Lozoraitis ar slovėnas Krek*“³⁰². Su visais svarbesniais dokumentais S. Lozoraitis buvo susipažinęs³⁰³, jo siųstos informacijos, straipsniai publikuoti klubo leidžiamame *Intermarium* biuletenyje. Pavyzdžiui, 1947 m. biuletenyje Nr. 5 tilpo žinios iš okupuotos Lietuvos³⁰⁴, o kitas numeris perspausdino ministro kalbą, pasakytą Romos lietuviams Vasario 16 dienos proga, kurioje ne tik buvo raginama lietuvių išeivija nuolatos kelti Lietuvos klausimą, bet ir vienytis su kitomis panašaus likimo ištiktomis tautomis³⁰⁵. Vis tik išorei skirtų dokumentų organizacijos vardu S. Lozoraitis nepasirašinėjo. Kodėl tam tikrų organizacijos narių pavardžių buvo nuspręsta neskelbti, patys Romos klubo nariai aiškino tuo, kad

„...*atsargumas išorėje naudojant Klubo narių pavardes kyla iš specifinės tautų įeinančių į Intermarium sudėtį situacijos Italijoje, kur dėl augančio sovietų spaudimo ir sunkios šalies ekonominės padėties kuriasi užsieniečius gąsdinanti atmosfera ypač išeiviams iš sovietų įtakos sferos*“³⁰⁶.

Žinant, kiek pastangų S. Lozoraitis dėjo tam, kad per Lietuvos diplomatinės tarnybos egzistavimą ir jo, kaip šios tarnybos šefo, veiklą būtų išlaikytas Lietuvos valstybės tęstinumas³⁰⁷, aiškėja ir jo „tylios“ veiklos motyvai. Turbūt ne paskutinėje vietoje reikėtų palikti ir jo prolenkišką reputaciją, atsineštą į išeiviją dar iš prieškario laikų³⁰⁸. Jau vien tai, kad *Intermarium* idėja pirmiausia buvo išsakyta lenkų, lietuviškosios emigracijos akyse darė ją nepatikimą.

²⁹⁸ Povilas Gaučys (1901 m. Vyžuona, Utenos apskritis – 1991 m. Kaunas) – vertėjas, diplomatas, visuomenės veikėjas.

²⁹⁹ Vytautas Alksninis (1930 m. Šakiai) – inžinierius, visuomenės veikėjas, JAV LB narys.

³⁰⁰ Antanas Kalvaitis (1895 m. Svėdasai, Rokiškio apskritis – 1991 m. Čikaga, JAV) – pianistas, diplomatas. Lietuvos konsulas Čikagoje.

³⁰¹ Narių sąrašas, 1948, *IPMS*, A. 11. E / 874.

³⁰² Odpis listu p. Stanisława Jankowskiego z 4 XI 1947 do p. Mariana Szumlakowskiego, 1947, *Ten pat*; M S. Wolański, *Europa Środkowo-Wschodnia...*, s. 85.

³⁰³ Mihas Kreko laiškas S. Lozoraičiui, 1945 11 28, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 589, l. 149.

³⁰⁴ Romos federacinio Vidurio Europos klubo atstovo laiškas Londono Vidurio Europos federacinio klubo nariams, 1947 02 11, *IPMS*, A. 11. E / 874.

³⁰⁵ S. Lozoraitis, W Walce o wolność nie jesteśmy odosobnieni, *Intermarium biuletyn*, Rzym, 1947, nr. 6, p. 61–63.

³⁰⁶ Romos federacinio Vidurio Europos klubo atstovo laiškas Londono Vidurio Europos federacinio klubo nariams, 1947 02 11, *IPMS*, A. 11. E / 874.

³⁰⁷ J. Banionis, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose...*; D. Dapkutė, Stasio Lozoraičio politiniai sprendimai XX a. 5–6 dešimtmetyje, *Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991*, Vilnius, 2007, p. 185–217; L. Jonušauskas, *Likimo vedami...*; A. Petraitytė-Briedienė, *Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio veikla...*

³⁰⁸ E. Aleksandravičius, *Politinių veiksmų realijos...*, p. 147–166.

Pačią *Intermarium* federaciją turėjo sudaryti 16 tautų atstovai: albanai, baltarusiai, bulgarai, čekai, estai, graikai, kroatiai, latviai, lietuviai, lenkai, rumunai, serbai, slovakai, slovėnai, ukrainiečiai ir vengrai. Visi klubai sutiko, kad ateities sąjunga turėtų būti sudaryta iš nacionalinių grupių, bet ne iš prieškariu egzistavusių valstybių³⁰⁹. O svarbiausios *Intermarium* nuostatos buvo šios: 1) kol egzistuos SSRS, tol *Intermarium* programos nebus galima įgyvendinti, todėl visa demokratinė Europa turi stengtis sutramdyti SSRS ekspansiją ir grąžinti okupuotoms valstybėms jų teritorijas; 2) *Intermarium* įgyvendinimas yra tik pačių ją sudarančių tautų reikalas, nes istorija parodė, jog jokie didžiųjų valstybių politinius poreikius tenkinantys sprendimai neduos to, ko nori pačios Vidurio Europos regiono tautos; 3) visi tarptautiniai projektai, apimantys vidaus, gynybos, ūkio, kultūros, administravimo klausimus federacijoje, (kaip ir pačios *Intermarium* struktūroje) privalo būti bendrai išsiaiškinti dar iki tol, kol atsiras galimybė juos įgyvendinti³¹⁰.

Tačiau čia ir kilo didieji nesutarimai. Lenkų centras Londone įsivaizdavo, jog tokia Vidurio Europos susivienijime lyderio vaidmuo galėjo atitekti tik Lenkijai³¹¹. Federacijos sienos numatytos vakaruose nuo naujai lenkų gauto Štettino netoli Baltijos iki Triesto prie Adrijos. Be jokių abejonių, apimant Čekiją, tačiau ligi galo nenusprendus dėl Austrijos. Diskutuojant dėl galimybės jai jungtis prie federacijos, iš vienos pusės buvo pabrėžiamos Austrijos istorinės sąsajos su regionu per Austrijos – Vengrijos valstybę; iš kitos – laikant ją daugiau Vakarų Europos dalimi arba netgi ekspansijos šalininke. Rytuose riba turėjo eiti Lenkijos sienomis egzistavusiomis iki 1939 m. rugsėjo. Šitai taip pat kėlė sunkumų, nes kirtosi su ukrainiečių bei baltarusių išeivių vizijomis, kurie ateities Baltarusiją ir Ukrainą matė kaip nepriklausomas valstybes su pokarinėmis sienomis. Taip pat gaivino konfliktą ir su lietuviais dėl Vilniaus priklausomumo. Žinoma, Vidurio Europos federacijos idėja buvo nesuderinama su SSRS planais. Ketinta bent dalinai pastarąją suskaldyti, nustumiant gilyn į rytus. To reikalavo Baltijos valstybių interesai bei Baltarusijos ir Ukrainos įsijungimas į federaciją. Iškilę nemenkų diskusijų dėl Jugoslavijos. Kai kurie Londono klubo nariai griežtai atmetė galimybę į *Intermarium* priimti Jugoslaviją kaip atskirą valstybę, kadangi ją laikė tokiu pat imperialistiniu dariniu kaip ir SSRS³¹². Turint omenyje, kad organizacijose dažnai dalyvaudavo serbų, kroatų, slovėnų atstovai, kildavo nemenkų diskusijų dėl teritorijų, vedusių į visišką nesuskalbėjimą.

„Santykiai tarp Lietuvos ir Lenkijos, tarp Lenkijos ir Čekoslovakijos, tarp Slovakijos ir čekų, tarp čekų ir vengrų, tarp vengrų ir rumunų, tarp vengrų ir jugoslavų, tarp jugoslavų ir

³⁰⁹ M. Wolański, T. Lane, *Poland and European Integration...*, p. 61.

³¹⁰ G. C., Od idei ku rzeczywistości Intermarium, *Intermarium biuletyn*, Rzym, 1947, nr. 5, p. 12–14.

³¹¹ P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej...*, s. 39; K. Grygajtis, *Polskie idee federacyjne...*, s. 476; T. Lane, M. Wolański, *Poland and European Integration...*

³¹² J. Żaba laiškas Lenkų egzilinės vyriausybės užsienio reikalų ministrui, 1947 03 03, *IPMS*, A. 11. E/874.

*bulgarų – tai pūliuojantis retežis santykių tarp narių, iš kurių manoma sudaryti federacinis vienetas*³¹³.

1949 m. *Intermarium* biuletenyje svarstyta, kodėl gi federacijos sudarymo planai vis nebaigiami. Kokios yra esminės šito problemos? Pirmiausia manyta, jog per mažas Vakarų didžiųjų valstybių palaikymas, kuris yra būtinas norint Vidurio Europos federaciją įgyvendinti. Juk žinoma, kad pačią Vakarų Europą vargino didelės problemos. Ekonominis atsigavimas prasidėjo tik gavus finansinių injekcijų iš JAV. Prancūzija išsivaizdavo, jog galės grįžti į didžiųjų valstybių tarpą, tačiau britai šiai minčiai nepritarė. O be to ir patys kūrė planus, kaip suvienyti Vakarų Europą, todėl Vidurio Europos išsivijios problemos jiems buvo antraeilė problema, ypač turint omenyje, kad niekas nebuvo nusiteikę bloginti santykių su SSRS.

Antroji problema – per menkas federaciją propaguojančių asmenų autoritetas savo kraštiečių akyse. Nors *Intermarium* idėjos šalininkai ir klubų nariai ne visuomet buvo valdžios atstovai, stengtasi, jog pirmiausia jie tiesiog turėtų gerą reputaciją savų tautiečių tarpe, kad galėtų skleisti Europos vienybės idėją ir jais būtų pasitikima. Tačiau realybėje, net ir turėdami gerą vardą, šie asmenys neatstovavo didžiosios dalies tautiečių norų. Tai gerai iliustruoja ir lietuvių atvejis. Didžioji dalis *Intermarium* veiklon išitraukusių lietuvių buvo diplomatai. S. Lozoraitis, S. A. Bačkis, E. Turauskas gal ir simbolizavo valstybės tęstinumą, tačiau nebuvo palaikomi visos lietuvių išsivijios. Ir žinoma, jų varžymasis dėl įtakos su *Vyriausiuoju Lietuvos išlaisvinimo komitetu* taip pat įnešė sumaištis. Minėtojo VLIK atstovo V. Sidzikausko reputacija taip pat buvo įtartina ir dėl jo dažnų susitikimų su lenkų emigracija.

Pats *Intermarium* judėjimas daugeliui išsivių buvo įtartinas dėl galimų teritorinių susitarimų. Jo propaguotojai kaltinti, jog į nacionalinius „sopulius“ klubų rėmuose žiūri labai paviršutiniškai³¹⁴. Tačiau klubuose buvo aptarinėjami ir skaudūs teritoriniai klausimai. Štai 1947 m. lenkai Miunchene akcentavo būtinybę federacinio klubo rėmuose sureguliuoti santykius tarp lenkų ir baltų, o ypatingai lenkų ir lietuvių³¹⁵. Tais pačiais metais panašias mintis lietuvių kolegoms dėstė ir V. Sidzikauskas. Kaip būtiną kovos dėl šalies išsivadavimo elementą jis nurodė įsijungimą į „...*anapus geležinės uždangos atsidūrusių ir su imperialistinėmis Sovietų Sąjungos užmačiomis besigrumiančių tautų akciją*“³¹⁶. Iš to kilo būtinybė „...*dalyvauti*

³¹³ Autorystė nenustatyta, Vieta Europoje ir Intermarium sapnas, 1951, *LCVA*, f. 648, ap. 2, b. 594, l. 11.

³¹⁴ J. Poniatovski, More About Difficulties of the Union of the Intermarius, *The Intermarium Bulletin*, Rome, 1949 04–05, Vol. IV, Nr. 12, p. 1–10; E. K. Valkenier, Eastern European Federation a Study in the Conflicting National Aims and Plans of the Exile Groups, *Journal of Central European Affairs*, 1955, Vol. XIV, Nr. 4, p. 354–370.

³¹⁵ Udział grupy polskiej we współpracy międzynarodowej D. P. W Niemczech w r. 1948, 1949 01 26, *IPMS*, A.11. E/874.

³¹⁶ Vliko ir Lietuvos pasiuntinių užsienyje konferencijos antrojo posėdžio Paryžiuje protokolas, 1947 08 07, *LII*, f. 54-519, p. 201.

visose bendrose manifestacijose, stengtis sudaryti solidų bloką, kuris apimtų Suomiją, Estiją, Latviją, Lietuvą, Lenkiją, Rumuniją, Vengriją, Bulgariją, Čekoslovakiją ir Jugoslaviją³¹⁷.

Tačiau tuo pat metu V. Sidzikauskas labiau linko prie minties, jog į bet kokią Rytų ar Vidurio Europos federaciją Lietuvai reikėtų įeiti pirmiau sudarius sąjungą su kitomis dviem Baltijos valstybėmis, nes taip būtų labiau užtikrinamas jos interesų gynimas, be abejonės, turint omenyje nepasidalintų teritorijų su Lenkija klausimą³¹⁸.

Neabejotina, kad viena iš priežasčių, kodėl *Intermarium* idėja taip ir liko neįgyvendinta, buvo vidiniai klubo narių nesutarimai. Beveik visos tautos, įėjusios į federacinę sąjungą, turėjo neišspręstų tarpusavio problemų. Neprisidėjo prie idėjos sklaidos ir pačių klubų tarpusavio nesutarimai. Pavyzdžiui, Londone esančiame klube nebuvo rumunų, bulgarų, serbų, kroatų ir slovėnų, todėl kildavo nesuskalbėjimo su Romos ir Paryžiaus klubais, kuriuose šių tautų pozicijos buvo atstovaujamos³¹⁹. Nesusipratimų kėlė ir baltarusių bei ukrainiečių atstovai, puoselėdami atskiros Baltarusijos, Ukrainos ir Lenkijos federacijos idėją³²⁰.

Lietuviškojoje emigracijos *Intermarium* idėja neretai buvo tapatinama su J. Pilsudskio bandymais atkurti Jogailaičių valstybę arba Abiejų Tautų Respubliką. Tai savo ruožtu buvo traktuojama kaip dar vienas lenkų bandymas dominuoti. 1948 m. *Žiburiai* rašė:

„Iš lietuviškojo taško žiūrint, mums šioji sąjunga nebūtų tiek svarbi, kiek pav. Baltoskandinavijos idėja. Lietuva, kaip ir kitos dvi Baltijos valstybės juk gravituoja labiau į Skandinaviją ir iš viso į Baltijos jūros erdvę“³²¹.

Vėliau apie Baltoskandinavijos idėją kiek plačiau rašys Jonas Grinius, atpasakodamas Kazio Pakšto³²² dar tarpukario Lietuvoje puoselėtas mintis³²³ bei Antanas Ramūnas³²⁴, ragindamas galvoti apie galimybę jungtis ne tik su Latvija, Estija, bet ir su Skandinavijos valstybėmis, taip užsitikrinant saugumą regione³²⁵. Tačiau nei pats J. Grinius, nei A. Ramūnas, nei vėliau K. Pakštas prie šios minties konkrečiau negrįžo.

V. Rimvydo slapyvardžiu³²⁶ pasivadinusio asmens straipsniuose³²⁷ pristatoma *Intermarium* idėja pirmą kartą nebuvo besąlygiškai atmesta. Daugiausia remiantis lenkų autorių

³¹⁷ *Ten pat.*

³¹⁸ E. K. Valkenier, *Eastern European Federation a Study in the Conflicting National...*, p. 368.

³¹⁹ W. Grzybowski ir T. Parczewskio laiškas Žoltowskiui, 1946 08 16, *IPMS*, A.11. E/874.

³²⁰ *Ten pat.*

³²¹ V. Rimvydas, *Tarpjūrio federacija, Žiburiai*, 1948 12 11, nr. 79 (189).

³²² Kazys Pakštas (19893 m. Alinauka, Utenos apskritis – 1960 m. Čikaga, JAV) – geografas, keliautojas, visuomenės veikėjas.

³²³ J. Grinius, *Lietuva federacinėje Europoje, Į laisvę*, 1955, nr. 5 (42), p. 9.

³²⁴ Antanas Ramūnas – Paplauskas (1910 m. Kamenka, Marijampolės apskritis – 1974 m. Otava, Kanada) – pedagogikos profesorius. Bendradarbiavo *Į laisvę, Tėvynės sarge, Lietuviškojoje enciklopedijoje*.

³²⁵ A. Ramūnas, *Baltoskandijos federacijos klausimais, Europos lietuvis*, 1955 08 07, nr. 30.

³²⁶ Greičiausiai po šiuo slapyvardžiu slėpėsi Vytautas Kazimieras Alseika (1912–2002).

³²⁷ V. Rimvydas, *Rusijos ir Lenkijos santykiai praity ir ateity. Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudos šviesoje, Žiburiai*, 1948 11 06, nr. 65; V. Rimvydas, *Vokietija ir Lenkijos ateitis, Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudos*

mintimis, lietuvis skaitytojas supažindintas su neabejotiniais tokio federacinio darinio privalumais.

Plačiau nušviesdamas Antrojo pasaulinio karo laikų įvykius, aptaręs lenkų emigracijoje sklindančias Lenkijos ateities idėjas, straipsnio autorius leidosi į gilesnę santykių analizę. Jo manymu, suvokdami grėsmę tiek iš Rytų, tiek iš Vakarų, lenkai privalo jungtis į tarpvalstybinį darinį. Lenkija negalinti egzistuoti kaip atskiras darinys, o taip pat negalinti palikti likimo valiai ir artimiausių savo kaimynų rytuose. Todėl, autoriaus nuomone, ji „...*privalo susijungti su visa Rytų – Vidurio Europos teritorija ir tokiu būdu sudaryti atramą tiek prieš Rusiją, tiek ir prieš Vokietiją*“³²⁸.

Įsivaizduojant, kad Vokietija, kaip ir Lenkija, jokių būdu neišsižadės prarastų teritorijų, prieita išvados, kad lenkai privalo racionaliai įrodyti, jog jų interesai yra naudingi visam pasauliui. Pradėtas Maršalo plano įgyvendinimas rodė, jog Vokietijos klausimas rūpi ne tik SSRS, bet ir JAV, ir būtent čia kertasi dviejų didžiųjų pasaulio politikos formuotojų interesai. Jau buvo aišku, kad Europa yra suinteresuota, jog Vokietija nebūtų nei per daug sustiprėjusi, nei per daug nusilpusi. Tačiau Lenkijos padėtis jos atžvilgiu esanti gan gera, kadangi naujo konflikto su Vokietija atveju Vakarai turėtų remti Lenkiją, kaip benusistovinės Europos tvarkos garantą³²⁹.

Manyta, kad tik Vidurio Europos federacija nuo Baltijos iki Egėjo jūros gal būti atsvara 180 milijonų rusų ir 60 milijonų vokiečių. Tačiau, žvelgiant iš už Atlanto, darosi aišku, jog norint, kad didžiulė Vidurio Europos federacija būtų paremta JAV, reikia įveikti visus tarpusavio nesutarimus, kadangi, aukodama didžiules sumas pinigų pokario Europai atstatyti, JAV nebus suinteresuota dar vieno karo tikimybe. Ji veikiau pasisakys už stabilumą net ir demokratijos sąskaita³³⁰.

1951 m. lietuvių diplomatų tarpe buvo išplatintas lenkiško straipsnio apie *Intermarium* vertimas į lietuvių kalbą su labai iškalbingomis vertėju, aiškiai pasisakiusio prieš federalizmą, įvadinėmis pastabomis ir dėmesio vertu pavadinimu³³¹.

šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 09, nr. 66; V. Rimvydas, Reikia atsakyti Jogailaičių idėjos, Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudoje šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 11, nr. 67; V. Rimvydas, JAV būsimoji politika ir Tarpjūrio federacija, *Žiburiai*, 1948 12 02, nr. 76; V. Rimvydas, Lenkija neprivalo kitiems pristinti savo pirmenybę, *Žiburiai*, 1948 12 07, nr. 78; V. Rimvydas, Tarpjūrio federacija iš lietuviško taško žiūrint, *Žiburiai*, 1948 12 11, nr. 79.

³²⁸ V. Rimvydas, Rusijos ir Lenkijos santykiai praeity ir ateity. Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudoje šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 06, nr. 65, p. 3.

³²⁹ V. Rimvydas, Vokietija ir Lenkijos ateitis, Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudoje šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 09, nr. 66, p. 3.

³³⁰ V. Rimvydas, JAV būsimoji politika ir Tarpjūrio federacija, *Žiburiai*, 1948 12 02, nr. 76, p. 3.

³³¹ Vieta Europoje ir Intermarium sapnas, 1951, *LCVA*, f. 648, ap. 2, b. 594, l. 8; Vieta Europoje ir Intermarium sapnas, *Lituanistikos Tyrimų ir Studijų Centras. Pasaulio Lietuvių Archyvas* (toliau – *LTSC PLA*), Lietuvos konsulas Čikagoje, d. 8.

„Intermariumas, Federalistų Klubai, vidur – rytų Europos federacijos ir panašūs kūriniai yra tas pats lenkiškas davinys, tik su įvairiais padažais. Kadangi lietuviams tenka turėti nemažai reikalo su šiuo „davinium“ ar „patiekalu“ – jie kviečiami jį ir kepti ir valgyti (ir kai kas yra net linkęs daryti tai su didesniu ar mažesniu pasigardavimu, gal ir ne visai nusivokdamas „davinio“ tikroje esmėje) – tai bus itin įdomu susipažinti su kritiška pažiūra – pirma, kuri teko pastebėti rimtesnėje lenkų spaudoje. Tai, be abejo, yra labai retas pas lenkus prajovas. Jis įdomus ir tuo, kad pats lenkas atidengia kortas, kuriomis ir ligi šiol neabejotinai lenkų politikos ir valstybės vyrai vis dar tebežaidžia“³³².

Minimame straipsnyje *Intermarium* kritikuota dėl keleto dalykų, kurie laikytini utopija. Pirmiausia tai, kad federacija, geografiškai esanti tarp Vokietijos ir Rusijos, pati savaime niekada nebus tokia stipri, kad sugebėtų save apsaugoti. Antra, regioniniai konfliktai neleis jai sustiprėti ir būti vieningai, o jei kartais ir pavyktų juos užglaistyti, tuoj pat išorės jėgos vėl galėtų nesantarve pasinaudoti. Trečia – Lenkijai reikia stengtis integruotis į Vakarų Europos federaciją³³³, nes tik joje ji galėtų būti pakankamai saugi.

Vertėjui ypač imponavo autoriaus neigiamai pabrėžtas Lenkijos noras pirmauti regione. Jis išduodąs Lenkijos imperialistinius siekius, pagrindžias jos, kaip nepatikimos sąjungininkės, reputaciją, išduodąs užkulisinius motyvus, kodėl Lenkijai tokia federacija iš viso yra reikalinga:

„Yra ji (federacija – G.M.) apipinta praeities ir vilčių legenda, groja joje istorijos aidai, nurodo istorinės paskirties kelią. Yra tai priedėlis, surištas su Jagielionų tradicija, kuomet lenkų valstybė augo spinduliuose ir garbėje su Pilsudskio vizija (pranašišku regėjimu), neįvykdyta gyvenime, bet kaip relikvija, ištikimųjų išlaikyta. Atsiskyrimas su Intermarium – tai atsiskyrimas nuo pirmaujančios (lyderystės) vietos, kuri turėjo jame (Intermariume) tekti Lenkijai“³³⁴.

Lietuvių kritika taikyta į esminį projekto skaudulį – būtent teritorinius klausimus. Nedviprasmiškai klausta, kokią prasmę turi federacija, kurioje kiekvienas jos segmentas turi nesutarimų tarpusavyje. Ir lenkams, kaip idėjos iniciatoriams, pirmiausiai mestas kaltinimas, ar jie to nemato. Sąjunga gali būti sudaryta tik tarpusavyje sutariančių tautų ar valstybių, tarp kurių negalimi lokaliniai konfliktai. Lietuviai lenkus kaltino veidmainiškumu:

„...lenkų vadams tuo tarpu nerūpi tolimesnės jų politikos išvados; jiems rūpi tas, kas šiandien, čia pat galima pelnyti tarptautinėje politikoje. Per fas at nefas“³³⁵ jie nori įtikinti

³³² Vieta Europoje ir Intermarium sapnas, 1951, *LCVA*, f. 648, ap. 2, b. 594, l. 8.

³³³ Międzymorze a idea Jagiellońska, 1951 03 08, *Ten pat*, l. 7.

³³⁴ Vieta Europoje ir Intermarium sapnas, 1951, *Ten pat*, l. 8.

³³⁵ Iš lot. k.: visomis leistinomis ir neleistinomis priemonėmis.

*tarptautiniai lemiamuosius veiksnius, kad jie yra lyderiai, su kuriais reikia skaitytis. Jie lošia „grajų“ – svetimomis kortomis*³³⁶.

Ką apie tokius pasisakymus galvojo idėjos sąjungininkai lietuviai šiandieną sunku pasakyti. Neturime tai liudijančių archyvinių šaltinių. Galima tik remtis pavieniais prasarimais. Štai 5 dešimtmečio pabaigoje, kai dalis veiklių idėjos puoselėtojų paliko Europą ir persikėlė į JAV, Kanadą ar kitas valstybes, lietuvių vizionierius K. Pakštas ėmėsi steigti Vidurio Europos klubą JAV³³⁷. 1950 m. birželio 3 d. Niujorke įvykusiame lietuvių krikščionių demokratų suvažiavime K. Pakštas tapo centro komiteto nariu. Kartu ėmė įtikinėti delegatus, kad reikia visus JAV gyvenančius vienminčius iš Vidurio Europos suvesti į vieną politinę šeimą. Propaguodamas mintį ėmėsi skaityti paskaitas. Idėjos oponentai negailėjo kritikos, kaltindami K. Pakštą kėsinimusi į lietuvių kalbą bei tapatybę³³⁸. 1951 m. organizacijoje dalyvavo Lietuvos, Čekoslovakijos, Lenkijos, Vengrijos ir Jugoslavijos atstovai³³⁹. Reaguodamas į šią žinią S. Lozoraitis laiške konsului Čikagoje Petruui Daužvardžiui³⁴⁰ rašė:

„Prof. Pakštas buvo federalistas jau tada, kai Europa dar egzistavo, bet dar labai nedaug tebuvo federalistų jai apsaugoti. Dabar Europos nebėra; federalistų sąjūdis yra vienas naudingų veiksmų jai atstatyti. Žinoma, gali būti įvairių nuomonių, kad geriau – federacija ar konfederacija, ar tikslinga kurti federatyvę Europoj dar regionales valstybių grupes, ir t.t. Šiaip ar taip Pakšto Middle European Federal Club sumanymas yra naudingas“³⁴¹.

Ar sumanymas buvo naudingas ir realus, parodė tik vėlesni įvykiai. Ir nors XX a. 6 dešimtmečio pradžioje lenkų federaciniai klubai buvo steigiami ir už Atlanto³⁴², ne vienam lenkui ir lietuviui emigracijoje šios idėjos įgyvendinimas atrodė tik sapnas, utopija.

Nepaisant to, kad *Intermarium* idėja neturėjo platesnio pritarimo lietuvių išeivių tarpe, tačiau Vakarų Europos vienijimasis darė savo įtaką. Pati federacijos mintis nebuvo visiškai atmetama. Santarvėje, Bronys Raila³⁴³ rašė: *„Federalizmo principai ir Europos vienybės programa šiandien jau plačiai skelbiama popieriuje, tačiau vieningos Europos idėją reikia jau dabar remti kategoriškai – visos Europos, taigi, ne vien Vakarų, bet ir Rytų Europos, ir remti tą darbą daugiau pačioje Europoje, o ne Amerikoje. Tik realiai ir tinkamoje vietoje kuriama ir*

³³⁶ Vieta Europoje ir Intermarium sapnas, 1951, *LCVA*, f. 648, ap. 2, b. 594, l. 8.

³³⁷ J. Eretas, *Kazys Pakštas, tautinio šauklio odisėja...*, p. 216.

³³⁸ A. Kelmutis, Apie Vidurinės Europos federaciją, 1951, *LTSC PLA*, Lietuvos konsulatats Čikagoje, d. 8.

³³⁹ Vid. Europos krikšč. Demokratų sambūris, *Tėvynės sargas*, 1951, nr. 1, p. 176.

³⁴⁰ Petras Povilas Daužvardis (1895 m. Pakamentis, Alūkstos apskritis – 1971 m. Čikaga, JAV) – teisininkas, visuomenės veikėjas, diplomatas. Lietuvos konsulas Čikagoje.

³⁴¹ S. Lozoraičio laiškas P. Daužvardžiui, 1951 04 15, *LTSC PLA*, Lietuvos konsulatats Čikagoje, d. 8.

³⁴² Deklaracija ideowa związku polskich federalistów w Stanach Zjednoczonych, 1950 11 17, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce* (toliau – *IJP*), AOG, V/2/A, T. 1.

³⁴³ Bronys Raila (1909 m. Plaučiškiai, Panevėžio apskritis – 1997 m. Los Andželas, JAV) – žurnalistas, rašytojas, poetas, vertėjas. *Lietuvių rezistencinės santarvės* narys.

ugdoma visų Europos tautų bendruomenės laisvė ir socialinio teisingumo idėja bus tvirta atspara besiskverbiantioms komunistinėms idėjoms“³⁴⁴.

Galima sakyti, jog po Antrojo pasaulinio karo lenkų emigracijos iškelta Vidurio Europos federacijos idėja sulaukė ir lietuvių pritarimo. K. A. Matulaitis, S. Lozoraitis, S. A. Bačkis, E. Turauskas, V. Sidzikauskas, M. J. Galinis, P. Gaučys, V. Alksninis, A. Kalvaitis buvo tie asmenys, kurių vaizduotėje tilpo 160 milijonų gyventojų sąjunga nuo Baltijos iki Adrijos ir Juodosios jūros. Sudėtinga pasakyti, kiek intensyviai minimi asmenys dalyvavo klubų veikloje, už kokias idėjas pasisakė, o kokioms prieštaravo. Aišku tik tai, kad vieno svarbiausių federalizmo centrų kūrimo Romoje, S. Lozoraičio vyresniojo įtaką buvus didelež mini amžininkai. Silpniausia *Intermarium* vieta buvo narių tarpusavio konfliktai, į emigraciją atsinešti dar iš prieškario. Nesusikalbėjimas lėmė, jog 6 dešimtmečio pradžioje *Intermarium* idėja ėmė blėsti, propaguotojų gretos mažėti, o iš klubų beveikė tik Romos ir Paryžiaus³⁴⁵.

Vilniaus klausimas lietuvių ir lenkų vaizduotėje

Lietuvių ir lenkų santykiai emigracijoje betarpiškai siejasi su Vilniaus klausimu. Visą tarpukarį buvusi nesantaikos pagrindu, ši problema ir išėivijoje liko kertiniu klausimu bandant užmegzti dialogą. Vilniaus „gynimui“ steigtos įvairios organizacijos tiek lietuvių, tiek lenkų pusėje. Jei įvykiai po Pirmojo pasaulinio karo sąlygojo miesto ir krašto priklausomybę Lenkijai – dėl to lietuviai ilgai jautė skriaudą – tai Antrojo pasaulinio karo įvykiai sąlygojo miesto priklausomumą Lietuvai – dėl to savo ruožtu skriaudą jautė lenkai. Ir jei po Pirmojo pasaulinio karo lietuviai beveik be išimčių aukojo viso regiono saugumą dėl sostinės, tai antrasis pokaris parodė, kad lenkai išėivijoje aiškiai pasidalijo į dvi dalis. Vieni besąlygiškai pripažino pasikeitusias sąlygas ir nebekvestionavo Vilniaus priklausomybės Lietuvai, kiti puoselėjo miesto susigrąžinimo viltis.

Lenkų emigracijoje jau nuo pat karo pradžios, besivadindamos įvairiais Rytinių ar Pietrytinių Lenkijos žemių sąjungų vardais, veikė įvairios draugijos, kurių esminis uždavinys buvo nuolatinis atminties gaivinimas lokalinio patriotiškumo idėjomis. Pasirodančios didesnės ar mažesnės knygelės, brošiūros su žemėlapiais pirmiausia lenkams emigracijoje turėjo priminti, jog jų gimtieji kaimai ir miestai šiuo metu yra okupuoti.

Lietuviai labiausia dėl to, jog stebėjo tokius lenkų veiksmus, taip pat ėmė organizuotis. 1950 m. reaguodami į generolo W. Anderso pasisakymus spaudoje dėl būsimų nepriklausomos Lenkijos sienų ir būtinybės atgauti Vilnių, Čikagoje gyvenantys lietuviai susiorganizavo į

³⁴⁴ B. Raila, Vakarai ir pavergtų tautų išlaisvinimas, *Santarvė*, 1953, nr. 5, p. 10.

³⁴⁵ M S. Wolański, *Europa Środkowo-Wschodnia...*, s. 171–172.

*Vilniaus krašto lietuvių sąjunga*³⁴⁶. 1953 m. ši sąjunga buvo priimta į VLIK³⁴⁷. Kaip ir daugelio lietuvių išeivijos organizacijų, pastarosios tiksluose išryškėjo tos pačios kovos už krašto išlaisvinimą, lietuvybės išlaikymą idėjos. Sąjungos specifika – propaguoti Vilniaus krašto gyventojų papročius ir regiono tautinės bei kultūrinės individualybės puoselėjimą. Įstatuose buvo rašoma:

*„a. organizuotai dalyvauti viso pasaulio lietuvių pastangose išlaisvinti pavergtą tėvynę ir atkurti Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi; b. informuoti savuosius ir svetimuosius apie Vilniaus Krašto gyventojų tautinius bei kultūrinius santykius ir jų politinius siekimus; c. Palaikyti ir ugdyti S-gos nariuose ir kituose lietuviuose prisirišimą ir meilę Vilniaus Kraštui ir jo papročiams; d. rūpintis lietuvybės išlaikymu bei lietuviškos kultūros ugdymu išeivijoje ir e. Bendradarbiauti su visomis lietuvių organizacijomis, siekiančiomis panašių tikslų“*³⁴⁸.

Vilniaus krašto lietuvių sąjunga ėmėsi tarsi oponento vaidmens, kuris ilgainiui apsiribojo reakcija spaudoje kaip atsaku į lenkų pasisakymus. Jau pirmajame susirinkime buvo užsibrėžti uždaviniai:

*„...daryti žygius sujungti visus lietuvius vilniečius kovai už Lietuvos nepriklausomybės atstatymą su sostine Vilniumi, budėti Vilniaus krašto reikalui. Nustatyta palaikyti glaudžius ryšius ir su ukrainiečiais, kuriems gresia panašus pavojus kaip ir lietuviams“*³⁴⁹.

Nors ir neabsoliuti dauguma, tačiau didžioji dalis organizacijos narių buvo kilę iš Vilniaus ar Vilniaus krašto. Jie, kaip ir išeiviai iš Mažosios Lietuvos³⁵⁰, į emigraciją išsinešė dar kitokias jausenas, juk jiems emigracija prasidėjo anksčiau. Tad Vakaruose taip stipriai neišgyveno išskirtinio tautinės mažumos statuso, nes jau iki tol jie negyveno savo valstybės ribose. Vilniaus krašto lietuviams tarpukariu „okupuoto Vilniaus“ vaizdinys buvo gyvas variklis kovoje už miesto išlaisvinimą. Ši idėja ir toliau buvo puoselėjama emigracijoje. Tik šį kartą ji turėjo jau dvigubą misiją: išlaisvinti Vilnių iš sovietų ir budėti, kad lenkų „kėslai“ jo vėl neišplėštų³⁵¹.

Jau 1951 m. reaguodama į *Amerikos lenkų kongreso* rezoliuciją, reikalaujančią į būsimos lenkų valstybės ribas įtraukti Vilnių, *Vilniaus krašto lietuvių sąjunga* įteikė Jungtinių tautų generaliniam sekretoriui savo memorandumą³⁵². Kadangi organizacija buvo susikūrusi tarsi būdėti „Vilniaus sargyboje“ tai ir jos požiūris į kaimynes tautas buvo šios nuostatos

³⁴⁶ Organizuojasi Vilniaus krašto lietuviai, *Eltos biuletenis*, 1951 01 02, nr. 1 (88), p. 9.

³⁴⁷ A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva, Lietuvių tremtinių vadovybės Vakarų Europoje (1944–1955)*, Vilnius, 2002, p. 38.

³⁴⁸ V. Maminskaitė – Kulbokienė, *Gyvenimo vingiuos...*, p. 239.

³⁴⁹ Organizuojasi Vilniaus krašto lietuviai, *Eltos biuletenis*, 1951 01 02, nr. 1 (88), p. 9.

³⁵⁰ G. Milerytė, *Mažosios Lietuvos lietuvių egziliniai likimai 1944–1959*, Vilnius, 2008.

³⁵¹ Vikos Veličkaitės pranešimas „Vilniaus lietuvių išeivijai jausenos“, skaitytas konferencijoje „Intelektualinė lietuvių egzilio istorija 2012 m.“, Kaunas, 2012 05 17.

³⁵² Žinios, *Elta*, 1951 05 15, nr. 10 (97).

sąlygotas. Pavyzdžiui, baltarusiai buvo suvokiami panašiai kaip ir lenkai – jiems daugiau tiko priešo, nei draugo statusas, – mat šie kaip ir lenkai turėjo pretenzijų į Vilnių. Tuo tarpu su ukrainiečiais ir čekais palaikyti draugiški kontaktai, kadangi tiesioginės grėsmės lietuviams jie nekėlė. Jiems agresorius buvo tie patys lenkai. Vis tik ir išeivijoje pasigirdavo minčių, jog tokio pobūdžio organizacijoms reikia susitikti ir akis į akį viešai padiskutuoti apie Vilniaus lietuviškumą ar lenkiškumą³⁵³. Ši mintis taip ir liko neįgyvendinta.

Tokių organizacijų atsiradimas ir veikla didino abipusį priešišumą. Štai 1956 m. *Lenkijos Respublikos pietrytinių žemių sąjunga*³⁵⁴ ėmėsi naujos akcijos, kuri turėjo pažymėti penkioliktašias Lenkijos rytinių teritorijų okupacijos metines. Londone veikianti organizacija nerimavo dėl pernelyg užmirštos problemos. Jos narių nuomone, Vilniaus ir Lvovo priklausomybės klausimas pasaulyje jau nebekeliamas į viešumą. Tai ilgainiui leis susidaryti vaizdiniui, jog šių teritorijų atplėšimas nuo Lenkijos yra natūralus dalykas. Kad įrodytų, jog taip nėra ir lenkai vis dar neatsisako savo ketinimų, kreiptasi į emigracinę visuomenę raginant rinkti parašus. Pastarieji vėliau turėjo būti surišti į vieną knygą, o ši savo ruožtu perduota Lenkijos Respublikos prezidentui emigracijoje, kad virstų svariu įrodymu jo kovoje tarptautinėje arenoje³⁵⁵.

Suvokdamas Vilniaus svarbą lietuvių ir lenkų santykių kontekste, buvęs tautininkas Vincas Rastenis ne tik ėmė apie jį kalbėti su lenkų išeivija, tačiau ir parengė ateities Vilniaus priklausomumo metmenis. Dar 1946 m. apibendrinamas lietuvių išeivijos nusistatymus, jis perdavė „lenkiškajam Londonui“ tekstą, kuris, kaip jis pats sakė, „...*buvo išverstas į lenkų kalbą ir svarstytas nedideliame tuo metu Paryžiuje gyvenusių lenkų būrelyje*“³⁵⁶. Be jokios abejonės, V. Rastenio mintys – bandymas susisteminti santykių vystymąsi – tikrai pasiekė tuomet aukščiausius lenkų valdžios atstovus³⁵⁷. Kokį įspūdį jis padarė? Savo laiku, matyt, jokio, kadangi polemika spaudoje neužsimezgė. Tiesioginiai kontaktai taip pat nebuvo išplėtoti ar bent jau apie tai visiškai nutyli gausi V. Rastenio archyvinė medžiaga. Galiausiai ir VLIK bei *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* derybose tekstas visai nefigūruoja. O pirmąją prielaidą simboliškai patvirtina pačio V. Rastenio teiginys, kad kiek praplėtęs tekstą jį išspausdino 1952 m. *Dirvoje*³⁵⁸. Kaip pats prieraše sakė, „...*po šešių metų žvilgterėjus į tą*

³⁵³ A. Ragauskas, *Ginčai dėl skonio. Straipsniai išeivijos spaudoje, 1950–1968*, Kaunas, 2001, p. 162.

³⁵⁴ Związek Ziem Wschodnich R. P.

³⁵⁵ Obywatele Rzeczypospolitej!, 1956, *Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyrius* (toliau – VUBRS), f. 155–324.

³⁵⁶ V. Rastenis, Lenkų–lietuvių santykiai dabar ir ateityje, *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*, sud. D. Dapkutė, Vilnius, 2004, p. 122.

³⁵⁷ Paaiškinamasis raštelis, *Uniwersytet Jagielloński* (toliau – BJ), Przyb. 115/08, p. 1.

³⁵⁸ V. Rastenis, Lenkų–lietuvių santykiai..., p. 113–122.

rašinį, paaiškėjo, kad iš esmės beveik niekas nepasikeitė³⁵⁹. Vilniaus problema, ir lietuvių – lenkų santykiai praktiškai nebuvo toliau pasistūmėję į priekį.

V. Rasteniui Vilniaus klausimas, o su juo neišvengiamai ir lietuvių – lenkų santykių normalizavimo būtinybė buvo svarbūs dar 1939 m. rudenį, kai Lietuva prisijungė šią teritoriją. Aptardamas būtinybę pritaikyti miesto gyvenimą prie valstybės poreikių jis *Vaire* rašė:

„... ryškėja lietuvių tautos noras nebetęsti Vilniaus krašte tautinės nesantaikos, noras atiduoti visiems tai, kas kam teisingai priklauso, noras teisingai ir tolerantiškai santykiauti su įvairių tautybių naujais piliečiais, jeigu, žinoma, jie iš savo pusės Lietuvos valstybės atžvilgiu laikysis taip, kaip to reikalauja naujoji padėtis. [...] Tačiau turime atsiminti, kad Vilniaus krašte turi būti atitaisytos ilgus metus lietuvių tautai darytos skriaudos, turi būti atitaisytos ir tų skriaudų pasėkos“³⁶⁰.

Dabar jau pokaryje įvardydamas esamą situaciją, V. Rastenis konstatavo, jog dar visai neseniai buvę ypatingai priešiški lietuvių ir lenkų santykiai šiuo metu (1946 m.) yra gerokai pasitaisę. Vakaruose susitikę kaimynai jau akivaizdžiai nebekimba vienas kitam į atlapus. Tačiau tai dar nereiškia, jog 1946 metais nesutarimai jau buvo pasibaigę. Pasikeitus politinei situacijai ir atsiradus bendram priešui, Sovietų Sąjungai, bei bendram tikslui – išsilaisvinimui, lietuvių ir lenkų konfliktas tiesiog buvo išaldytas. Buvo suvokiama, kad tokia situacija veda į aklavietę, todėl būtina mąstyti apie ateitį. Tinkama erdvė problemos svarstymui buvo to meto spauda. Tiek lietuviški, tiek lenkiški laikraščiai Europoje ir Amerikoje dažnai rašė vieni apie kitus, su užuojauta, simpatija minėdami tautų kovos pastangas. Per užuojautas ir simpatijas retai prasiverždavo neapykanta, o tai liudijo tikrųjų nuotaikų nutylėjimą. Tarpukario nesutarimai, kai kurie karo metų įvykiai taip lengvai negalėjo išsitrinti iš atminties. Abiejų pusių kardinaliai priešingas požiūris į Vilnių, į kai kurias istorijos interpretacijas – buvo neišspręsti uždaviniai, būtinai reikalavę savo atsakymų. V. Rastenis matė, jog:

„...dabartiniai geri lenkų–lietuvių santykiai yra pastatyti ant laikinio pamato: ant dabartinės abiejų tautų maždaug vienodos nelaimės. Jeigu abiem tautoms pavyktų tą nelaimę pašalinti, jeigu abi tautos vėl atgautų tikrą nepriklausomybę, tai to dabartinių santykių pamato nebeliktų ir seni ginčai neišvengiamai atgytų visu savo aštrumu“³⁶¹.

Grįžimas prie atviros nesantaikos niekam nėra naudingas. Jo nelaukia ir Vakarų didžiosios valstybės, kurioms po rytų Europos tautų išsivadavimo ant stalo reiktų padėti jau išdiskutuotą ir sutartą ateities valstybių santykių planą. Koks gi jis galėtų būti ir kas turi teisę tuo rūpintis? V. Rastenis dėstė, jog savaime yra suprantama, kad galutinius susitarimus galės

³⁵⁹ *Ten pat.*

³⁶⁰ V. Rastenis, Tolerancija Vilniuje, *Vairas*, 1939 11 16, nr. 44, p. 864–865.

³⁶¹ Stan obecny i perspektywy w stosunkach polsko–litewskich, 1946, *BJ*, Przyb. 115/08.

padaryti tik politiniai organai, kompetentingi pasižadėti tautos vardu, tačiau klausimas turi būti diskutuojamas ir privačiuose pasitarimuose. Todėl ragindamas kiekvieną, kam ši problema nėra svetima, bandyti ieškoti sprendimo, ėmėsi to darbo ir pats. Pirmiausia jis apžvelgė net keletą visuomenėje aptariamų projektų. Visi jie iki galo nebuvo baigti. Aiškiai trūko įsivaizdavimų, kaip vieną ar kitą idėją realizuoti.

Suprasta, kad ateities Lietuvos ir Lenkijos santykių forma priklausys nuo tuometinės Europos bendrosios politinės situacijos. Ir jei išsivadavimas įvyktų artimu laiku, tai manyta, kad didžiausia tikimybė, jog bus grįžta į prieš tai buvusį modelį – mažas nacionalines valstybes. Jei okupacija užsitęstų, galimas daiktas, visuomenės bus evoliucionavusios iki federacijos ar konfederacijos modelių, kurie kol kas nebuvo pakankamai studijuoti. Įsigilinęs į girdimus ar perskaitytus vaizdinius, V. Rastenis pristatė septynis galimus valstybių santykių modelius. Kadangi Vilnius ir Vilniaus kraštas buvo esminė nesantaikos priežastis, modeliai aprašinėti per jo priklausomumo prizmę.

Pirmasis, beveik neįtikimas variantas buvo unija. Pastarosios idėja egzistavo išimtinai lenkų emigracijoje. Susijungusios unijiniai ryšiai valstybės nebeturėtų problemų dėl Vilniaus priklausomybės, kadangi tai nesudarytų jokio skirtumo. V. Rastenio teigimu, to visiškai neįmanoma įgyvendinti, kadangi „*idėja lietuvių tarpe absoliučiai nepopuliari, vis vien kokio forma ji bebūtų siūloma*“³⁶². Vien jau pats žodis *unija* lietuviams simbolizavo lenkų valdžios dominavimą. Išpopuliarintas *Liublino unijos*, kaip LDK įtakos menkėjimo vaizdinys, toks jis buvo išsineštas ir į išeiviją. Bet kas, viešai išreiškęs pritarimą tokiai valstybinių santykių formai, būtų apšauktas tautos išdaviku, lenkų agentu.

Antroji aptarta forma buvo federacija. Idėja daliai lietuvių buvo priimtina. Tačiau toks junginys pirmiausia turėtų garantuoti, kad nė viena joje esanti valstybė neturėtų persvaros. V. Rastenio teigimu, egzistavo nuomonių, jog pirmiausia būtų naudinga sudaryti Lietuvos, Latvijos ir Estijos federaciją, kuri vėliau galėtų įeiti į platesnį junginį. Taip mažosios valstybės sugebėtų geriau atstovauti savo interesams. Kalbant apie Vilnių, federacija problemos lengvai vis tiek neišspėtų.

Trečiasis išeivijoje egzistavęs santykių modelis buvo grįžimas į 1939 m. rugsėjo 1 d. situaciją. Daugelio lenkų, net ir oficialių valdžios sluoksnių propaguotas variantas. Lietuviams jis buvo visiškai nepriimtinas. Grįžimas prie buvusių sienų V. Rastenio teigimu, iš naujo užaštrintų abiejų tautų ir valstybių santykius, o ateityje dėl to kiltų tik dar daugiau nemalonumų.

³⁶² V. Rastenis, *Lenkų – lietuvių santykiai...*, p. 115.

Ketvirtasis vaizdinys gali būti apibūdinamas kaip status quo arba 1946 m. situacija. „Šis sprendimas faktiškai daugiau patenkintų lietuvius, tačiau turi būti kategoriškai pabrėžta, jog niekas iš lietuvių nenori remti savo aspiracijas į Vilnių tais aktais, kurie buvo Maskvos padiktuoti po 1939 metų rugsėjo 1 dienos. [...] Klausimo išsprendimas Lietuvos naudai, remiantis agresorių sukurtais faktais, lenkų pusėje sukeltų suprantamo pasipiktinimo, o tai būtų irgi santykių užnuodijimas“³⁶³. Taigi, idėja pasilikti prie tuometinių sienų buvo komplikuoja abiem pusėm. Sovietinei Lietuvai turint priklausomą Vilnių, ši problema buvo lyg ir buvo išspręsta, tačiau, kaip matyti iš V. Rastenio žodžių, sovietų ir Lietuvos 1939 m. spalio susitarimais nenorėta remtis kaip realiu teisiniu pagrindu. Savo ruožtu lenkai neigdami pokario Europos ribas, pasisakė tik už rytinių sienų neteisėtą atplėšimą. Teritorijos, prijungtos vakaruose, matytos kaip minimali moralinė kompensacija ne už prarastas teritorijas, bet už Vokietijos agresiją, nukreiptą prieš Lenkijos valstybę ir lenkų tautą, bei Vokietijos ir SSRS įvykdytą Lenkijos pasidalijimą.

Pentkasis modelis visuomenėje nebuves labai populiarus, vėlesniais laikais beveik niekur nebediskutuotas. Atrodo, kad kondominiumo idėja kilo kažkur, privačiuose lenkų sambūriuose. Lenkijos ir Lietuvos valdomo Vilniaus modelio užuomazgų aptinkame ir LREV užsienio reikalų ministro A. Tarnowski privačiuose juodraščiuose³⁶⁴. V. Rastenis tokią mintį vertino, kaip „...tikrai didelį kompromisą“³⁶⁵. Vis tik Vilniaus pavertimas net kelių administruojama teritorija lietuvių pusei nebuvo priimtinas ir dėl to, kad tai pirmiausia asocijavosi su „...kokia Afrikos džunglių kolonija“. Juk tautiečių vaizduotėje Vilnius pirmiausia buvo sostinė.

Įsivaizduota, kad Vilnių ir Vilniaus kraštą būtų galima paversti ir atskira valstybe. Apeliuojant į istorines ir kultūrinės abiejų tautų sąsajas su miestu, mąstyta, jog padarant jį atskira mažute valstybe, pavyzdžiui kaip Monakas, jame galėtų sugyventi ir lietuviai, ir lenkai.

Dar vienas gan artimas modelis galėjo būtų Vilnius kaip laisvasis miestas. Tokio statuso suteikimas nei Lenkijai, nei Lietuvai neperduotų priklausomybės teisių ar administracijos, tačiau garantuotų tam tikras teises visiems abiejų tautybių gyventojams. Teorijoje šis modelis gal turėjo mažiausiai priekaištų, tačiau praktikoje, V. Rastenio nuomone, vargu ar įgyvendinamas. Konceptijos atmetimą pirmiausia sąlygotų tai, kad

„Vilnius nėra nei Danzigas, nei Monaco, jis negalėtų gyventi be savo natūralaus užnugario, kurį sudaro žymiai daugiau Lietuva, o ne Lenkija. „Laivam miestui“ negalėtų būti ekonominiu užnugariu nei Lietuva, nei Lenkija, nes nebūtų pakankamai ekonominio tikrumo,

³⁶³ Ten pat.

³⁶⁴ A. Tarnowskio laiško K. Morawskuii juodraštis, 1946 07 25, IPMS, A. 11. E. / 1166.

³⁶⁵ V. Rastenis, Lenkų–lietuvių..., p. 116.

*nebūtų tiek ir interesų. Lenkų sentimentų toks Vilniaus atskyrimas gal taip labai neižeistų, tačiau lietuvių sentimentų tas nei kiek nepatenkintų, nes Lietuvai Vilnius turi specialią reikšmę, kurią jis pilnai gali atitikti tik būdamas jos politinio ir kultūrinio gyvenimo centru, tikra sostine*³⁶⁶.

Pokario išėivijos nuotaikos signalizavo, jog nei atskiros valstybės, nei laisvojo miesto statusui visuomenės dar nebuvo pribrendusios. Sutikimas ką nors panašaus įgyvendinti abiem pusėm būtų ypatingai kompromisinis variantas ir, V. Rastenio teigimu, „...*toks klausimo išsprendimas niekam neduotų laukiamo pasitenkinimo ir būtų nepatvarus, galėtų greit sugriūti... Yra visai natūralu, kad Vilnius būtų organinė valstybės dalimi*“³⁶⁷.

Taigi, apžvelgęs net septynis įmanomus variantus, svarstomus to meto lietuvių ir lenkų visuomenės rateliuose emigracijoje, V. Rastenis pasirinko ketvirtąjį ir pateikė savo Vilniaus priklausomybės viziją. Pavadino ją Vilnius kaip organinė Lietuvos dalis. Idėjai pagrįsti sudėlioti buvo argumentai. Pirmiausia Vilnius atsigautų *ūkiškai*, kadangi priklausydamas Lietuvai taptų pagrindiniu šalies miestu. Jame galėtų pilnai suklestėti ir lietuvių kultūra. Vis tik kultūrinis lenkų gyvenimas jame būtų taip pat užtikrintas, kadangi tai visų pirma būtų mažesnės valstybės išipareigojimas didesnei. Tuo tarpu atvirkštinis variantas ir vėl leistų lietuviams baimintis, jaustis nuskriaustiems. Pagaliau miestuose kalbų vartojimas nėra labai pastovus dalykas. Priklausomai nuo valdžios, istorinių aplinkybių kinta ir jo socialinė sudėtis, todėl keičiasi kultūra. Norint normalizuoti gyvenimą Vilniuje, kad nebūtų „persekiojamos“ tautinės mažumos visų pirma reikia sureguliuoti tarpvalstybinius santykius. Mat jei valstybiniu mastu bus susitarta, tada nebeliks ir poreikio destruktiniam veikimui, kuris siektų įrodyti, jog tautinių mažumų statusas vienoje ar kitoje valstybėje yra nepakenčiamas. Kaip konkrečiai išplėtoti visus sumanymus, kad lenkų kultūriniai, ekonominiai ir kiti interesai būtų apdrausti, V. Rastenis paliko ateičiai.

Kai 1946 m. V. Rastenis išdėstė savo vizijas dėl ateities Vilniaus, jos galėjo tapti atspirties placdarmu derybose tarp oficialių lietuvių ir lenkų emigracijos institucijų. Tačiau taip neatsitiko. Kaip jau minėta, prie tų pačių minčių jam teko grįžti 1952 m. Jo straipsnis *Dirvoje* tarsį ženklina naujo lietuvių – lenkų santykių etapo pradžią. Simboliškai šiandien atrodo tie 1952 m., kadangi būtent tada kunigas Juzefas Majewskis išspausdino savo laišką žurnalo *Kultura* redakcijai, ragindamas pagaliau pripažinti Vilniaus priklausomybę Lietuvai³⁶⁸. Tačiau *Kultura* puslapiuose atsiradusiam vaizdiniui teko grynintis dar bent porą dešimtmečių. Tą laiką lietuviai išėiviai iš Vilniaus krašto išnaudojo savų vaizdinių puoselėjimui.

³⁶⁶ *Ten pat*, p. 117.

³⁶⁷ *Ten pat*, p. 118.

³⁶⁸ Plačiau apie tai skaityti poskyryje *Kultura posūkis link lietuvių ir lenkų santykių*.

Štai 1953 m. pasirodė buvusio vilniečio žurnalisto Jeronimo Cicėno³⁶⁹ knyga *Vilnius tarp audrų*³⁷⁰. Aprašydamas miesto ir krašto žmonių gyvenimą tarp dviejų pasaulinių karų, J. Cicėnas negailėjo kritikos lenkams. Jau pirmame skyriuje rašė:

„Ji savo kaimynus vertina ne kaip lygus lygų, bet kaip ponas baudžiauninką. Jau metas nebe tas. Juo greičiau lenkai politikai ir spaudos vadovai atsižadės didybės manijos („od morza do morza“ – nuo jūrų iki jūrų) ir imperialistinių kėslių („Lwow i Wilno!“, netgi turint sienas ant Oderio ir Neisės), juo geriau ir pačiai Lenkijai, atsistatysiančiai savo etnografinėse žemėse, bet ne lietuvių, gudų ir ukrainiečių gimtuose plotuose“³⁷¹.

Lenkijos, kaip agresoriaus, vaizdinys sunkėsi iš visų knygos puslapių. Prie „šimtmečius lenkinto lietuvio“ pridėtas ir „dvidešimtmetį Vilniaus krašte skriausto lietuvio“ vaizdinys. Siekiant, jog tokie skriaudos laikai niekad nepasikartotų, J. Cicėnas ragino skaitytoją būti pasiruošus:

„Lenkai ir anapus ir šiapus geležinės uždangos Vilniaus atžvilgiu tebėra agresoriai. Mūsų pareiga taipgi būti akyliems ir ausyliems ir pasiruošti visokioms galimybėms. Kaip pasiruoši ginklu gintis, jei nebūsi iš anksto dvasia pasiruošęs. Va, čia ir yra mano darbo akstinas. Po trečiojo Pasaulinio karo atsistatysianti Lietuvos valstybė turi būti su sostine Vilniumi ir gimtinais Karaliaučiaus ir Klaipėdos uostais. Tai ne svajonė, tai pareiga, tai uždavinys, kuris, žūtbut, tesėtinas. Šią pareigą teatliksime visai gerai įsisąmoninę. Nėra tautos istorijoje didesnių ar mažesnių reikalų, tėra Lietuvos suverenumo ir teritorinio integralumo byla“³⁷².

Tokioms J. Cicėno mintims pritarė *Sėjos* redakcija, kritikuodama kai kurių lietuvių išeivijos atstovų pasisakymus dėl Vilniaus, kaip diskusijų objekto. Neigiamos kritikos susilaukė istorikas A. Šapoka dėl savo knygos *Vilnius Lietuvos gyvenime*³⁷³ turinio, mat įžanginiame žodyje rašė:

„Ir šiandien Vilniaus klausimas tebėra galutinai neišspręstas. Jis dar turės būti sprendžiamas. Jo sprendimas, be abejo, nuo daug ko priklausys, bet gal daugiausia nuo to, kokią nuomonę tuo klausimu bus susidarę pasaulio galiūnai“³⁷⁴.

Teiginys, jos Vilniaus likimas dar nėra aiškus, piktino leidinio redakciją. Jos manymu, tokie pasakymai leidžia visuomenei susidaryti nuomonę, jog lietuvių išeivija kvestionuoja tuometinės Lietuvos teritoriją. Ir ateityje gali būti panaudota lenkų, įrodinėjant, jog lietuviai

³⁶⁹ Jeronimas Cicėnas (1909 m. Garšvinė, Švenčionių apskritis – 1987 m. Siu Sity, JAV) – žurnalistas, *Vilniaus krašto lietuvių sąjungos* narys.

³⁷⁰ J. Cicėnas, *Vilnius tarp audrų*, Chicago, 1953.

³⁷¹ *Ten pat*, p. 32.

³⁷² *Ten pat*, p. 17.

³⁷³ A. Šapoka, *Vilnius Lietuvos gyvenime*, Toronto, 1954.

³⁷⁴ ads, *Spaudoj ir gyvenime. Dėl Vilniaus, Sėja*, 1955 08 (28), p. 6.

patys nėra vieningi. Tokios pat pylos susilaukė ir geografas K. Pakštas, savo kalboje samprotavęs, jog dėl Vilniaus dar reikės kalbėtis su lenkais³⁷⁵. Tokie priekaištai plaukė iš įsitikinimo, jog Vilniaus ir Vilniaus krašto likimas jau yra išspręstas, o miesto priklausomybė Lietuvai neginčijamas faktas. Vienintelis tarptautinių diskusijų vertas klausimas buvo pats Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas, bet jokių būdu ne jos teritorinis integralumas. Tokias pat mintis 1954 m. *Santarvėje* dėstė ir Fabijonas Neveravičius³⁷⁶. Savo straipsnyje *Vilnius* rašė:

„1. Mums neegzistuoja joks „Vilniaus klausimas“; 2. Istorinių ir teisinių faktų šviesoje *Vilnius visuomet buvo integralinė Lietuvos dalis, laikinai buvusi fiziškai prievartos būdu atplėšta nuo Lietuvos valstybės*; 3. *Lietuvių tauta niekada nebuvo sutikusi su Vilniaus atplėšimu, nesutinka dabar su lenkų emigracijos skelbiamomis tezėmis ir nesutiks su jokia situacija, kuri ateityje galėtų statyti klausimą Vilniaus priklausymui Lietuvai*“³⁷⁷.

Tačiau F. Neveravičius nebuvo toks kategoriškas dėl dialogo su lenkais. Jo nuomone, norint, kad ateityje tarpusavio konfliktų nekiltų, būtina atsakyti „...*muškim lenkus, gelbėkim Vilnių*“³⁷⁸ požiūrio ir pradėti remtis konkrečiais moksliniais argumentais. Tokių argumentų suradus, reikia apie juos prabilti tarptautiniuose forumuose bei lenkų spaudoje.

Vilniaus klausimas visą išeivijos gyvenimo laikotarpį buvo integrali klausimo apie Lietuvos ir Lenkijos santykius dalis. Vis tik, daugiausia iš šio krašto kilusi išeivijos dalis teritorinę miesto priklausomybę laikė ypatingos reikšmės problema, kurios sprendimas reikalavo ypatingo subtilumo.

***Kultura* posūkis link lietuvių ir lenkų santykių**

Kai kalbame apie viešąją erdvę, kurioje susidarė sąlygos plėtoti intelektualinį dialogą tarp lietuvių ir lenkų, gana lengva minties svarumo požiūriu išskirti lenkiškosios pusės leidinius. Nepaisant to, jog lenkiškų spaudinių buvo žymiai daugiau pasklidusių po pasaulį, tačiau dėl jų propaguotos politikos rytinių sienų atžvilgiu lietuviai nebuvo suinteresuoti domėtis jų turiniu. Iš ten straipsnius lietuviai perspausdindavo retai, nebent akcentuodami, jog „*lenkai niekuo nepasikeitė*“. Diskusija nesirutuliojo. Vienintelis nuolat skaitomas ir neretai referuojamas leidinys buvo Paryžiuje leidžiama *Kultura*. Vėliau taip pat jos savotišku palydovu tapę *Zeszyty Historyczne*. Lietuviškoje intelektualinėje emigracijos spaudoje konkrečiai lenkiškajai problematikai dėmesio skirta palyginti nedaug. Pavieniai straipsniai buvo spausdinami *Aiduose*, *Akiračiuose*, *Į Laisvę*, *Metmenyse*. Nemažai straipsnių publikuojama

³⁷⁵ *Ten pat*.

³⁷⁶ Fabijonas Neveravičius (1900 m. Nemakščiai, Raseinių apskritis – 1981 m. Londonas, Didžioji Britanija) – rašytojas, vertėjas. *Lietuvių rezistencinės santarvės* narys.

³⁷⁷ F. Neveravičius, *Vilnius, Santarvė*, 1954, nr. 4–5, p. 121.

³⁷⁸ *Ten pat*, p. 122.

Tėviškės žiburiuose (leidžiamuose Kanadoje). Jei ir buvo lietuvių leidinių skaičius didesnis, tai autorių, rašiusių tuose leidiniuose, pasikartojimas neišvengiamas. Pirmaisiais pokario dešimtmečiais lenkiškai skaitančios lietuviškosios išeivijos buvo daug, bet jau 8–9 dešimtmečiuose, subrendus naujai generacijai, tokių žmonių ženkliai sumažėjo.

Nepaisant įvairių barjerų lietuvių išeivija nuolatos domėjosi santykių su lenkais plėtote. Vis tik reikia pripažinti, jog pozityvus dialogas tarp lietuvių ir lenkų emigracijoje tapo įmanomas tik iš naujo permaščius praeitį ir atsisakius dominuojančio nacionalizmo. Pokario Europoje, kur pervertintas nacionalizmas sužlugdė Vokietiją, ryškėjo būtinybė kurti naujus tarptautinius politinius darinius. Tokių darinių vaizdiniai atrado vietą J. Giedroyco redaguojamame žurnale *Kultura*. Šis asmuo pats savaime jungė visus tris Lenkijos rytų kaimynus. Gimęs Minske, save kildino iš garsios lietuvių Giedraičių giminės, o dar studijų metais ypatingai daug dėmesio skyrė Ukrainos klausimams, domėjosi Galicijos autonomijos idėja.

J. Giedroycas nuo pat karo pabaigos buvo įsitikinęs, jog trečiasis pasaulinis karas greitai nekils, todėl ragino savo draugus ir kolegas ruoštis ilgai emigracijai³⁷⁹. Šis požiūris sąlygojo ankstyvą intelektualinės minties žurnalo gimimą. Prisimindamas veiklos pradžią, redaktorius pasakojo:

„...po karo, maždaug 1946 metais, emigrantai buvo įsitikinę, jog nedelsiant prasidės naujas karas, ir bus galima grįžti į tėvynę, net patiems ginklu prisidėti prie jos išvadavimo. Aš su ta mintim nesutikau. Be to, prieš karą Lenkijoje man teko stebėti gausią rusų emigraciją, todėl gerai žinojau, kad emigracija yra linkusi irti ir išsigimti. Negalima pasitikėti ypač jos organizuotomis formomis. Tuo tarpu spausdintas žodis vaidina daug didesnę vaidmenį. Taigi nusprendžiau leisti žurnalą“³⁸⁰.

Jau 1946 m. J. Giedroyc iniciatyva Romoje buvo įkurtas vadinamasis *Institut Literacki*. Jis labai svarbia veiklos sritimi laikė knygų leidybą. 1947 m. birželį Romoje buvo išleistas ir pirmasis žurnalo *Kultura* numeris. Keičiantis tarptautinėms politinėms aplinkybėms, lenkų kariams iš vadinamosios Anderso armijos paliekant Italiją, nuspręsta iš Romos iškelti ir *Institut Literacki* veiklą. Tarsi išlaikydamas tarpukariu turėtą Varšuvos ir Paryžiaus ryšį J. Giedroycas savo veiklą 1947 m. iš Romos perkėlė į Prancūzijos sostinę³⁸¹, ignoruodamas Londoną, kuriame koncentravosi lenkų emigracinės valdžios institucijos, kultūrinės ir politinės

³⁷⁹ I. Chruślińska, *Była raz Kultura...*, s. 43.

³⁸⁰ Pokalbis su „Kultūros“ redaktoriumi apie Lietuvą, Lenkiją, Vilnių, *Akiračiai*, 1980, nr. 9 (123), p. 8.

³⁸¹ Vėliau J. Giedroyc interviu *Akiračiams* pažymės, jog nebetiki tradicine lenkų–prancūzų bičiulyste. Pokalbis su „Kultūros“ redaktoriumi apie Lietuvą, Lenkiją, Vilnių, *Akiračiai*, 1980, nr. 9 (123), p. 10.

draugijos, universitetas. Kaip prisiminė J. Giedroyco bendražygė Zofia Hertz³⁸² iš Italijos redakcija persikėlė į Paryžių dėl dviejų priežasčių. Paryžiaus, o ne Londono pasirinkimas buvo nulemtas požiūrių skirtumo. Tuo pačiu šis veiksmas turėjo gerokai praktišką priežastį – arčiau tėvynės³⁸³.

Kaip jau minėta, šiandien *Instytut Literacki* ir J. Giedroyco veikla yra susilaukusi didžiulio dėmesio Lenkijoje, Lietuvoje, Vakaruose. Daug rašoma apie *Kultura* indėlį kuriant viso regiono ateities perspektyvas. Garsiausia svarbi Vidurio Rytų Europai koncepcija yra vadinamoji ULB arba *Ukraina, Litwa, Białoruś*. Tai galima pavadinti savo laiku labai kontraversišku minčių kompleksu, kuris provokavo diskusijas ir turėjo įtakos dabartiniams kaimyninių valstybių santykiams. Apie tai būtina kalbėti, tačiau pirmiausia norisi aptarti, kodėl gi atsirado tokia koncepcija.

1952 m. buvo lūžio laikas *Kultura* istorijoje, jei kalbėsime apie žurnale pristatytas ateities Lenkijos politines koncepcijas. Lapkričio mėnesio numeryje buvo išspausdintas vieno iš *Kultura* skaitytojo Józefo Majewskio, laiškas redakcijai. Referuodamas JAV vykusį lenkų išseivijos Amerikoje suvažiavimą, J. Majewskis piktinosi tokiomis jo metu išsakytomis idėjomis: „...reikalavime sienų iki Oderio ir Nesės pripažinimo vakaruose, o taip pat linijos su Lvovu ir Vilniumi rytuose, bei vakarinių prūsų“³⁸⁴. Laiško autoriui tokie planai atrodė visiškai nerealūs, ypač turint omenyje to meto politinę situaciją. Todėl J. Majewskis išdėstė savo asmeninę viziją:

„Vilnius šiaurėje ir Lvovas pietuose – tokie „atviri lenkiškumui“ miestai pridarė mums daugiausia problemų ir priešų. Taip, kaip mes, lenkai, turime teisę į Vroclavą, Ščeciną ar Gdanską, taip lietuviai teisingai stengiasi gauti Vilnių, o ukrainiečiai Lvovą. [...] Lietuviai niekada nepamirš Vilniaus ir iki tol nebus sutarimo tarp mūsų, kol neatiduosime jiems to Vilniaus. Iš kitos pusės ukrainiečiai niekada mums nepadovanos Lvovo. Pasibaigus paskutiniam karui iš rytinių kresų buvo visiškai „išvalyti“ lenkai. Kai bus prieita iki trečiojo pasaulinio karo ir Sovietų Sąjungos griuvimo, mūsų apetitas Vilniui ir Lvovui turi būti visiškai numalšintas. [...] Tada mūsų kaimynai iš rytų ir šiaurės apdovanos mus pasitikėjimu“³⁸⁵.

Tai tebuvo pora puslapių teksto, tačiau rezultato po jo išspausdinimo ilgai laukti neteko. J. Majewskio tekstas iššaukė didžiulę kritiką. Per keletą dienų redakcija gavo begales reaguojančių laiškų, kuriuose buvo reikalaujama atšaukti pateiktą informaciją. Jų tarpe buvo tokios Vakaruose veikiančios organizacijos kaip *Lenkijos Respublikos Šiaurės rytinių žemių*

³⁸² Zofia Hertz (1910 m. Varšuva, Lenkija – 2003 m. Paryžius, Prancūzija) – notarė. Bendradarbiavo *Kultura*, buvo viena iš *Instytut Literacki* steigėjų.

³⁸³ I. Chruślińska, *Była raz Kultura...*, s. 6.

³⁸⁴ Józef Majewski, List do redakcji, *Kultura*, 1952, nr. 11 (61).

³⁸⁵ *Ten pat*.

sąjunga ir *Lenkijos Respublikos Pietrytinių žemių sąjunga* – organizacijos, sau tikslu kėlusios „atplėštų“ teritorijų gražinimą Lenkijai³⁸⁶. Tačiau atsirado ir nemažai laiškų, palaikančių idėją. Dėl šio teksto *Kultura* prenumeratos atsisakė apie 40 skaitytojų. Vis tik kaip tik tuo pačiu metu leidini atrado nauji skaitytojai. Didelė dalis jų buvo ukrainiečiai, specialiai pradėję mokytis lenkų kalbos, kad tik galėtų perskaityti minėtąjį tekstą³⁸⁷.

Išplatinus šį laišką ir susilaukus milžiniškos reakcijos, reikėjo patiems apsispręsti, kurią pusę palaikyti. Skaitytojai reikalavo aiškios redakcijos pozicijos. Tuomet J. Giedroycas laišku kreipėsi į savo bendražygį Londone Juliuszą Mieroszewską³⁸⁸, prašydamas pastarojo ne tik viešai straipsniu pakomentuoti J. Majewskio poziciją, bet ir kuo greičiau parašyti atsakymą visiems besipiktinantiems tokių idėjų skleidimu per *Kultura*. Laiške kolegai jis prašė parašyti, jog leidinyje gali būti spausdinamos įvairios nuomonės ir kad šito savo nusistatymo *Kultura* redakcija neketina keisti³⁸⁹. Taip pat ragino kolegą pasinaudoti puikiai susiklosčiusia situacija ir suformuluoti tikslų redakcijos pažiūrį į Vilniaus ir Lvovo klausimus. Šis iš esmės neturėjo skirtis nuo J. Majewskio minčių, kadangi ir anksčiau pasirodydavę *Kultura* puslapiuose straipsniai laikėsi panašios linijos.

Ilgai nelaukdamas J. Mieroszewskis ėmėsi vykdyti redaktoriaus prašymą. Jau 1953 m. sausio mėnesio numeryje buvo išspausdintas tekstas, pavadintas „*Nieporozumienie czy tani patriotyzm?*“³⁹⁰. Jame buvo aiškinama, jog Lenkija gali atgauti visišką savo nepriklausomybę tik Europoje, kuri bus sujungta tvirtais federaciniais saitais. Tokioje federacijoje ateityje privalo dalyvauti ir Ukraina, Baltarusija ir valstybės, kurios turėjo nepriklausomybę iki Antrojo pasaulinio karo. Taigi ir Lietuva. Visų dabar SSRS okupuotų šalių laisvė Lenkijai yra be galo svarbi. O geri kaimyniniai santykiai įmanomi, tik nebesigrežiojant į praeitį³⁹¹. Ilgainiui J. Mieroszewskis išspausdino daug straipsnių, kurių dėka susiformavo politinės Lenkijos ateities vizijos. Tai pastebėję *Tėviškės žiburiai* 1960 m. anonsavo lietuvių skaitytojui, jog susikirto lenkų išeivijos pozicijos dėl rytinių valstybės sienų³⁹². J. Mieroszewskio mintys, jog anksčiau lenkų – rusų santykius ardžiusios varžytuvės dėl hegemonijos regione yra pasibaigusios. Todėl siena tarp Lenkijos bei SSRS nekelia jokių ginčų. Šie pasisakymai išprovokavo eilę protestų, daugiausia iš įvairių Lenkijos rytinių žemių sąjungų atstovų. Tai lietuvių išeivijai galėjo teikti

³⁸⁶ Związek Ziem Północno–Wschodnich R. P. ir Związek Ziem Południowo–Wschodnich R. P. pirmininkų ir vicepirmininkų laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1953, nr. 5/67, p. 152.

³⁸⁷ Andrzej Stanisław Kowalczyk, *Giedroyc i „Kultura“*, Wrocław, 1999, s. 150.

³⁸⁸ Juliuszas Mieroszewskis (1906 m. Krokua, Lenkija – 1976 m. Londonas, Didžioji Britanija) – žurnalistas, publicistas. *Kultura* bendradarbis.

³⁸⁹ [76 laiškas Drogį panie] *Jerzy Giedroyc–Juliusz Mieroszewski. Listy 1949–1956*, Warszawa, 1999, s. 242.

³⁹⁰ J. Giedroyc, *Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa, 1994, s. 282.

³⁹¹ *Nieporozumienie czy tani patriotyzm?* Nota redakcji, *Kultura*, 1953, nr. 1 (63).

³⁹² Lenkai susikirto dėl rytinių sienų, *Tėviškės žiburiai*, 1960 09 01, nr. 35.

vilties, jog atsiranda naujas derybų partneris – tegul ir nedidelė išeivių dalis, pritarianti *Kultura* idėjoms.

Ilgainiui tokias viltis patvirtino ir kiti *Kultura* spausdinti straipsniai. Jų visuma išgrynino neabejotinai viena svarbiausių politinių koncepcijų: vadinamąją ULB arba *Ukraina, Litwa, Białoruś*. Ilgainiui tyrinėtojai ją pavadins net visa „geopolitine programa“³⁹³. Jos esmė sudarė galvojimas, kad po Sovietų Sąjungos žlugimo Lenkija privalės naujai megzti santykius su savo rytiniais kaimynais – ukrainiečiais, baltarusiais ir lietuviais. ULB koncepcija atmetė išeivijos lenkų visuomenėje populiarią *Jogailaičių idėją*. Kaip žinia, J. Giedroycas neturėjo jokių sentimentų grynajam nacionalizmui, o save kildino iš federalistų stovyklos. Dėl savo veiklos ilgus metus buvo pliekiamas komunistų krašte ir „nepalaužiamųjų“ Londone, kurie matė jame žydiškai – masoniškos mafijos vadą, siekiantį užvaldyti Lenkiją³⁹⁴. Vis tik J. Giedroycas federalizmas negali būti tapatinamas su *Jogailaičių idėja*. Redaktorius ją vertino kaip gryniausią lenkų tradicinio nacionalizmo formą, kuri įgalino tarpukarinį egzistavimą nesantaiką tarp lenkų, ukrainiečių, baltarusių ir lietuvių³⁹⁵. Straipsniuose *Kultura* negailėjo kritikos skirtingiems tų pačių dalykų vertinimams: „*Negalime laikytis pozicijos, kad kiekviena didžiarusiška programa yra imperializmas, o lenkų rytų programa – ne imperializmas, o tik pakili „Jogailaičių idėja“*“³⁹⁶. J. Mieroszewskis mėgino įrodyti, kad būtina atsisakyti Vakarų civilizacijos gelbėtojo vaidmens ir geriau tapti tiltu tarp Vakarų Europos ir SSRS³⁹⁷.

Istorikas T. Snyderis apibūdindamas *Kultura* teigė, kad ji sujungė J. Piłsudskio federalistinę tradiciją su R. Dmowskio³⁹⁸ nacionalizmu ir pateikė žymiai labiau tuometines realijas atitinkančią ateities programą, kurioje turėjo atsirasti vietos komunistinėms Rytų Europos tautoms. Iš pirmosios koncepcijos jis perėmė romantines Lietuvos, Ukrainos ir Baltarusijos kategorijas, iš R. Dmowskio – realizmo pagrindus, tačiau atmetė jo ketinimus daryti kompromisą su Maskva kaimyninių tautų sąskaita³⁹⁹. Koncepcija taip pat aiškiai atsižvelgė į karo ir pokario rezultatus. Konferencijų nustatytos sienos ir teritoriniai valymai perkelti gyventojus sąlygojo neišvengiamą tuometinio teritorinio suskirstymo pripažinimą.

Koncepcijos išgryninimui prirėkė laiko. Tačiau 1974 m. rugsėjo mėnesį buvo išspausdintas garsusis J. Mieroszewskio straipsnis pavadinimu „*Rosyjski „Kompleks Polski“ i*

³⁹³ A. Friszke, *Między Niemcami, Rosją a ULB: Program geopolityczny paryskiej „Kultury“, Przystosowanie i opór: Studia z dziejów PRL*, Warszawa, 2007, s. 346–358.

³⁹⁴ A. Michnik, *My wszyscy z Giedroycia, Takie czasy...*, Warszawa, 2009, t. 5, s. 245–248.

³⁹⁵ B. Stankevič, *Jogailaičių idėja ir jos implikacijos lenkų XX a. geopolitinėje mintyje...*, p. 880.

³⁹⁶ A. Bumblauskas, Lietuvos didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos“ ir „Litva / Lietuva“ distinkcijos konceptas, sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*, Vilnius, 2008, p. 34.

³⁹⁷ M. Kornat, Jerzys Giedroycas ir XX amžiaus lenkų politinės idėjos, *Naujasis židinys-Aidai*, 2009, nr. 7, p. 256.

³⁹⁸ Romanas Dmowskis (1864 m. Varšuva, Lenkija – 1939 m. Drozdowo, Lenkija) – politikas, publicistas, lenkiškojo nacionalizmo ideologas.

³⁹⁹ T. Snyder, *Tautų rekonstrukcija...*, p. 255–256.

obszar ULB⁴⁰⁰. Vėliau jį cituos visi be išimties *Kultura* politinės linijos tyrinėtojai. 1974 m. straipsnį netruko perspausdinti ir lietuviška spauda. *Sėjos* numeryje rašyta:

„Lietuviams jis [straipsnis – G. M.] yra įdomus dar ir todėl, kad, išskeldamas realias Rytų Europos problemas bei siūlydamas konkrečius jų sprendimus, nepamiršta ir nenurašo Lietuvos, bet ją rikiuoja greta laisvų bei nepriklausomų valstybių ir tat daro ne kuriais nors užuojautos sentimentaliniams sumetimais, bet pasiremdamas Lenkijos ir Rusijos problemų sprendimo interesais. Jis nurodinėja, kad lenkų išeivijos viešojoje opinijoje bei spaudoje ir net galvosenoje vyrauja rusiškas imperializmas, bet patys lenkai ar ne tokie patys imperialistai?“⁴⁰¹.

Tokios pačių lenkų išsakytos mintys pagaliau leido lietuvių išeivijai pasijausti teisiais. J. Mieroszewskis patvirtino, jog lietuviai buvo teisūs, kaltindami lenkus imperializmu. Tai tik įrodė, jog santykiyje su kaimynais lenkais lietuviams savo ilgamečio nusistatymo keisti nereikėjo. Gal tik vienintelio J. Mieroszewskio ir *Kultura* atžvilgiu – mat jie sugebėjo pripažinti savo „trūkumus“. Kodėl šiuo J. Mieroszewskio straipsniu buvo imta tikėti?

Gali būti, jog pasitikėjimą kėlė aiški tokios Lenkijos vykdomos politikos nauda pačiai Lenkijai. Atmetus romantinius vaizdinius apie gražų abiejų tautų sugyvenimą praeityje, buvo konkrečiai rodoma būsima tokios koncepcijos nauda. J. Mieroszewskis neromatizavo praeities, o tai lietuviams leido patikėti, jog vadinamoji „real politic“ neturi užslėptų kėslų.

J. Mieroszewskis akcentavo, kad būtina atsisakyti vienpusiško istorinės praeities vertinimo. Kas vienai pusei (lenkams) atrodė kaip didžiulis laimėjimas, kitai (lietuviams ar ukrainiečiams) galėjo ženklinti katastrofą. To neabejotinu pavyzdžiu buvo tapę Vilnius ir Lvovas. Tačiau skirtingas istorinės praeities vertinimas nebuvo pažįstamas visiems. Eilinis lenkų skaitytojas neišsivaizdavo, ką galvoja ar kaip istoriją vertina didžioji dalis lietuvių, ukrainiečių ar baltarusių, todėl vienas iš *Kultura* uždavinių buvo kurti erdvę pasisakyti, susižinoti, skleisti ir priimti įvairiapusę informaciją. Tam tarnavo ne tik gilūs intelektualinio turinio straipsniai, bet ir įvairių su lietuvių – lenkų santykiais susijusių knygų recenzijos⁴⁰², lietuvių emigracijos leidinių ir jų turinio pristatymai⁴⁰³, informacijos iš sovietinės Lietuvos⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰ J. Mieroszewski, Rosyjski „Kompleks Polski“ i obszar ULB, *Kultura*, 1974, nr. 9 (324), s. 7–15; (perleista: J. Mieroszewski, *Final klasycznej Europy*, Lublin, 1997, s. 352–361).

⁴⁰¹ A. Barčius, Lietuva ir lenkų–rusų imperializmas, *Sėja*, 1974, nr. 4, p. 39.

⁴⁰² E. Žagiell, Pamiętnik gen. Rasztykisa, *Kultura*, 1959, nr. 3 (37), s. 141–146; K. Žukas, Nieznany szczagół, *Kultura*, 1961, nr. 7 (165) – 8 (166), s. 158–161; E. Žagiell, Wspomnienia kowieńskie, *Kultura*, 1968, nr. 11 (253), s. 127–129.

⁴⁰³ K. Okulicz, Problem w ušpieniu, *Kultura*, 1962, nr. 10 (180), s. 86–93; E. Žagiell, Šasiedzi Litwini, *Kultura*, 1968, nr. 1 (243) – 2 (244), s. 147–154; E. Žagiell, Stosunki polsko–litewskie w 1968, *Kultura*, 1970, nr. 1 (268) – 2 (269), s. 136–140.

⁴⁰⁴ E. Žagiell, Polacy na Litwie, *Kultura*, 1970, nr. 10 (277), p. 55–60; Imprezy litewskie w Polsce, *Kultura*, 1972, nr. 3 (294), p. 93; E. Žagiell, Litwini, *Kultura*, 1972, nr. 5 (296), p. 53–56; E. Žagiell, Litwini, *Kultura*, 1972, nr. 9 (300), p. 102–104.

Nuo 1974 m. reguliariai žinias perteikdavo skyrelis *Kultura – Kronika Litewska*, rašomas E. Žagiello⁴⁰⁵. Jis stengėsi trumpai referuoti, kuo gyvena lietuviškoji emigracija ir kas vyksta krašte⁴⁰⁶. Lyginant su informacija iš Ukrainos, lietuviškosios žinios buvo negausios, be to, ir pati lietuviškoji kronika atsirado 20 metų vėliau⁴⁰⁷. Per laikotarpį nuo 1974 iki 1990 metų E. Žagiellas parašė 46 apžvalgas. Didžioji dalis informacijos buvo perspausdinama iš lietuviškų išeivių leidinių. Pavyzdžiui: *Tėviškės žiburių*⁴⁰⁸, *Sėjos*⁴⁰⁹, *Aidų*⁴¹⁰, *Metmenui*⁴¹¹, *Akiračių*⁴¹². Kartais medžiaga imta iš į Vakarų patekusių *Lietuvių katalikų bažnyčios kronikos* puslapių. Net katalikiškieji *Aidai* leidinį vertino labai palankiai. 1977 metais Vaclovas Čižiūnas⁴¹³ rašė:

„*Žurnalas imponuoja savo turiniu ir gausia eile aukštai kvalifikuotų bendradarbių. Ju tarpe bene produktingiausias buvo Juliusz Mieroszewski (mirė 1976), L. Kolakowski, J. Lewandowski, Zb. Byrski, G. Herling-Grudzinski, Cz. Milosz ir kt. Labai uolus lietuvių ir gudų kronikos apžvalgininkas E. Žagiell beveik kiekvienam Kultūros numeriui parūpina žinių iš Lietuvos, seka mūsų išeivijos kultūrinio gyvenimo įvykius ir politinių veiksnių žygius pagal Eltos žinias, pacituodamas kiek ištraukų iš kai kurių išeivijos lietuvių laikraščių*“⁴¹⁴.

Tenka pripažinti, jog XX amžiaus 6 dešimtmečio pradžioje suformuotų santykių su rytiniais kaimynais linijos *Kultura* laikėsi iki pat 1990 metų. O po komunistinio bloko žlugimo J. Giedroycas negailėjo patarimų ir realiai kraštuose vykdomai politikai. Kaip pabrėžė Tomas Venclova⁴¹⁵, šis požiūris „...skyrėsi nuo daugumos lenkų emigracijos, kadangi propagavo tokią naujovišką liniją. Faktiškai ši linija ir laimėjo. Dabartiniai Lenkijos–Lietuvos santykiai paremti būtent šia koncepcija. Jis sugebėjo perauklėti Lenkijos politinę klasę“⁴¹⁶.

Šis „auklėjimas“, nors ir buvo skirtas pirmiausia lenkų tautai, neišvengiamai darė didelę įtaką ir lietuviams. Nepaisant to, kad pastariesiems neteko susitaikyti su teritorijų praradimu, jie privalėjo evoliucionuoti santykiyje su lenkais ir bent jau iš „priešo“ kategorijos pereiti į „bendro likimo kaimynų“ jausenos stadiją, o dar geriau – draugiškų santykių etapą.

⁴⁰⁵ E. Žagiellas tikrasis vardas Edmundas Jakubowskis.

⁴⁰⁶ Apie Lietuviškąją kroniką plačiau rašoma: I. Hofman, *Ukraina, Litwa, Białoruś w...*, s. 224–228.

⁴⁰⁷ I. Hofman, *Szkice o pariskiej Kulturze*, Toruń, 2004, s. 189–190.

⁴⁰⁸ E. Žagiell, *Kronika litewska, Kultura*, 1975, nr. 7(334)–8(335); 1977, nr. 4(355).

⁴⁰⁹ E. Žagiell, *Kronika litewska, Kultura*, 1976, nr. 6(345).

⁴¹⁰ E. Žagiell, *Kronika litewska, Kultura*, 1977, nr. 9(360); 1979 nr. 10(385).

⁴¹¹ E. Žagiell, *Kronika litewska, Kultura*, 1975, nr. 9(336); 1979, nr. 1(376)–2(377).

⁴¹² E. Žagiell, *Kronika litewska, Kultura*, 1982, nr. 9(420).

⁴¹³ Vaclovas Čižiūnas (1900 m. Kulniškiai, Ukmergės apskritis – 1980 m. Veinas, JAV) – pedagogas, visuomenės veikėjas, JAV mokytojų sąjungos valdybos narys.

⁴¹⁴ V. Čižiūnas, *Dialogą su lenkais tęsiant, Aidai*, 1977, nr. 3(177).

⁴¹⁵ Tomas Venclova (1937 Klaipėda) – poetas, vertėjas, visuomenės veikėjas.

⁴¹⁶ Interviu su poetu Tomu Venclova.

Lietuvių ir lenkų santykių vizijos spaudoje

Nuo pat *Kultura* pasirodymo pradžios joje buvo spausdinami straipsniai, susiję su Lietuva. T. Venclova prisiminė, jog J. Giedroycas labai norėjo savo redaguojamame leidinyje talpinti kuo daugiau informacijos apie kaimyninius kraštus. Deja, ši norą sunkino lietuvių kalbos nemokėjimas⁴¹⁷. Nepaisant to, jog tikrai ne kiekviename numeryje pasitaikydavo lietuvių ir Lietuvos problemų aprašymų, vis dėl to lietuviškosios emigracijos situacija kartkartėmis būdavo pristatoma mėnraščio skaitytojams.

Pirmas tikrai intelektualinę erdvę sudrebinęs straipsnis apie lietuvių ir lenkų santykius išspausdintas 1955 m. spalio mėnesio *Kultura* žurnale. Tai buvo Juozo Girniaus rašinys pavadinimu „*W poszukiwaniu dialogu polsko–litewskiego*“⁴¹⁸. Be J. Girniaus numeryje buvo išspausdintas Alfonso Nykos – Niliūno⁴¹⁹ straipsnis bei jo lietuviška poezija. Dėl gausaus dėmesio, skirto lietuviškumui, Cz. Miłoszas⁴²⁰ net visą numerį vėliau pavadino „*lietuvišku*“⁴²¹.

J. Girnius buvo gerai žinomas lietuvių išeivijos veikėjas, filosofas, intelektualas. Tuo metu, kai *Kultura* pasirodė jo straipsnis, Bostone jis redagavo *Lietuviškąją enciklopediją*, dažnai spausdindavosi *Aiduose*, kurių redaktoriaus pareigas pradėjo eiti 1964 m. Mėgindamas sudaryti galimybes lietuvių ir lenkų dialogui jis išdėstė savo lietuvių ir lenkų santykių vaizdinį, taip kviesdamas pasisakyti visus, kam šis klausimas atrodė aktualus. Iš esmės nauja J. Girniaus mintis buvo ta, jog jis siūlė seną konfliktą spręsti kultūrinėje dimensijoje, vadovaujantis, kaip jis pats rašė, „*moraliniais kriterijais*“ – taip stengiantis išvengti vien politikos.

„*Vien politika visada yra linkusi tautinį egoizmą pripažinti svarbiausiu principu, atmetant kitų tautų teises. [...] Visi mes, lenkai, kaip ir lietuviai, žinome, ką reiškia vien politika praktikoje: politinės realybės vardan abi tautos buvo atiduotos į bolševikinio Leviatano nasrus*“⁴²².

J. Girniaus tikinimu, vadovavimasis vien tik politika yra tolygus vadovavimuisi egoizmu, kaip asmeniniu, taip ir tautiniu, todėl tai negali vesti jokių dviejų tautų į susikalbėjimą, ypač kai viena jų fiziškai stipresnė⁴²³. Po tokios metodologinės straipsnio prieigos išaiškinimo filosofas pateikė savo lietuvių – lenkų santykių matymą. Jo manymu, lietuvių ir lenkų santykiai priklauso nuo Vilniaus problemos sprendimo. Kadangi abi pusės turi savo istorinių, teisinių, statistinių argumentų, problemos neįmanoma išspręsti be geros valios.

⁴¹⁷ *Ten pat.*

⁴¹⁸ J. Girnius, W poszukiwaniu dialogu polsko–litewskiego, *Kultura*, 1955, nr. 10(96), s. 49–56.

⁴¹⁹ Alfonsas Nyka Niliūnas – tikrasis vardas Alfonsas Čipkus (1919 Nemeikščiai, Utenos apskritis) – poetas.

⁴²⁰ Czesławas Miłoszas (1911 m. Šeteniai, Surviliškių valsčius – 2004 m. Krokua, Lenkija) – poetas, rašytojas, Nobelio premijos laureatas.

⁴²¹ 1955 IX Cz. Miłoszo laiškas J. Gierdoycui, *Jerzy Giedroyc – Czesław Miłosz...*, p. 221.

⁴²² J. Girnius, W poszukiwaniu dialogu polsko–litewskiego, *Kultura*, 1955, nr. 10 (96), s. 49.

⁴²³ *Ten pat*, p. 50.

Tik nuolatinis kalbėjimasis gali vesti į vieni kitų supratimą. J. Girnius buvo įsitikinęs, jog šiuo metu politikų vaidmuo šiuo klausimu yra bereikšmis. Jiems nepavyko ir artimiausioje ateityje nepavyks susikalbėti tarpusavyje, todėl dėkojo *Kultura* redakcijai už galimybę pakviesti abiejų tautų atstovus vystyti dialogą⁴²⁴. Autorius pateikė bendros praeities vertinimus ir kaip didžiausias lenkų kaltes lietuviams įvardino L. Želigowskio akciją ir 1938 m. ultimatumą, tačiau tuo pačiu šiuos įvykius paliko istorijai. Jo manymu, dabartinis tautų uždavinys rytų Europoje yra susivienijus kovoti už nepriklausomybę⁴²⁵.

Kaip ir tikėjosi autorius, straipsnis susilaukė didelės reakcijos. Jau 1955 m. gruodžio mėnesio *Kultura* skyrelyje „*Laiškai redakcijai*“ išspausdino net tris trumpas reakcijas. Skaitytojas iš Ankaros (Turkija) sveikino tokią iniciatyvą pradėti dialogą, tačiau iš dalies nesutiko su lietuviu vertinimais. Palikdamas politinius argumentus sau, jis rėmėsi sentimentais arba, kaip pageidavo J. Girnius, „*moraliniais kriterijais*“ ir teigė, jog lygiai taip pat, kaip Vilniuje kiekvienas akmuo kalba apie lietuvių tautos praeitį, taip kiekvienas akmuo kalba ir apie lenkų tautos praeitį. Vilnius tiek pat lietuviškas, kiek ir lenkiškas, todėl, autoriaus manymu, reikia ateityje mėginti kartu draugiškai sugyventi šiame mieste⁴²⁶. Formos klausimas, kaip dažnai, čia nebuvo aptariamas.

Dar viena nuomonė atskriejo iš Anglijos. Ji pritarė lietuviu mintims, papildydama jas savo įžvalgomis. Pasak laiško autoriau, tik tolerancija ir bičiulystė gali vesti į susikalbėjimą ir supratimą. Tuometinėje emigracijoje jis matė beveik identiškus abiejų išėivijų siekius ir net ragino lenkus priimti „*brolius lietuvius*“ į savo organizacijų patalpas, visokeriopai remti jų tautinius sąjūdžius, kalbą ir tradicijas⁴²⁷.

Kai kurie skaitytojai J. Girniaus rašinyje išvelgė didelį trūkumą. Būtent tai, kad filosofas ieškodamas dialogui kelio nesiūlė jokių naujų būdų, kaip senas problemas spręsti⁴²⁸. Ir tikrai, J. Girniaus straipsnyje nėra jokių konkrečių ateities santykių projekcijų. Buvo autoriui prikištas ir lietuviškos nacionalistines nuostatos, ir per didelis grėžiojimas į istoriją, kuri neturinti jokios reikšmės dabarčiai.

Visi trys minėti laišakai buvo trumputės reakcijos į J. Girniaus mintis. Greičiausiai todėl jų savo darbuose net nemini *Kultura* tyrinėtojai⁴²⁹. Jų darbuose iš karto peršokama į 1956 m. sausio numerį, kur savo straipsniais su lietuviu diskutuoja Jerzys Iwanowski⁴³⁰ ir

⁴²⁴ *Ten pat*, s. 54–56.

⁴²⁵ I. Hofman, *Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce...*, s. 215.

⁴²⁶ M. Sokolnickio laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1955, nr. 12 (98), s. 154–155.

⁴²⁷ J. Rakowiczio laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1955, nr. 12 (98), s. 156.

⁴²⁸ T. Chruścielio laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1955, nr. 12 (98), s. 155–156.

⁴²⁹ Aprašant su Lietuva ar lietuviškumu susijusius klausimus, kurie buvo spausdinami *Kultura*, nei I. Hofman, nei B. Stankevič apie šiuos laiškus neužsimena.

⁴³⁰ Jerzys Iwanowski (1878 m. Lebiodiec, Lenkija – 1965 m. Pelney, Didžioji Britanija) – inžinierius, politinis ir visuomenės veikėjas.

Tadeusz Katelbachas⁴³¹. Nepaisant to, kad minėti laiškai nėra išsamus bandymas reflektuoti situaciją, jie parodo susidomėjimą klausimu ir atspindi tris gan skirtingas nuomones.

Gerokai plačiau savo nuomones išdėstė lietuviams pažįstami, jau minėti, asmenys: T. Katelbachas, ir J. Iwanowski. Jų straipsniai buvo išspausdinti *Kultura* skyrelyje „*Archywm polityczne*“. Į tą faktą atkreipė dėmesį kai kurie lietuviai sarkastiškai pabrėždami:

„*Redakcija, matyt, norėjo pabrėžti, kad tai priklauso grynos politikos sričiai ir tetinka daugiau archyvuui: tebus žinoma, kas emigracijos sąlygomis svarstyta, bet gyvenime sunkiai pritaikoma. Ateityje vis tiek lems politika, nors patyrimas gali būti dar tragiškesnis*“⁴³².

Ne vienus metus Lietuvoje praleidęs T. Katelbachas pirmiausia akcentavo J. Girmiaus idealizmą⁴³³. Prisiminė, jog tokio pat idealizmo skatinamas sureguliuoti santykius jis 1933 m. pasiekė Kauną ir, deja, visiškai kitokių nuotaikų kupinas 1937 m. paliko lietuviškąją misiją⁴³⁴. Politikas manė, jog dabartinio susitarimo esmė yra sienų klausimas. Jo teigimu, lenkai turi įtikėti tuo, kad po Sovietų Sąjungos žlugimo rytiniai Lenkijos kaimynai bus laisvos Lietuva, Ukraina ir Baltarusija⁴³⁵. Tačiau, kad darniai ateityje tame regione sugyventų, ne tik Lenkija, bet ir kitos kaimyninės tautos turės kažką aukoti. Kas tai bus, parodys ateitis. Tik aišku, kad Vilnius nėra nei vien lietuviškas, nei vien lenkiškas, todėl vis tiek prie šios problemos dar teks grįžti. I. Hofman išveda paralelę, teigdama, kad panašias pažiūras *Kultura* puslapiuose dėstė ir lenkų politikas, žurnalistas Kazimierz Okuliczus⁴³⁶. Žvelgdamas į ateitį jis teigė, kad jau neberealų J. Pilsudskio federalistinę koncepciją pakeis Vidurio Europos šalių sąjunga, kuriai priklausys ir Baltijos šalys, ir Lenkija⁴³⁷.

Visiškai kitokioje šviesoje lietuvių – lenkų santykių problemų sprendimą įsivaizdavo J. Iwanowski. Jis į dialogą įvedė dar vieną veikėją – baltarusius. Į tautinius ir valstybinius santykius lenkų politikas žvelgė per asmens prizmę. Būdamas gerai žinomo lietuvių visuomenės veikėjo Tado Ivanausko⁴³⁸ ir baltarusių tautinio sąjūdžio kūrėjo Wacławo Iwanowskio⁴³⁹ brolis, jis ir dialogui su lietuviais pasirinko savo šeimos pavyzdį. Aprašydamas trijų brolių veiklą dar XX amžiaus pradžioje, mėgino parodyti, kad net ir pasirinkę skirtingą

⁴³¹ I. Hofman, *Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce...*, s. 215; B. Stankevič, Jerzy Giedroyc / Jurgis Giedraitis..., p. 621.

⁴³² U., Dialogas tarp lenkų ir lietuvių, *Į laisvę*, 1957, nr. 3 (50), p. 78.

⁴³³ T. Katelbach straipsnis, kaip vienas svarbesnių aprašančių Lenkijos vaizdinius, vėliau buvo atrinktas į Grażyna Pomian sudarytą leidinių *Wizja Polski na łamach Kultury 1947–1976*, Lublin, 1999, s. 231–236.

⁴³⁴ T. Katelbach, Dialog polsko–litewski, *Kultura*, 1956, nr. 1 (99), s. 90.

⁴³⁵ *Ten pat*, s. 92.

⁴³⁶ Kazimierz Okuliczus (1890 m. netoli Kauno – 1981 m. Londonas, Didžioji Britanija) – žurnalistas, visuomenės veikėjas, politikas. LREV ministras.

⁴³⁷ I. Hofman, *Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce...*, s. 216.

⁴³⁸ Tadas Ivanauskas (1882 m. Lebiodka, Rusija – 1970 m. Kaunas) – biologijos daktaras, gamtininkas, rašytojas, visuomenės veikėjas.

⁴³⁹ Wacławas Iwanowski (1880 m. Lebiodka, Rusija – 1943 m. Minskas, Baltarusija) – publicistas, leidėjas, redaktorius. Baltarusių tautinio sąjūdžio veikėjas.

tautinę priklausomybę visi trys broliai sugebėjo draugiškai sugyventi. Todėl tikėjo, kad ir trys tautos gali tai pasiekti⁴⁴⁰. Kalbėdamas apie Vilniaus ateitį, jis teigė: „*Vilnius privalo priklausyti visoms trims etninėms grupėms, privalo tapti kondominiumu lenkams – lietuviams – baltarusiams*“⁴⁴¹. Straipsnio pabaigoje būtent J. Iwanowski, o ne T. Katelbachas, kaip teigia B. Stanevič savo straipsnyje⁴⁴², pateikė du kelius, kuriais galima eiti: arba geranoriška laisvų tautų sąjunga, susidedanti iš laisvų žmonių, kurie garantuoja saugumą, arba primesta barbariška nelaisvė, kuri gresia visišku tautos sunaikinimu⁴⁴³.

Grįžtant prie T. Katelbacho norisi pažymėti, kad neįtikino jis savo straipsniu lietuviškosios emigracijos, jog tokios pažiūros nėra persunktos lenkiškojo imperializmo⁴⁴⁴. Užsitarnavus J. Pilsudskio politikos realizatoriaus reputaciją, jos nebuvo taip lengva atsikratyti. 1957 m. J. Girnias straipsnyje prisipažino, kad lietuviai T. Katelbachą laikė imperialistu, siekiančiu Lietuvą įjungti į Lenkijos teritoriją⁴⁴⁵. Tenka pripažinti, jog politiko išsakytų minčių lietuvių – lenkų santykių klausimu ne visa lietuviškoji emigracija nebuvo tokia griežta. Štai katalikiškosios srovės atstovas, vienuolis pranciškonas Leonardas Andriekus⁴⁴⁶ *Aiduose* dėstė:

„Šio lenkų tarpininko sumanymuose bei projektuose Vilniaus miestas turėjęs priklausyti abiem tautoms. Taip pat ir dabar jis pažymi, jog neaptiksi lenko, kuris nereikštų pretenzijų į Vilnių ir Lvovą, nors šiaip Katelbachas vakarines Lenkijos sienų nelaiko galutinėmis. Jo sugestija yra padaryti Vilnių lenkų ir lietuvių bendru miestu, kuris šias tautas jungtų“⁴⁴⁷.

1956 m. vasario ir kovo numeriuose taip pat buvo išspausdinti laiškai redakcijai, išitraukiantys į J. Girnias pasiūlytą dialogą⁴⁴⁸. Tačiau jie daugiau atliepė ankstesnių laiškų autorių smulkius istorinių faktų interpretavimo netikslumus ir iš esmės nelietė lietuvių – lenkų santykių projekcijų.

Po penkiolikos metų, 1970 m., istorikas Vincas Trumpa⁴⁴⁹, aptardamas *Metmenyse* lietuvių ir lenkų klausimą, kaip pirmąjį bandymą megzti dialogą minėjo J. Girnias straipsnį. Jo nuomone straipsnis susilaukė per menko dėmesio: mat būta „...tam tikro atgarsio

⁴⁴⁰ J. Iwanowski, Dialog polsko–litewski, *Kultura*, 1956, nr. 1 (99), s. 80–88.

⁴⁴¹ *Ten pat*, p. 84.

⁴⁴² B. Stankevič, Jerzy Giedroyc / Jurgis Giedraitis ir Lietuva..., p. 621.

⁴⁴³ J. Iwanowski, Dialog polsko–litewski, *Kultura*, 1956, nr. 1 (99), s. 88.

⁴⁴⁴ S. Cenckiewicz, *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1877–1977)*, Warszawa, 2005, s. 328.

⁴⁴⁵ Katelbachas Kaune, *Laisvė*, 1957, nr. 13.

⁴⁴⁶ Leonardas Andriekus (1914 m. Barstyčiai – 2003 m. Niujorkas, JAV) – pranciškonas, poetas, *Aidų* redaktorius.

⁴⁴⁷ L. Andriekus, Dvių tautų pokalbis, *Aidai*, 1956, nr. 4, p. 189–190.

⁴⁴⁸ Edwardo Rayskio laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1956, nr. 2 (100), s. 156; Mariano T. Chlińskio laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1956, nr. 2/100, s. 157–158; Bolesława Lutyko laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1956, nr. 3 (101), s. 137–138.

⁴⁴⁹ Vincas Trumpa (1913 Paliopiai, Kėdainių apskritis – 2002 m. Vilnius) – istorikas, redaktorius, visuomenės veikėjas.

emigrantiniuose lenkų sluoksniuose, bet beveik negirdomis praleistas lietuviškame egzilyje⁴⁵⁰. Tokias pat mintis išsakė ir *Aidų* redakcija 1967 m.⁴⁵¹. Remdamasi V. Trumpos straipsniu, tą pačią mintį kartoja ir istorikė B. Stankevič⁴⁵². Tačiau abu istorikai iš savo akiračio bus išleide net kelis lietuvių išėivijoje pasirodžiusius straipsnius. Prie tokių reikia priskirti jau minėtą Leonardo Andriekaus straipsnį *Aidų* puslapiuose⁴⁵³ ir slapyvardžiu U. pasirašiusio asmens tekstą žurnale *Į laisvę*⁴⁵⁴. Trumpesniais laiškais redakcijai pasisakė Teodoras Daukantas⁴⁵⁵ ir Algirdas Gustaitis⁴⁵⁶, J. Girniaus mintis analizavo ir Antanas Ragauskas⁴⁵⁷.

L. Andriekus nupasakodamas lietuviškai kalbančiam skaitytojui J. Girniaus teksto turinį, konstatavo faktą: „*Straipsnis parašytas švelniu tonu, nors aiškiai iškelta visos pagrindinės aplinkybės, kurios ardė tų dviejų tautų santykius*“⁴⁵⁸. Toliau aptarinėdamas lenkų išėivijos reakcijas teigė:

„...susidaro ispūdis, kad kalba su lenkais dėl santykių išlyginimo nebus jau tokia lengva. Prabilusiųjų lenkų tonas yra taikus, tačiau pažiūros beveik į visus dr. Juozo Girniaus iškeltus klausimus yra skirtingos. Ypatingai jaučiamas savas nusistatymas dėl Vilniaus, laikant jį net lenkų kultūros lopšiu“⁴⁵⁹.

Tačiau pats dvasininkas apsiribojo minčių referavimu ir į detalesnes ateities santykių projekcijas nesileido. Teigiamai vertindamas J. Girniaus idėją pradėti dialogą, manė, kad paklojus tokius intelektualinio pokalbio pamatus, ateityje prie derybų stalo bus lengviau ir politikams.

„Tik tuose pokalbiuose abiejų tautų kultūrininkai nepsukdami per daug į praeities istorinius vingius, turėtų kelti švieson tai, kuo mūsų bendradarbiavimas bei šnekėjimasis labiausiai galėtų atsiremti šiuo metu. Be to, verta pasigilinti, ar mūsų samprotavimai tremtyje apie lietuvių – lenkų santykius pilnai sutinka su nuotaikomis tų dviejų tautų, kurios dabar įsigijo naujos patirties komunistų priespaudoje“⁴⁶⁰.

Kitais žodžiais tariant, L. Andriekus ragino ne tik tartis išėiviams tarpusavyje, bet ir stengtis užmegzti ryšius su kraštu. Pasikeitusios politinės aplinkybės Lietuvoje ir Lenkijoje per

⁴⁵⁰ V. Trumpa, Lietuviai ir lenkai, *Metmenys*, 1970, nr. 19, p. 138.

⁴⁵¹ Redakcijos prierasas prie Z. Ivinskio straipsnio, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 11.

⁴⁵² B. Stankevič, Jerzy Giedroyc / Jurgis Giedraitis ir Lietuva..., p. 621.

⁴⁵³ L. Andriekus, Dviejų tautų pokalbis, *Aidai*, 1956, nr. 4, p. 189–190.

⁴⁵⁴ U., Dialogas tarp lenkų ir lietuvių, *Į laisvę*, 1957, nr. 3 (50), p. 77–81.

⁴⁵⁵ Teodoras Daukantas (1884 m. Sankt Peterburgas, Rusija – 1960 Buenos airės, Argentina) – brigados generolas, politikas, visuomenės veikėjas. T. Daukanto laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1956, nr. 7 (105) – 8 (106), s. 232–233.

⁴⁵⁶ Algirdas Gustaitis (1916 m. Pečerske, Rusija – 2002 m. Los Andželas, JAV) – rašytojas, žurnalistas, kartografas. A. Gustaičio laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1957, nr. 6 (116), s. 233–525.

⁴⁵⁷ Antanas Ragauskas (1891 m. Tytuvėnai – 1969 m. Čikaga, JAV) – žurnalistas, visuomenės veikėjas. A. Ragauskas, Gen. T. Daukanto laiškas. Lietuvių – lenkų santykių parašė, *Naujienos*, 1956 08 04.

⁴⁵⁸ L. Andriekus, Dviejų tautų pokalbis, *Aidai*, 1956, nr. 4, p. 189.

⁴⁵⁹ *Ten pat*.

⁴⁶⁰ *Ten pat*, p. 190.

dešimt okupacijos metų galėjo pakeisti ir ten gyvenančiųjų nuotaikas tiek santykių su kaimynu, tiek Vilniaus krašto priklausomybės klausimais. Bene geriausia erdvė ir buvo J. Giedroyco redaguojama *Kultura*. Tiek lietuvių, tiek lenkų emigracijos leidiniai stengėsi gauti informacijos iš krašto. Vakarų pasiekiančios žinių nuotrupos buvo spausdinamos laikraščių ir žurnalų puslapiuose, tačiau bene vienintelė *Kultura* buvo išsikėlusiai sau uždavinį reflektuoti situaciją krašte, spausdinti kuo daugiau autorių iš Lenkijos ir galiausiai visą intelektualinį produktą gražinti atgal į kraštą⁴⁶¹.

Tuo metu *Į laisvę* redakcija, komentuodama lenkų išeivijos reakciją į J. Girniaus straipsnį, apibūdino kaip nesėkmingą dialogo bandymą. Tai „...aiškinti būtų galima tuo, kad jame dalyvavę lenkiškosios pusės atstovai yra suaugę su savo galvojimu dar Lenkijoje ir jo negali pakeisti, nors aplinkybės yra radikaliau pasikeitusios“⁴⁶².

Minėtame *Į laisvę* spausdintame straipsnyje J. Iwanowskio mintys buvo susiaurintos iki „unijinės dvasios ir dvigubo patriotizmo“⁴⁶³. Vidurio Europos sąjungos idėja nebūtų taip neigiamai vertinama straipsnio autoriaus, jeigu lenkai sąjungai nevadovautų. Juk dėl kultūrinės, teritorinės bei gyventojų skaičiaus persvaros bet kuriam lenkui neįmanoma objektyviai kalbėti apie nepriklausomos Lietuvos ir Lenkijos santykius⁴⁶⁴. Pasidarant išvadą, jog J. Iwanowskio mintys tiesiu taikymu veda į unijinę abiejų tautų sąjungą, toliau plėtojama idėja, jog šioje sąjungoje Lenkija turės neginčytiną persvarą. Todėl neįmanoma tapo Vilniaus, kaip kondominio vaizdinio, projekcija. Nepalankiai, su nepasitikėjimu sutiktos ir T. Katelbacho mintys. Rašytojas A. Gustaitis buvo įsitikinęs, kad už deklaracijų apie „Kauno Lietuvos padarytas klaidas Lenkijos atžvilgiu“ slypi ne kas kita kaip, lenkų imperializmas ir bandymas grįžti prie unijos⁴⁶⁵. Istorijos vertinimas laikytas grynu politikavimu, „...taikytas šiai dienai, o rašytas vakarykščios dienos dvasioje“⁴⁶⁶.

Susipažinus su tokiomis nuomonėmis nenuostabu, kodėl lietuvių ir lenkų santykių normalizavimas judėjo labai lėtais tempais. Kai 1954 m. skaitydamas pranešimą Politinių Studijų klubo savaitgalio metu profesorius Simas Sužiedėlis⁴⁶⁷ apibūdino lenko tautinį įvaizdį lietuvių išeivių akyse, teigiamų bruožų jis praktiškai neturėjo. Kas dar įdomiau – sudarė aiškia priešpriešą įsivaizduojamam lietuviui:

„...lenkų charakterį nemaža esą suvokietinto prūsiškumo. Greta slaviškų bruožų lenkai turi gerą žiupsnį teutoniškos dvasios, šovinistinės kaitros, nepasotinamų žemės siekimų,

⁴⁶¹ M. Kornat, Jerzys Giedroycas ir XX amžiaus lenkų politinės idėjos, *Naujas židinys–Aidai*, 2009, nr. 7, p. 250.

⁴⁶² U., Dialogas tarp lenkų ir lietuvių, *Į laisvę*, 1957, nr. 3 (50), p. 81.

⁴⁶³ *Ten pat*, p. 79.

⁴⁶⁴ *Ten pat*, p. 79.

⁴⁶⁵ A. Gustaičio laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1957, nr. 6 (116), s. 234.

⁴⁶⁶ U., Dialogas tarp lenkų ir lietuvių, *Į laisvę*, 1957, nr. 3 (50), p. 80.

⁴⁶⁷ Simas Sužiedėlis (1903 m. Petrapilis, Rusija – 1985 m. Brockton, JAV) – istorikas, poetas, žurnalistas, pedagogas.

veržlumo į rytus bei šiaurę. Kaip vokiečiai, lengvai visur jiešką ir randą savo kultūros pėdsakų. Abieji pabrėžia savo ypatingą misiją kitoms tautomis. Abieji sirgę tuo pačiu pasipūtumu. Abieji žavėjęsi savo rasės poniškumu“⁴⁶⁸.

Taigi, pabrėžiant būtent tokius vaizdinius, pirmieji jausmai kylantys kaimynų atžvilgiu, buvo įtarimas ir nepasitikėjimas. Taip pat įtartinu matydavo ir bet kuri lietuvį, jei tik jis daugiau pastangų dėjo normalizuojant santykius su lenkais. Puikiu to pavyzdžiu gali būti Stasys Lozoraitis, prolenkiško politiko reputaciją atsinešęs dar iš tarpukario laikų. Toks pat likimas laukė ir Kazimiero Narutavičiaus⁴⁶⁹.

Savo pranešime S. Sužiedėlis pabrėžė tris tezes. Pirma – lietuviai daugiau nebėra nusiteikę niekam užleisti savo teritorijos ir gyventojų; antra – Lenkija ir toliau siekia būti didvalstybe, trečia – ji vis dar ieško savo sienų, o tai tiesiogiai gresia Lietuvos saugumui⁴⁷⁰.

Lietuviai numatė, jog po Antrojo pasaulinio karo vykdyta lenkų repatriacija jiems buvo naudinga. Okupuotoji Lietuva išsprendė Vilniaus problemą, kadangi lenkų krašte liko ženkliai mažiau. Ne tik miesto ir krašto administracinė priklausomybė buvo palanki Lietuvai, bet ir pakitęs gyventojų skaičius⁴⁷¹. Todėl išėivijoje buvo keliamas vienintelis klausimas: kaip pasiekti, kad lenkai pripažintų susidariusią situaciją?⁴⁷² To meto lietuvių spauda atsakymo į šį klausimą nepateikė.

Lietuviams pasirinkus gynybinę poziciją ir besąlygiškai reikalaujant Vilniaus pripažinimo Lietuvai, J. Girnias pradėtas dialogas apie 1957 m. nutrūko⁴⁷³. Tam įtakos turėjo ir 1956 m. įvykiai Lenkijoje, kuriems lenkų išėivija skyrė daug dėmesio⁴⁷⁴. Tik maždaug po dešimtmečio prie lietuvių – lenkų dialogo vėl grįžo istorikai: 1969 m. *Aidai* išspausdino Zenono Ivinskio⁴⁷⁵ straipsnį⁴⁷⁶, o 1970 m. *Metmenys* jau anksčiau minėtą Vinco Trumpos nuomonę⁴⁷⁷.

⁴⁶⁸ D. C. Lietuvos–Lenkijos santykiai, *Į laisvę*, 1954, nr. 3 (40), p. 50.

⁴⁶⁹ Plačiau apie tai: J. Cicėnas, Coctail min. Lozoraičiui, *Naujienos*, 1956 05 09; J. Augustaitis, Lietuvos–Lenkijos unija. Jos pasekmės ir atūgos, *Naujienos*, 1969 03 27–1969 04 30; K. Narutavičiaus laiškas S. Lozoraičiui, 1976. *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 278, l. 29–34.

⁴⁷⁰ D. C. Lietuvos–Lenkijos santykiai, *Į laisvę*, 1954, nr. 3 (40), p. 51.

⁴⁷¹ Apie tai plačiau: V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius, 2011.

⁴⁷² D. C. Lietuvos–Lenkijos santykiai, *Į laisvę*, 1954, nr. 3 (40), p. 51.

⁴⁷³ Iki tol *Kultura* dar pasirodydavo laiškų redakcijai iš viso pasaulio, kurie atliepė net J. Girnias straipsnio komentatorių komentarams. Pvz. Stanisławo Merło laiškas *Kultura* redakcijai reaguojantis į Teodoro Daukanto laišką, kuris savo ruožtu reagavo į J. Girnias pasisakymą. Stanisławo Merło laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1957, nr. 1 (111) – 2 (112).

⁴⁷⁴ *1956 Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł*, sud. M. M. Drozdowski, Warszawa, 1998.

⁴⁷⁵ Zenonas Ivinskis (1908 m. Kaušėnai, Telšių apskritis – 1971 m. Bona, Vokietija) – istorikas, visuomenės veikėjas, spaudos darbuotojas.

⁴⁷⁶ Z. Ivinskis, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 10–11.

⁴⁷⁷ V. Trumpa, Lietuviai ir lenkai, *Metmenys*, 1970, nr. 19, p. 137–149.

Tuo laikotarpiu ir *Kultura* išspausdino keletą su Lietuva susijusių straipsnių⁴⁷⁸, tačiau didesnio dėmesio jie nesusilaukė, kaip ir kitame pasaulio krašte, Argentinoje, 1962 m. išėjęs specialus laikraščio *Głos Polski* lietuviškas numeris⁴⁷⁹. Betgi, nuomonių įvairovė jame gana įdomi. Specialiai leidiniui savo straipsnius parašė kunigas Augustinas Steigvila⁴⁸⁰, rašytojas Józefas Mackiewiczus⁴⁸¹, Vaclovas Sidzikauskas⁴⁸². Leidinyje tilpo informacija nuo Krėvos unijos iki sovietinės Lietuvos, nuo lietuvių literatūros iki lietuviškų koldūnų recepto. Tačiau ateities vizijos apsiribojo teiginiais apie būtiną vieni kitų pažinimą ir dialogo siekį. Kunigas A. Steigvila siūlė melstis už abiejų tautų išlaisvinimą⁴⁸³, o V. Sidzikauskas – diplomatiškai peržiūrėti padarytas klaidas ir kurti santykius ant kitokių pamatų⁴⁸⁴. Toliau nuėjo lenkai. J. Mackiewiczus problemos sprendimą matė atsisakant nacionalizmo⁴⁸⁵. Jis, kaip ir J. Iwanowskis, į lietuvių – lenkų santykių lauką įvedė ir dar vieną segmentą – baltarusius. Rašytojo manymu, diskusijos dėl Vilniaus ir ateities santykių negalimos be šių kaimynų. Visos trys tautos sudaro buvusios LDK teritoriją, kuri net ir po padalijimų egzistavo kultūriškai. Laiške, dar 1957 m. rašytame S. Lozoraičiui, J. Mackiewiczus prisipažino, jog komunizma laiko pačiu didžiausiu blogiu, tačiau nacionalizmas taip pat yra nepriimtinas⁴⁸⁶. Jo manymu, didysis nesantaikos periodas prasidėjo būtent nacionalizmo epochoje ir, norint vėl grįžti į darnaus sugyvenimo stadiją, reikia iš pagrindų atsisakyti nacionalizmo.

Reaguodamas į *Głos Polski* lietuviškąjį numerį, Kazimierz Okulicz pabrėžė jo reikšmę, teigdamas, kad dar visai neseniai tokia lenkų iniciatyva būtų sutikta kaip naujas propagandinis veiksmas. Tačiau 1962 m. aplinkybės jau tiek pasikeitusios, kad laikraštyje galėjo būti spausdinami abiejų tautų atstovų pasisakymai ir jie nebuvo priešingi savo teiginiais⁴⁸⁷. Pirmąja lenkų politinės emigracijos klaida jis įvardino nesugebėjimą prisitaikyti prie laiko pokyčių. Principinis nusistatymas gražinti prieškarines sienas suparalyžiavo Lenkijos rytinių žemių sąjungas, kurias sudarė daugiausia išeiviai iš tų teritorijų. K. Okuliczus kritikavo šių sąjungų veiklą, kurios per tiek metų, anot jo, nesugebėjo išvystyti nė menkiausios iniciatyvos, o tik paskatino kurti analogiškus organizacinius darinius lietuvių ir baltarusių

⁴⁷⁸ K. Okulicz, Problem w uśpieniu, *Kultura*, 1962, nr. 10 (180), s. 86–93; E. Żagiell, Wspomnienia kowieńskie, *Kultura*, 1968, nr. 11, s. 127–129.

⁴⁷⁹ *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825).

⁴⁸⁰ Augustinas Steigvila (1924 m. Užlaikis, Klaipėdos apskritis) – kunigas. Argentinos lietuvių bendruomenės veikėjas.

⁴⁸¹ Józefas Mackiewiczus (1902 m. Sankt Peterburgas, Rusija – 1985 m. Miunchenas, Vokietija) – rašytojas, publicistas.

⁴⁸² Padėka už atsiųstus straipsnius ir pagalbą leidžiant lietuvišką laikraščio numerį, *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825), s. 2.

⁴⁸³ O. Augustyn M. I. C., Dwie sąsiadki – Litwa i Polska, *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825), s. 2.

⁴⁸⁴ V. Sidzikauskas, Lietuvos ir Lenkijos santykiai dviejų pasaulinių karų, *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825), s. 1.

⁴⁸⁵ J. Mackiewicz, Anachroniczny spór, *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825), s. 3.

⁴⁸⁶ J. Mackiewicziaus laiškas S. Lozoraičiui, 1957 11 19, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 392, l. 87.

⁴⁸⁷ K. Okulicz, Problem w uśpieniu, *Kultura*, 1962, nr. 10 (180), s. 86–87.

pusėse. Tai, savo ruožtu stabdė bet kokio dialogo galimybę⁴⁸⁸. Lietuvių išeiviją jis vertino kaip nepakeitusią savo tarpukarinių nusistatymų ir Lietuvos išlaisvinimą matančią tik su JAV pagalba. Visos viltys dėtos tik į jaunąją kartą, kuri nebeturinti priešiško savo bendraamžiams lenkams⁴⁸⁹. Vis tik ji neužimanti dar jokių vadovaujančių pozicijų, todėl oficialiai dar nėra su kuo kalbėtis⁴⁹⁰.

K. Okuliczius 1962 m. įsivaizdavo, jog grįžimas prie J. Pilsudskio svajotos Lietuvos ir Lenkijos federacijos idėjos visiškai neturi prasmės. Jo manymu, verta mąstyti tik apie būsimą lietuvių, lenkų, baltarusių ir ukrainiečių sugyvenimą tose teritorijose, kokiose jos dabar yra. Po Sovietų Sąjungos griūties tarpvalstybinius santykius reikėsia megzti būtent valstybėms, ir jokia nepriklausomos Lenkijos valdžia nesikėsins į prarastas teritorijas. K. Okuliczius buvo įsitikinęs, kad nepriklausomos Lenkijos likimą ateityje spręs tik krašte esanti valdžia, o ne emigracinė vyriausybė⁴⁹¹. Tačiau numatė sunkų išeivijos vaidmenį siekiant palenkti lietuvius, baltarusius ir ukrainiečius ateityje gręžtis į Vakarų Europos pusę, taip Lenkijai tampant tiltu tarp Romos ir Bizantijos kultūrų.

K. Okuliczius regiono ateities situaciją matė kaip kokios nors formos federaciją. Pirmiausia su Lietuva, kuri mažiausiai ateityje pasiduos slaviskai SSRS įtakai. O po išsivadavimo norės jungtis su kitomis dviem Baltijos valstybėmis ir gal net su Skandinavija. Prie šio darinio prijungus ir kitas satelitines SSRS valstybes, būtų galima sudaryti saugią atsvarą Rusijai⁴⁹².

1962 m., kai pasirodė minėtas *Głos Polski* numeris, o K. Okuliczius samprotavo apie didžiulę jo reikšmę, pasaulinė taika kabojo ant plauko, – vienos dienos įvykiai galėjo visiškai pakeisti ne tik išeivijos, bet ir kraštų situaciją. *Kubos krizė* buvo išspręsta taikiai. Situacija išliko tokia pati, todėl realesnių sugyvenimo planų kūrimas vėl buvo atidėtas.

Tuo tarpu to meto Londone buvo aiškiai jaučiama lenkiškosios egzilinės vyriausybės minties įtaka. Antilietuviški straipsniai pasirodydavo ne tik vyriausybės tribūna tapusiame *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*,⁴⁹³ bet ir žymiai liberalesnėse *Wiadomości*⁴⁹⁴. 1965 m.,

⁴⁸⁸ *Ten pat*, s. 88.

⁴⁸⁹ Puikiu iliustratyviu pavyzdžiu gali būti asmeninė Eglės Juodvalkės istorija. Žinomo lietuvių visuomenės veikėjo Korporacijos Neo-Lituana nario Antano Juodvalkio dukra išteko už lenko Henryk Skwarczyński. Dukrai pirmą kartą būsimą vyrą pasikvietus į svečius, tėvas išėjo iš namų, nes negalėjo susitaikyti su mintimi, jog jos dukra pasirinko sau vyrą lenką. E. Juodvalės pasakojimas įteikiant tėvo Antano Juodvalkio vardo stipendiją. *VDU Lietuvių išeivijos institutas*, 2011 m. gegužės 31 d.

⁴⁹⁰ K. Okulicz, *Problem w uśpieniu*, *Kultura*, 1962, nr. 10 (180), s. 89.

⁴⁹¹ *Ten pat*, s. 90.

⁴⁹² *Ten pat*, s. 90–91.

⁴⁹³ *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* (lenk. klb. - Lenkijos dienraštis ir kario dienraštis). Nuo 1940 m. ėjo kaip *Dziennik Polski* Londone, o 1944 m. sujungtas su I lenkų korpuso Glazgo leistu dienraščiu *Dziennik Żołnierza*. Nuo 1945 m. *Lenkijos egzilinės vyriausybės* organas.

⁴⁹⁴ *Wiadomości* (lenk. klb. - Naujienos) – Londone 1946–1981 m. leistas savaitraštis. Jo įkūrėjai buvo Mieczysław Grydzewski ir Antoni Borman. Pirmasis redagavo leidinį iki savo mirties 1970 m.

reaguodama į antilietuviškus pasisakymus, laišką redakcijai parašė Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo Stasio Lozoraičio žmona Vincenta Lozoraitienė, kuri labai nusivylusi atvirai polemizavo. Gindama lietuvių laikyseną ir teisindama tautos nepasitikėjimą lenkais, piktnosiai atviru jaunimo pravardžiavimu „šovinistine hidra“⁴⁹⁵. Užimta gynybinė pozicija teisinant lietuvių laikyseną 1939 m. rudenįjančiame Vilniuje, aiškinimas, kad praeities skriaudų atminimas dar nėra šovinizmas, o lietuvių nenoras vėl jungtis su Lenkija pilnai suprantamas ir pateisinamas, iššaukė lenkų reakciją. Pastarąją Z. Ivinskis apibūdino kaip „...elementarų Lietuvos istorijos nepažinimą, neturėjimą supratimo apie lietuvių kalbą etc.“⁴⁹⁶. Tačiau čia pat pridėjo: „Mūsųose gi, su mažomis išimtimis, irgi nėra progos sine ira at studio“⁴⁹⁷ lenkų painformuoti, jų supažindinti su Lietuvos problemomis“⁴⁹⁸. Taigi, septinto dešimtmečio viduryje nežinojimas vis dar buvo abipusis ir norint sutarti ateityje, pastangų dėti turėjo abi tautos. Siekdama šio tikslo lietuviškoji emigracija ėmė stebėti ir referuoti apie viską, ką byloja lenkai Lietuvos istorijos, dabarties ar ateities klausimais.

Kiekviena nauja knyga apie Lietuvos istoriją ar tiesiog atminimai apie Lietuvą, pasirodę lenkų kalba, buvo vertinami lietuvių. Tiek emigracijoje pasirodantys darbai, tiek pačioje Lenkijoje leistos knygos beveik be išimčių susilaukdavo bent jau mėgėjiškų recenzijų. Todėl tiek patys darbai, tiek jų autoriai buvo klasifikuojami pagal „teisingumo“ laipsnį. Ypač daug pagyrų susilaukė buvusio Lenkijos karo atašė Leono Mitkiewicziaus *Kauno atsiminimai (1938–1939)*⁴⁹⁹, apie kuriuos rašyta *Aiduose*⁵⁰⁰.

Labai teigiamai atsiminimus vertino generolas Stasys Raštikis savo knygoje *Įvykiai ir žmonės. Iš mano užrašų*⁵⁰¹. Kad panašaus požiūrio knygų apie Lietuvą ir lietuvius nebuvo daug, galima spręsti iš Z. Ivinskio apibūdinimo, kur jis L. Mitkiewiczzių vadina „balta varna“ lenkų išeivijos tarpe ir išreiškia viltį, jog tokių ateityje bus daugiau⁵⁰².

Kitokios mintys sklandė už Atlanto. Čia susibūrę liberaliosios lietuvių išeivijos srovės atstovai 1957 m. sukūrė *Santaros – Šviesos federaciją*⁵⁰³, o 1959 m. Vytauto Kavolio⁵⁰⁴ iniciatyva imtas leisti kultūrinis žurnalas *Metmenys*. Ir nepaisant to, kad amžininkai prisimins V. Kavolį kaip labai santūrų lenkų atžvilgiu⁵⁰⁵, jo inicijuotame federacijos suvažiavime jau

⁴⁹⁵ W. Łozorajtis, Litwini a Polska. Do redaktora „Wiadomości“, *Wiadomości*, 1965 10 31, nr. 1022.

⁴⁹⁶ Z. Ivinskis, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 11.

⁴⁹⁷ Lot. klb. be pykčio ir šališkumo.

⁴⁹⁸ Z. Ivinskis, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 11.

⁴⁹⁹ L. Mitkiewicz, *Wspomnienia Kowienskie (1938–1939)*, pasirodė JAV, Bellona, 1968.

⁵⁰⁰ A. Bendorius, Lenkų karinio diplomato Lietuvoje atsiminimai, *Aidai*, 1969 02, nr. 2.

⁵⁰¹ S. Raštikis, *Įvykiai ir žmonės. Iš mano užrašų*, Chicago, 1972.

⁵⁰² Z. Ivinskis, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 11.

⁵⁰³ Plačiau apie Santaros–Šviesos federaciją: D. Dapkutė, *Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės...*, 2002.

⁵⁰⁴ Vytautas Kavolis (1930 m. Kaunas – 1996 m. Vilnius) – sociologas, visuomenės veikėjas. *Santaros–Šviesos federacijos ideologas*.

⁵⁰⁵ Z. Brzezinski, ***, *Vytautas Kavolis asmuo ir idėjos*, sud. R. Kavolienė, D. Kuolys, Vilnius, 2000, p. 263.

1964 m. dalyvavo iš vidurio Lietuvos kilęs lenkų poetas Czesławas Miłoszas⁵⁰⁶, o 1966 m. *Metmenyse* išspausdinta ir lietuviška poeto knygos recenzija⁵⁰⁷. Cz. Miłoszas neabejotinai buvo jungianti grandis tarp *Kultura* ir liberaliosios lietuvių išeivijos srovės atstovų. Ne veltui 1967 m. *Kultura* ir *Institut Litteraire* pristatymą *Metmenų* skaitytojui Zigmas Dailidka⁵⁰⁸ pradėjo nuo Cz. Miłoszo ir J. Giedroyc'o ryšių⁵⁰⁹. Akcentuodamas mėnraščio reikšmę, jis rašė, jog *Kultura* – tai

„...intelektualų grupė, vadovaujama J. Giedroyc, su būstine Paryžiuje, yra suorganizavusi pajėgų spaudos platinimo tinklą už Geležinės Uždangos. Per dvidešimt metų šiuo tinklu yra perėję daug vertingos literatūrinės ir politinės medžiagos į Sovietų Sąjungą, Lenkiją ir kitus satelitinius kraštus, o nemažai tokios pat medžiagos buvo iš ten gauta“⁵¹⁰.

Straipsnio autorius ypač akcentavo *Kultura* palaikomus ryšius su kraštu. Lietuvių išeivijoje tuo metu buvo kilusi didelė polemika, ar reikia plėtoti santykius su okupuota Lietuva. Išeivijai pasidalijus į tuos, kurie ryšius su kraštu laikė tautos išdavyste, ir tuos, kurie santykiuose pirmiausia įžvelgė naudą krašte likusiai tautos daliai, Z. Dailidka pristatė Paryžiaus lenkų požiūrį. Jis rašė:

„Išeivių reikalai niekam neįdomūs, išskyrus pačius išeivius. Bet *Kultura* nėra tik emigrantų leidinys. Ji yra lenkų mėnesinis žurnalas, leidžiamas užsienyje“⁵¹¹. Ir dar pridūrė, kad „Vienintelė reali jėga, kuri gali ir turi siekti politinių laimėjimų, tai yra tauta. Kelias – evoliucija. Spaudimas iš visų pusių ir reikalavimai iš vidaus priversti režimą palaipsniui daryti koncesijas tautai“⁵¹².

Tačiau, kai *Metmenys* pristatinėjo savo lietuviškai kalbančiam skaitytojui *Kultura* aplinką, retas lenkiškai kalbantis skaitytojas žinojo apie V. Kavolio redaguojamą leidinį. Iš tik 1968 m. šią spragą užpildė E. Žagiello straipsnis, pristatantis jaunosios kartos lietuvių intelektualų minties žurnalą⁵¹³.

O štai 7–8 dešimtmečių sandūroje, tarsi iš gausybės rago pasipylė spaudoje siūlymai kalbėtis ne Lietuvos ir Lenkijos institucijoms, besistengiančioms reprezentuoti valstybes, bet tautų atstovams. Apie 1970 m. su tokiu kvietimu pasirodė V. Trumpos⁵¹⁴, Z. Ivinskio

⁵⁰⁶ Plačiau apie tai: V. Daujotytė, M. Kvietkauskas, *Lietuviškieji Česlovo Milošo kontekstai*, Vilnius, 2011.

⁵⁰⁷ A. Landsbergis, Sudiev, istorija; sveika meile, *Metmenys*, 1966, nr. 11, p. 122–125. Tai buvo 1959 m. *Literatūros instituto* išleista Cz. Miłosz knygos *Rodzina Europa*, kurią 1964 m. išverstą į prancūzų kalbą pavadinimu *Une autre Europe* išspausdino Gallimard leidykla Paryžiuje, recenzija.

⁵⁰⁸ Zigmas Dailidka (1920 m. Lapočiškės, Baltarusija – 1978 m. Čikaga, JAV) – teisininkas, visuomenės veikėjas.

⁵⁰⁹ V. Dailidka, Apie Institut Litteraire ir Kultūros žurnalą, *Metmenys*, 1967, nr. 13, p. 90.

⁵¹⁰ *Ten pat*.

⁵¹¹ *Ten pat*, p. 91.

⁵¹² V. Dailidka, Apie Institut Litteraire ir Kultūros žurnalą, *Metmenys*, 1967, nr. 13, p. 92. Ryšių su kraštu svarbą, kaip leidinio esmę, vėliau dar kartą lietuviams patvirtins pats J. Giedroyc duodamas interviu *Akiračiams* 1980 m.: Pokalbis su „Kultūros“ redaktoriumi apie Lietuvą, Lenkiją, Vilnių, *Akiračiai*, 1980, nr. 9 (123), p. 8.

⁵¹³ E. Žagiell, Sąsiedzi Litwini, *Kultura*, 1968, nr. 1 (243) – 2 (244), s. 147.

⁵¹⁴ V. Trumpa, Lietuviai ir lenkai, *Metmenys*, 1970, nr. 19, p. 137–149.

straipsniai. Istorikai ėmėsi viešų intelektualų vaidmens suvokdami, jog visuomenės vis dar užima ignoravimo poziciją kaimyninių tautų atžvilgiu ir dėl to yra gan menkai informuotos apie esminius bendros praeities įvykius bei jų vertinimus. Štai Z. Ivinskis ne juokais sunerimo paskaitinėjęs lenkišką spaudą, nes, jo manymu, ji pilna klaidingos informacijos, net ir tokio lygio, jog teigta, kad lietuvių kalbos išvis tokios nėra, esanti tik žemaičių kalba ir „žemaitiškas nacionalizmas“⁵¹⁵. Nepažinojimas vieniems kitų atrodė bauginantis, todėl progai pasitaikius norėta šią spragą užpildyti. Tam puikiai tarnavo įvairių jubiliejų minėjimai.

Štai 1969 m. arba *Liublino unijos* jubiliejaus metai išėivijoje buvo sutikti labai skirtingai. Londoniškė socialdemokratiška *Mintis* rašė:

„Vos prieš dvejus metus, kai lenkų emigracija pakiliai minėjo Liublino Unijos 400 metų sukaktį, lietuvių išėivija, gyvendama netolimos praeities nuotaikomis, buvo linkusi tą sukaktį nutylėti. Lenkai, aišku, kvietė lietuvius suruošti bendrą sukakties minėjimą. Mums atsisakius, minėjimas vyko be mūsų“⁵¹⁶.

Tačiau neišvengiamai apie sukaktį plačiau rašė abiejų pusių spauda, sudėliodama skirtingus akcentus. *Aiduose* profesorius Z. Ivinskis per du numerius paskelbė straipsnį, pavadintą „*Liublino unija ir jos šešėliai*“⁵¹⁷, kuriuo ne tik siekė pristatyti visuomenei savą istorinių įvykių interpretaciją, bet ir svarstė apie ateitį. Istoriko teigimu, vieningos Europos kūrimo laikais (tokiu jis laikė ir 7 dešimtmetį) lietuviams labiausiai turi rūpėti jų santykiai su lenkais. Jo manymu, neverta visų lietuvių kančių permesti ant lenkų, mat ne lenkų buvusi kaltė, kad XVI a. Lietuvos visuomenė „...nesinaudojo respublikos teikiamomis lengvatomis, įgalinančiomis kelti savo kalbą ir kultūrą“⁵¹⁸.

Istorikas matė, kad per tiek metų emigracijoje lietuvių visuomenė vis dar buvo labai susiskaldžiusi lenkų atžvilgiu. Todėl ne veltui epigrafu pasirinko lietuviškoje spaudoje perskaitytus žodžius: „*Neseniai VLIKO pirmininkas turėjo pasimatymą su lenkų emigraciniais veiksniais. Rytų Lietuvos Rezistencinio sąjūdžio atstovas pareiškė protestą*“⁵¹⁹.

Lietuvių politinė emigracija buvo ir toliau labai susiskaldžiusi, o santykiai su lenkais tikrai neprisidėjo prie jos suvienijimo. Keista, tačiau ir 8 dešimtmečio pradžioje lietuvių išėivija daugiau buvo prisirišusi prie *Lenkijos Respublikos egzilinės vyriausybės* propaguojamo ateities santykių vaizdinio. V. Trumpa rašė:

„*Jie panoro Liublino uniją pristatyti ne tik kaip labai svarbų praeities įvykį, bet ir kaip ateities programą, arba kaip savo istorijos testamentą. Taip galvojo Pilsudskis, taip*

⁵¹⁵ Z. Ivinskis, *Liublino unija ir jos šešėliai*, *Aidai*, 1969, nr. 11.

⁵¹⁶ J. V., *Santykiai su lenkais*, *Mintis*, 1972, nr. 2, p. 61–62.

⁵¹⁷ Z. Ivinskis, *Liublino unija ir jos šešėliai*, *Aidai*, 1969, nr. 10 ir nr. 11.

⁵¹⁸ *Ten pat*, nr. 11.

⁵¹⁹ V. Trumpa, *Lietuviai ir lenkai*, *Metmenys*, 1970, nr. 19, p. 137.

galvoja ir dabar ne vienas emigrantinis lenkų veikėjas. Mes taip pat pripažįstame, kad Liublino unija buvo labai svarbus praeities faktas. Bet mes nenorime laikyti Liublino unijos testamentu, kurį ir ateityje reikėtų šventai vykdyti. Kas tiko (ir labai tiko!) netautinių valstybių amžiuje, tas netinka dabar“⁵²⁰.

Be abejonės, bendros unijos vaizdinys buvo gyvas išėivijos lenkų visuomenėje. Romantinę tautų sąjungos idėją puoselėjo ne vienas. Tačiau egzistavo ir kitas išivaizdavimas. Kodėl V. Trumpa 1970 m. ignoravo *Kultura* propaguotą Vidurio Rytų Europos ateities programą?

Viena iš priežasčių galėjo būti įtakos ir galių klausimas. Antrojo pasaulinio karo metais į emigraciją persikėlusį egzilinę vyriausybę reprezentavo buvusios nepriklausomos Lenkijos tęstinumą. Tuo tarpu *Kultura* buvo tik mėnraštis, kurio negausus bendradarbių būrys, nors ir laikytas intelektualiu, vis tik neturėjo ateityje perspektyvos ir, tai svarbiausia, pretenzijų po SSRS žlugimo imtis vadovauti valstybės atstatymui. Nepaisant to, kad J. Mackiewiczus dar 1957 m. konstatavo lenkų politinės emigracijos mirtį⁵²¹, institucijos vis dar veikė ir reiškė pretenzijas į valdžią.

Diskusijų erdvę sudrebino ir 1972 m. gruodį *Kultura* išspausdintas teisės istoriko, S. Batoro universiteto profesoriaus Wiktora Sukiennickio straipsnis apie lenkiškai kalbančius lietuvius⁵²². Lenkų kalbos dominavimas Abiejų Tautų Respublikoje lietuvių tautinei sąmonei buvo lyg krislas akyje. Kai Cz. Miłoszui dedikuotas straipsnis pasirodė *Kultura*, jį iš karto su komentarais perspausdino *Tėviškės žiburiai*⁵²³, o vėliau pasipylė ir eilė komentarų.

Nagrinėjamos temos kontekste svarbiausia, kaip W. Sukiennickis išivaizdavo Lietuvos ir Lenkijos politinę santvarką būsimoje Europoje, todėl straipsnio turinio analizavimas paliekamas kitiems tyrinėtojams. Atsigręždamas į Abiejų Tautų Respublikos laikus, straipsnio autorius rėmėsi tuomet neseniai pasirodžiusios vilniečio J. Węzyko⁵²⁴ knygelės *Wielka Litwa* mintimis ir dėstė savo samprotavimą:

„...žvelgiant lenkišku požiūriu, nebūtų joks nuostolis perleisti Lietuvai kiek galint daugiau žemių, kurios istoriškai bei tradiciškai yra lietuviškos, bet etnine prasme mišrios su lenkiško elemento persvara“⁵²⁵.

Pirmiausia to „lenkiško elemento“ didelę dalį sudarė per amžius sulenkėję lietuviai, taip mažindami kalbinių lietuvių skaičių. O antra – didelė Lietuva su Vilniaus kraštu Lenkijai visada bus palankesnė nei praradusi dalį teritorijos kaimynės naudai. O palankus kaimynas

⁵²⁰ *Ten pat*, p. 141.

⁵²¹ J. Mackiewicziaus laiškas S. Lozoraičiui, 1957 11 19, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 392, l. 87.

⁵²² W. Sukiennicki, „Rara avis“ czyli o Litwinach mówiących po polsku, *Kultura*, 1972, nr. 12 (303), s. 47–54.

⁵²³ S. Varanka, Lenkiškai kalbantieji lietuviai, *Tėviškės žiburiai*, 1973 03 08–03 22, nr. 10–12.

⁵²⁴ Informacijos apie asmenį rasti nepavyko.

⁵²⁵ S. Varanka, Lenkiškai kalbantieji lietuviai, *Tėviškės žiburiai*, 1973 03 22, nr. 12.

užtikrina saugią kaimynystę. Kadangi aplinkybės rodė, jog apie uniją su lietuviais negali būti kalbos, alternatyva liko federacinis darinys, į kurį lygiomis teisėmis įeitų ne tik Lietuva ir Lenkija, bet taip pat Ukraina su atskira dvikalbe Haličo Rusija, Slovakija, Čekija, o vėliau ir Vengrija bei Rumunija⁵²⁶. Esminė sąlyga tokiai sąjungai sukurti yra SSRS žlugimas.

Reaguodamas į straipsnį istorikas Juozas Jakštas⁵²⁷ *Tėviškės žiburiuose* rašė, jog W. Sukiennickio mintys istoriškai nėra tikslios⁵²⁸. Tačiau pritarė autoriaus galvojimui, kad atėjo lietuvių ir lenkų santykių naujas etapas „...*ir abi tautos virto taikingai gyvenančiais kaimynais, atėjo laikas dalykiškai, be pagiežos ir kaltinimų vieni kitiems svarstyti bendrą praeitį*“⁵²⁹. Po šio straipsnio W. Sukiennickis stojo į eilę lietuviams „gerų“ lenkų, kurie geros kaimynystės ir istorijos teisingumo vardan pasisakė už esamų sienų išsaugojimą. Taip vis labiau stiprėjo požiūris, jog „...*nereikia netekti vilties, kad nuolatos augs skaičius blaiviai galvojančių lenkų, kurie sugebės pažvelgti į lietuvių–lenkų kivirčius praeityje taip pat ir pačios Lietuvos požiūriu*“⁵³⁰.

Ir tikrai – ilgai laukti nereikėjo. *Kultura* ir J. Mieroszewskis kaip tik formavo galutinius būsimos Lenkijos rytų politikos teorinius apmatius. 8 dešimtmečio pradžioje lietuvių ir lenkų dialogas iševijoje nuo pokario neapykantos pilnų pasisakymų jau buvo gerokai evoliucionavęs. Solidžioje lietuviškoje spaudoje vis rečiau pasirodydavo antilenkiškų straipsnių. Todėl 1973 m. pasirodžiusi buvusio vilniečio Petro Česnulio knyga „*Nužmogintieji*“⁵³¹ išprovokavo naują diskusijų bangą. Apie tai savo darbe rašo ir istorikė I. Hofman⁵³². P. Česnulio knyga buvo jo prisiminimai iš laiko, praleisto Lenkijos kalėjimuose. Knygoje buvo aprašomas ypač žiaurus elgesys su žmonėmis. Pristatydami memuarus skaitytojui *Aidai* akcentavo, jog tokios knygos privalo rodytis, tačiau tai jokių būdu nemeta kaltinimų visai lenkų tautai⁵³³. Knygos santrauką 1975 m. *Kultura* žurnale išspausdino E. Žagiellas⁵³⁴, o J. Giedroyco laiške *Tėviškės žiburiams* buvo rašoma, jog lenkų pusėje tokia knyga net negalėtų atsirasti. Į tai reaguodamas kanadietis dailininkas Jokūbas Dagys⁵³⁵ savo laiške *Tėviškės žiburiams* patarė lenkams suvokti lietuvių nuotaikas ir įsisąmoninti: lietuviai laiko lenkus okupantais ir tai, kas lenkams buvo vokiečiai, lietuviams buvo lenkai⁵³⁶. Prie viso

⁵²⁶ W. Sukiennicki, „Rara avis“ czyli o Litwinach mówiących po polsku, *Kultura*, 1972, nr. 12 (303), s. 54.

⁵²⁷ Juozas Jakštas (1900 m. Slabada, Ukmergės apskritis – 1989 m. Klivlendas, JAV) – istorikas, *Lietuvių tautos praeities* redaktorius.

⁵²⁸ J. Jakštas, Sena ir vis nauja istorija, *Tėviškės žiburiai*, 1973 05 31, nr. 22 – 1973 06 07, nr. 23.

⁵²⁹ *Ten pat*, nr. 23.

⁵³⁰ *Ten pat*.

⁵³¹ P. Česnulis, *Nužmogintieji*, Toronto, 1973.

⁵³² I. Hofman, *Ukraina, Litwa, Białoruś...*, s. 216–219.

⁵³³ Alaušius (Juozas Girnius), Iš memuarinių knygų, *Aidai*, 1977, nr. 2.

⁵³⁴ E. Žagiell, Przez pryzmat nienawiści, *Kultura*, 1975, nr. 3 (330), s. 131–132.

⁵³⁵ Jokūbas Dagys (1905 m. Šlepščiai, Biržų valsčius – 1989 m. Torontas, Kanada) – skulptorius, tapytojas, poetas.

⁵³⁶ Redakcija, Litwa. Zgrzytliwe echo przeszłości, *Kultura*, 1957, nr. 10 (337), s. 120.

to dar pasiūlė išsivežti ir maršalo J. Piłsudskio širdį iš Vilniaus⁵³⁷. *Kultura* redakcijos vardu į šį laišką atsiliepė K. Okuliczius. Jis trimis punktais išdėstė leidinio bendradarbių nuomonę, teigdamas, jog tokie pasisakymai kaip J. Dagio negali būti pozityviai vertinami, jei norima rasti bendrą sutarimą. Pirma, Vilniaus krašto prijungimo prie Lenkijos negalima laikyti okupacija, nes kraštas tuomet oficialiai nebuvo pripažintas Lietuvos dalimi. Antra, vokiečių įsiveržimas į Lenkiją Antrojo pasaulinio karo metais negali būti lyginamas su Vilniaus krašto prijungimu prie Lenkijos jau vien dėl to, jog krašto gyventojų daugumą sudarė lenkai. Trečia, J. Piłsudskis pats pasirinko savo širdies laidojimo vietą, taip parodydamas Vilniaus svarbą jo gyvenime ir prisirišimą prie LDK tradicijos⁵³⁸.

K. Okuliczius reakciją į J. Dagio laišką baigė vildamasis, jog tokie lietuvių išėivijos pasisakymai yra pavieniai ir didžioji dauguma emigrantų taip nebegalvoja. Ypač kitokios nuomonės yra Vakaruose subrendusi jaunoji karta, kuri taip nebesigręžioja į praeitį. Ką išties apie lietuvių–lenkų santykius galvojo 8 dešimtmečio jaunoji karta, sunku pasakyti. Niekas iš jų neprisijungė prie diskusijos. Galima tikėti, jog šie klausimai jų visai nedomino, arba jie nematė reikalo gvildinti jau į užmarštį nueinančius praeities santykius.

Nuo trumpų laiškų prasidėjusi polemika išsirutuliojo į dvidešimties lapų diskusiją lenkų spaudoje. „*Trudny dialog*“ pavadintame skyriuje *Kultura* išspausdino visuomenės veikėjo, istoriko Jono Dainausko⁵³⁹, lenkų poeto Cz. Miłoszo⁵⁴⁰ ir K. Okulicziaus⁵⁴¹ tekstus. Skyriaus gale taip pat buvo pridėtas istorikės Vandos Daugirdaitės–Sruogienės laiškas redakcijai⁵⁴².

J. Dainauskas iki pat mirties domėjosi lietuvių–lenkų santykiais. Jo archyve galima rasti nemenką pluoštą darbų, skirtų būtent šiai temai⁵⁴³. Didžioji jų dalis buvo išspausdinta lietuvių spaudoje. 1976 m. reaguodamas į *Kultura* redakcijos vardu paskelbtą straipsnį, J.

⁵³⁷ *Ten pat*.

⁵³⁸ *Ten pat*, s. 120–121.

⁵³⁹ Jonas Dainauskas Zgrzytliwie echo przeszłości, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343), s. 63–72.

⁵⁴⁰ Cz. Miłosz, Dziwna polemika, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343), s. 72–77.

⁵⁴¹ K. Okulicz, Ostatnie słowo oskarżonego, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343), s. 77–82.

⁵⁴² V. Daugirdaitės–Sruogienės laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343), p. 82–83.

⁵⁴³ J. Dainauskas, Ar galima susikalbėti su lenkais?, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 8; J. Dainauskas, Chicagos lenkų „apetitai“ į Vilnių, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 17; J. Dainauskas, ar yra ir kitokie lenkai? *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 19; J. Dainauskas, Ar daug kas, paskutiniaisiais metais, pasikeitė Lenkijoje, 1957, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 5; J. Dainauskas, Lenkai apie Vilnių ir kitaip jau kalba, 1964, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 19; J. Dainauskas, Lenkų emigrantų „hotentotiškumas“, 1964, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 19; J. Dainauskas, Nepriklausomos Lietuvos savanorių, karių ir šaulių viešas pareiškimas, 1964, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 19; J. Dainauskas, Gal ri lenkai pradės susiprasti?, 1969, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 8; J. Dainauskas, Lietuvių–lenkų byla, 1976, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 21; J. Dainauskas, Interviu su Vyriausiuoju Lietuvos Kariuomenės vadu, 1976, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 8; J. Dainauskas, Sunkus lietuvių – lenkų dialogas, 1976, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 8; J. Dainauskas, Šioje ir anoje Nemuno pusėje, 1985, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 8; J. Dainauskas, Lietuvos lenkinimas ir lenkai, 1986, *LTSC / PLA*, J. Dainausko archyvas, dėžė 8.

Dainauskas nusiuntė savo samprotavimus J. Giedroycui. Pastarasis, paprašęs į juos reaguoti Cz. Miłoszą⁵⁴⁴ ir K. Okuliczių, visus tris rašinius išspausdino 1976 m. balandžio mėnesio numeryje.

J. Dainauskas straipsnyje pasigedo lenkų geros valios panagrinėti P. Česnullo knygos turinį. Toliau dėstė eilę faktų, jo manymu, neginčijamai liudijančių lenkų dvideidę istorijos interpretaciją savo ir kaimyninių šalių atžvilgiu⁵⁴⁵. Taip pat prikišo lenkų nenorą matyti per amžius darytų lietuviams skriaudų ir perdaug paviršutiniško dialogo siūlymą. J. Dainausko samprata, vienintelis įmanomas kelias į susikalbėjimą – tai lenkų atgaila. Tik pripažinę Vilniaus okupacijos ir šimtmečius trukusio lenkinimo faktą, lenkai galėjo tikėtis lietuvių palankumo. Tuometinio lenkų imperializmo užuominų J. Dainauskas matė net pačioje lenkų kalboje. Mat tariant „Lietuvoje“ vietininko linksnį vartojamas prielinksmais „na“, o ne „w“. Jis nurodo ne atskirą valstybę, bet kažkurią valstybės geografinę sritį⁵⁴⁶. Ateityje J. Dainauskas pirmiausia kalbėti su lietuviais kvietė „tikrus“ lenkus, o ne lietuvių kilmės lenkus, kurie pasirinko tokiais tapti⁵⁴⁷. Tačiau į polemiką su juo įsitraukę asmenys kaip tik ir buvo kilę iš Vilniaus krašto.

Tiek Cz. Miłoszas, tiek K. Okuliczius savo straipsniais oponavo J. Dainauskui, kaltindami jį vienašališkumu. Didžiausia J. Dainausko yda Cz. Miłoszas laikė tai, kad jis žiūrėdamas perdėm nacionalistiškai nesugebėjo suvokti daugiakultūrės LDK tradicijos reikšmės⁵⁴⁸. K. Okuliczius prikišo J. Dainauskui grėžiojimąsi į praeitį. Jo manymu, lietuvis sureikšmina 50 metų senumo įvykius, „...*tartum jie būtų vakardienos įvykiai, tartum Lietuva nebūtų realizavusi šiame laikotarpyje savo svarbiausio siekio tautai suvienyti – sostinės atgavimo*“⁵⁴⁹. Abu autoriai lenkai buvo įsitikinę, jog jaunajai kartai nebėra būdingas grėžiojimas į praeitį. Cz. Miłoszas rašė: „*Nemanau, kad jaunoji karta, tiek lietuvių, tiek lenkų, domėtusi lietuvių ir lenkų ginču. Jis priklauso praeičiai, o jei po jo liko visokių nuoskaudų, tai pati laiko tėkmė su jomis susitvarkys*“⁵⁵⁰.

K. Okuliczius, pritardamas šiai minčiai pabrėžė, jog tarpukario lietuvių ir lenkų krizė jau yra pasibaigusi ir ateityje nebeturės tęsinio⁵⁵¹. Užmiršti praeities nesutarimus ragino ir V. Daugirdaitės–Sruogienės laiškas redakcijai⁵⁵², kuriame istorikė rašė:

⁵⁴⁴ 746 J. Giedroyc laiškas Cz. Miłoszui, Jerzy Giedroyc – Czesław Miłosz. Listy 1973–2000, Warszawa, 2012, s. 114.

⁵⁴⁵ J. Dainauskas, Zgrzytliwie echo przeszłości, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343), s. 63–65.

⁵⁴⁶ *Ten pat*, s. 67.

⁵⁴⁷ *Ten pat*, s. 69.

⁵⁴⁸ Cz. Miłosz, Dziwna polemika, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343), s. 76.

⁵⁴⁹ K. Okulicz, Ostatnie słowo oskarżonego, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343), s. 79.

⁵⁵⁰ A. Kačerauskienė, Tiesdamas kelius į laisvę, taikė tautas, *XXI amžiaus horizontai*, 2007 01 10, nr. 1 (138).

⁵⁵¹ K. Okulicz, Ostatnie słowo oskarżonego, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343), s. 82.

⁵⁵² Ir anksčiau istorikė domėjosi *Kultura* spausdinamų straipsnių turiniu. Žiūrėti: V. Daugirdaitės – Sruogienės *Kultura* spausdintų straipsnių kopijos su komentarais, 1969, 1972, *LTSC/PLA*, V. Daugirdaitės – Sruogienės archyvas.

„Su tikru nustebimu ir skausmu perskaičiau [...] straipsnį „Zgrzytliwe echo przeszłości“, kurį pasirašė „Redakcja“. Po giliai humaniškų Juliusz Mieroszewskio žodžių „Kultura“ puslapiuose tas atsiliepiamas atnaujina senas jau gyjančias lenkų–lietuvių santykių žaizdas ir yra grįžimas į buvusį šovinizmą“⁵⁵³.

Visas pluoštas nuomonių, paskelbtų 1976 m. *Kultura* skyriuje „Trudny dialog“, buvo pastebėtas ir lietuvių išeivijos spaudoje. Trumpai visų pasisakymų turinį atpasakojo Stepas Varanka *Tėviškės žiburiuose*⁵⁵⁴, V. Čižiūnas *Aiduose*⁵⁵⁵. O informacijos ratui apsisukus, apie pastarųjų straipsnius *Kultura* rašė E. Žagiellas⁵⁵⁶.

Tai buvo bene paskutinis *Kultura* puslapiuose spausdintas bandymas diskutuoti remiantis praeities lietuvių ir lenkų santykiais. Vėlesni žurnalo tekstai vis labiau ir labiau atspindėjo įvykius sovietinėje Lietuvoje ir vis mažiau dėmesio skyrė dialogo ir bendrų vaizdinių paieškoms. Panašios tendencijos atsispindėjo ir lietuvių išeivijos spaudoje. Jei praeities vertinimai vis dar ir skyrėsi, tai minties, jog ateityje būtina ieškoti susikalbėjimo, niekas nebekvestionavo.

Stepono Batoro universiteto intelektualinis palikimas

Po karo Londone rezidavo *Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė*, kūrėsi įvairiausi lenkiški patriotiniai susivienijimai, draugijos, klubai, bibliotekos ir net universitetas⁵⁵⁷. Turbūt nebus labai suklysta teigiant, jog būtent Didžiojoje Britanijoje telkėsi lenkų politinis ir kultūrinis elitas, paversdamas miestą vienu iš išeivių gyvenimo centrų. Lietuvių emigracijos žemėlapis buvo kiek kitoks, tačiau neabejotinai Britanija, ypač Londonas, jame užėmė svarbią vietą. Šiame mieste vis dar veikė Lietuvos atstovybė – šalies okupacijos nepripažinimo simbolis, kūrėsi bendruomenė, dar iš prieškarinio savo veiklą tęsė įvairios draugijos, parapijos, klubai⁵⁵⁸, Londone atsidūrė ir apie 250 demobilizuoto 2-ojo lenkų korpuso, vadovaujamo W. Anderso, karių lietuvių. Istoriko Kęstučio Raškausko teigimu lietuviai į lenkų karinius junginius galėjo pradėti patekti dar 1942 metų vasarą, kuomet tokie junginiai buvo pradėti formuoti SSRS teritorijoje. 1943–1944 m. jie jau kariavo Italijoje, o pasibėgus karui ir prasidėjus demobilizacijai kartu su lenkais gavo Didžiosios Britanijoje pilietybę bei buvusių

⁵⁵³ V. Daugirdaitės–Sruogienės laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343), s. 82.

⁵⁵⁴ S. Varanka, Lietuvių ir lenkų diskusijos spaudoje, *Tėviškės žiburiai*, 1976 06 17, nr. 21.

⁵⁵⁵ V. Čižiūnas, Dialogą su lenkais tęsiant, *Aidai*, 1977, nr. 3.

⁵⁵⁶ E. Žagiell, Kronika litewska, *Kultura*, 1977, nr. 9 (360), s. 99.

⁵⁵⁷ R. Wolsza, *Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w kraju...*; R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji...*; T. Radzik, *Z Dziejów społeczności...*

⁵⁵⁸ K. Barėnas, *Britanijos lietuviai, 1947–1973 m....*; *Didžiosios Britanijos lietuvių bendruomenė: praeitis, dabartis, ateitis...*; K. Raškauskas, *Londono lietuvių katalikų bendruomenės istorija...*

karių privilegijas⁵⁵⁹. Vis tik jų veikla plėtojant santykius su lenkais išeivijoje labai sunkiai rekonstruojama. Gal kiek daugiau suinteresuoti santykių su kaimynais palaikymu buvo pokariu susikūrusios *Lietuvių rezistencinės santarvės* aplinka ir jos leistas žurnalas *Santarvė*⁵⁶⁰.

Tuo metu, kai kūrėsi organizacija, Vokietija išgyveno Berlyno krizę, sovietai išbandė pirmąją atominę bombą, Kinija tapo Kinijos Liaudies Respublika, susikūrė NATO, JAV įsivėlė į Korėjos karą, o VLIK ir LREV pradėtos derybos jau buvo visiškai išsisėmusios. Vieninteliai tuomet dar egzistavę kontaktai buvo asmeninio pobūdžio. Štai minimame leidinyje pašiepiant tokius santykius buvo rašoma:

„Tiesa, Londono lenkų žurnaliniai sluoksniai tvirtino, kad egzilinio Lenkijos Prezidento „pilyje“, Eaton Place Londone, vienu tarpu buvęs didelis sujudimas ir susijaudinimas. Esą VLIK'o Pirmininko užuojautos laiškas kardinolą Wiszynskį suėmus buvęs toks jaudinamas, kad p. Zaleski, savarankiškai rašydamas atsakymą prel. M. Krupavičiui, maišęs rašalą su ašaromis“⁵⁶¹.

Lenkų išeivija suvokdama, jog tokia pasaulinė geopolitinė situacija gali užtrukti, dėjo pastangas įteisinti jau nuo 1939 m. išeivijoje veikiantį universitetą. Taip 1949 m. buvo patvirtintas tuometinis *Polski Uniwersytet na Obczyźnie*⁵⁶² (PUNO) statusas, o 1952 m. universitetas gavo visas akademines teises. Kaip tik apie jį telkėsi ir buvusi tarpukario Lenkijos universitetų profesūra, neretai Vakarais pasiekusi per sovietinius lagerius⁵⁶³. Kalbant apie profesūrą, būtina pažymėti, jog esminę jos dalį sudarė tarpukariu Vilniuje veikusio *Stepono Batoro universiteto* bendruomenės nariai. Jų iniciatyva susibūrė ir *S. Batoro universiteto akademinės bendruomenės taryba*⁵⁶⁴. Jos narių būryje buvo tokie asmenys: Stanisławas Kościałkowski, Zygmuntas Jundziłlas⁵⁶⁵, Wiktoras Sukiennickis, Stanisławas Świaniewiczus⁵⁶⁶, Władysławas Wielhorskis⁵⁶⁷, Halina Sukiennicka, Bohdanas Podolskis⁵⁶⁸.

⁵⁵⁹ K. Raškauskas, *Londono lietuvių katalikų bendruomenės istorija...*, p. 67–68.

⁵⁶⁰ Plačiau apie organizaciją ir *Santarvės* žurnalą: L. Mockūnas, *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, 1997; D. Dapkutė, *Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė...*; E. Aleksandravičius, *Sala pasaulio lietuvių intelektualiniame žemėlapyje...*; I. Vaisiūnaitė, *Okupuotos Lietuvos vaizdas „Santarvė“ žurnale 1953–1958*, (bakalauro darbas apgintas VDU 2008 m.)

⁵⁶¹ F. Neveravičius, Vilnius, *Santarvė*, 1954, nr. 4–5, p. 119.

⁵⁶² Iš lenkų klb.: Lenkų universitetas užsienyje.

⁵⁶³ Pavyzdžiui profesoriai S. Kościałkowski, W. Wielhorskis, W. Sukiennickis.

⁵⁶⁴ Rada Społeczności Akademickiej U. S. B.

⁵⁶⁵ Zygmuntas Jundziłlas (1880 m. Vilnius – 1953 m. Londonas, Didžioji Britanija) – advokatas, politikas, publicistas. S. Batoro universiteto profesorius.

⁵⁶⁶ Stanisławas Świaniewiczus (1899 m. Daugpilis, Rusija – 1997 m. Londonas, Didžioji Britanija) – ekonomistas, teisininkas, rašytojas, sovietologas.

⁵⁶⁷ Władysławas Wielhorskis (1885 m. Złobyche, Lenkija – 1967 m. Londonas, Didžioji Britanija) – istorikas, politologas, visuomenės veikėjas.

⁵⁶⁸ Bohdanas Podolskis (1894 m. Palenkė, Lenkija - ?) – teisininkas, visuomenės veikėjas.

Jie vėliau buvo tampriai susiję su lietuviška veikla⁵⁶⁹. Tai buvo vienos išeivijos kartos atstovai, kurie stengėsi išlaikyti ir įprasinti darbais pačius gražiausius prisiminimus iš Vilniaus.

Būtent jie pažymėdami universiteto 370 metų įkūrimą bei dešimtąsias veiklos nutraukimo metines⁵⁷⁰ 1949 m. išleido pirmąjį žurnalo *Alma Mater Vilnensis* tomą⁵⁷¹. Žurnalo paantraštė skelbė, kad tai buvusio *S. Batoro universiteto* bendruomenės, atsidūrusios išeivijoje, leidinys. Pats žurnalo pavadinimas rodė, jog bandomas išlaikyti universiteto minties tęstinumas, kadangi pasirinktas analogiškas prieškariu ėjusio leidinio pavadinimas⁵⁷². O ir turinio pretenzijos buvo panašios.

Alma Mater Vilnensis stipriai siejosi su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicija. Žiūrėta į bendrą praeitį kaip į didingus laikus, kada Lietuva ir Lenkija buvo stipri valstybė. Nostalgiskai žvelgta į visa, kas siejo abi valstybes iki pat XIX amžiaus. Žurnalo bendradarbių, tokių asmenų kaip W. Sukiennickis ar S. Kościałkowski, atmintyje būtent XX amžiaus pradžios kaimynių santykiai buvo juoda dėmė – nieko pozityvaus ir kuriančio nesūlantys neapykantos ir nesusikalbėjimo laikotarpis. Todėl ir vienas iš naujojo žurnalo uždavinių buvo pristatyti visuomenei mokslininkų tyrinėjimus bendros praeities tematika. Tai jau puikiai rodė pirmasis *Alma Mater Vilnensis* tomas, kuris buvo skirtas Vilniaus universiteto istorijai ir akademinėms išeivijos realijoms. Antrajame tome išspausdintas profesoriaus W. Wielhorskio darbas apie lietuvių, baltarusių ir lenkus LDK kultūriniame gyvenime⁵⁷³. O trečiasis tomas skirtas paskaitų, kurias skaitė 1952 m. žiemą ir pavasarį S. Batoro universiteto akademinės bendruomenės nariai, tekstų publikavimui. Minimas paskaitų ciklas buvo skirtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijai ir kultūrai pažinti. Kaip išangos žodyje rašė W. Wielhorskis, paskaitų idėja gimė iš noro išeivijos jaunimui papasakoti apie tėvų praeitį. Romantinė LDK tradicija, kurios pagrindiniu simboliu laikytas poetas Adomas Mickevičius, turėjo būti išsaugota ateities kartoms, kurios vieną dieną lems valstybių likimus⁵⁷⁴. Tiek paskaitų ciklas, tiek leidinys pirmiausia buvo skirti lenkakalbiui, o tuo pačiu ir lenkų tautybės asmeniui. Domėjimasis LDK istorija pirmiausia turėjo lenkiškąjį jaunimą priartinti prie teritorijos, LDK sostinės Vilniaus ir prie daugiakultūriškumo tradicijos. Jaunajai kartai paskaitos turėjo sukelti A. Mickevičiaus *Pono Tado* išangoje aprašytą ilgesį tai tėvų ir senelių

⁵⁶⁹ Dialektyzm na obczyźnie, *Alma Mater Vilnensis*, Londyn, t. 1, 1950, s. 12.

⁵⁷⁰ Stepono Batoro universiteto veikla sutrūko prasidėjus Antrajam pasauliniam karui. O po Lietuvos ir SSRS savitarpio pagalbos sutarties pasirašymo, 1939 m. gruodžio 15 d. Lietuvos seimo nutarimu buvo „atlietuvintas“ ir pervadintas į Vilniaus universitetą. Iki metų galo paskaitos ir atsiskaitymai dar buvo lenkų klaba, o nuo 1940 m. pradžios – lietuvių. Naujuoju rektoriumi buvo išrinktas Mykolas Biržiška. Buvusi S. Batoro universiteto profesūra tai laikė priverstiniu normalios universiteto veiklos nutraukimu.

⁵⁷¹ *Alma Mater Vilnensis*, red. W. Sukiennicki, Londyn, t. 1, 1950.

⁵⁷² *Alma Mater Vilnensis* pirmą kartą išleistas 1922 m. „Akademiko dienos“ proga. Nuo 1924 m. iki Antrojo pasaulinio karo ėjo periodiška.

⁵⁷³ *Alma Mater Vilnensis*, Londyn, t. 2, 1951.

⁵⁷⁴ W. Wielhorski, Słowo wstępne, *Alma Mater Vilnensis*, Londyn, t. 3, 1953, s. 17.

žemei⁵⁷⁵, kurioje jaunajai kartai jau nebeteko gyventi⁵⁷⁶. Būtent netekties jausmai buvo skaudus išseivijai ir žinojimas apie tai turėjo būti perduodamas ateities kartoms.

Ketvirtasis *Alma Mater Vilnensis* tomas buvo skirtas profesoriaus Stanisława Kościałkowskio 75 metų jubiliejui, todėl talpino tik istoriko darbus⁵⁷⁷. Po poros metų (1958 m.) išėjo penktasis leidinio tomas, kuriame atspausdinti rinktiniai *S. Batoro universiteto* profesūros straipsniai⁵⁷⁸. Pasibaigus finansams⁵⁷⁹ leidinių nustota leisti⁵⁸⁰.

Konkrečių ateities Vilniaus vizijų nei viename leidinio tome nepavyko rasti. Kaip ir tiesiogiai nebuvo rašoma, kokios sienos ar formos ateityje turėtų įtakoti Lietuvos bei Lenkijos gyvenimą. Tačiau pateiktuose praeities vertinimuose galima išskaityti, kokios ateities buvo linkima abiem tautom ir būsimoms valstybėm. Pirmiausia darnaus įvairių tautų ir kultūrų sugyvenimo. Šių lenkų atmintis, rodos trynė visas konfliktines situacijas XIX ir net XX amžiaus Vilniuje. *Alma Mater Vilnensis* leidėjai vienu iš savo tikslų matė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrinėjimus. Poreikis skirti daug dėmesio šioms teritorijoms pirmiausia kilo iš noro parodyti skaitytojui, kuris nebegali tų laikų pats prisiminti, kad lenkų kultūros įtaka šiame regione buvo didžiulė. Baimė, jog sovietinė okupacija išnaikins visą krašte esantį kultūrinį palikimą, o nauja, tiek krašte, tiek išseivijoje užaugusi karta nebepajėgs suvokti praeities, vertė viską įamžinti knygų puslapiuose. K. Okuliczius kaip didžiausią pareigą įvardino būtent surinkimą visos įmanomos informacijos, dokumentų, ženklinančių tų žemių praeitį, kad išsilaisvinusios ateities kartos turėtų nuo ko atsispirti žvelgdamos į ateitį⁵⁸¹. Tačiau lenkų kultūros įtakos išryškėjimas lietuvių išseivijai daugiau priminė mėginimą dominuoti, užvaldyti istorinę atmintį, nei kovą su sovietų įtaka⁵⁸². Greičiausiai dėl to jie beveik nieko nespausdino *Alma Mater Vilnensis*. Išimtimi tapo tik Fabijonas Neveravičius, kurio tekstas išspausdintas 1953 m. pasirodžiusiame trečiame tome⁵⁸³. Tai buvo tas pats F. Neveravičius, kuris nuo 1953 m. redagavo *Santarvę*, o dar po metų jos puslapiuose rašė apie Vilnių⁵⁸⁴. Būtent jis dar iki karo 1939 m. iš lenkų į lietuvių kalbą išvertė W. Reymonto „*Kaimiečius*“ ir už tai spėjo gauti Varšuvos PEN klubo premiją⁵⁸⁵. Rašydamas *Santarvėje* jis teigė:

⁵⁷⁵ Litwo! Ojczyzno moja! Ty jesteś jak zdrowie; Ile cię trzeba cenić, ten tylko si dowie, Kto cięstracił. A. Mickiewicz, *Pan tadeusz*, Kraków, 2005, s. 5; Tėvyne Lietuva, mielesnė už sveikatą! Kaip reik tave branginti, vien tik tas pamato, Kas jau tavęs neteko. A. Mickiewicz, *Ponas Tadas*, vertimas V. Mykolaičio – Putino, Vilnius, 1974, p. 9.

⁵⁷⁶ W. Wielhorski, Słowo wstępne, *Alma Mater Vilnensis*, Londyn, t. 3, 1953, s. 18.

⁵⁷⁷ *Alma Mater Vilnensis*, Londyn, t. 4, 1956.

⁵⁷⁸ *Alma Mater Vilnensis*, Londyn, t. 5, 1958.

⁵⁷⁹ W. Sukiennicki laiškas J. Godlewski, 1967 06 06, *IPMS*, Kol. 87,2.

⁵⁸⁰ Dar vienas numeris, po ilgesnės laiko pertraukos, buvo išleistas 1973 m.

⁵⁸¹ K. Okulicz, Posłowie, *Alma Mater Vilnensis*, Londyn, t. 5, 1958, s. 87.

⁵⁸² Z. Ivinskis, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 11.

⁵⁸³ F. Neveravičius, Zarys rozwoju kultury i twórdzości litewskiej, *Alma Mater Vilnensis*, Londyn, t. 3, 1953.

⁵⁸⁴ F. Neveravičius, Vilnius, *Santarvė*, 1954, nr. 4–5, s. 118–122.

⁵⁸⁵ Z. Ivinskis, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 11.

„Mūsų išėivijos politinėje, visuomeninėje ir publicistinėje plotmėj Vilnius palyginti mažai teminimas, lyg ir pamirštas. Lyg jo nebūtų iš viso, arba lyg jis būtų koks Užventis, į kurią niekas svetimųjų nereiškia ypatingų pretenzijų“⁵⁸⁶.

Pasigesdamas lietuvių kovingesnės dvasios, siūlė neapsiriboti vien kalbomis susibūrimuose ir lietuviškoje spaudoje, o stengtis rašyti lenkiškon spaudon, kur lietuvių poziciją galėjo išgirsti žymiai platesnė auditorija.

„Pripuolami ir negausūs atsikirtimai mūsų ir tiki mūsų spaudoje į lenkų konsekventiškai reiškiamas jų tezes Vilniaus reikalu, tėra kumščiu grūvojimas kišenėje. Jie neduoda jokios realios naudos, nes nepasiekia nei kitų tautų spaudos, nei tarptautinių forumų, nei pagaliau, pačių lenkų politikų ir jų visuomenės išėivijoje“⁵⁸⁷.

Nuo mažens pažinojęs lenkų kultūrą F. Neveravičius buvo tapęs sąmoningu dviejų kultūrų tarpininku⁵⁸⁸. Vis tik gręždamasis į bendrą istoriją ragino lietuvius viešojoje erdvėje atkakliau „kovoti“ už savo norimos Lietuvos sampratos įgyvendinimą. Siūlė nesitenkinti nuotrupomis. Jo ateities Lietuvos koncepcijos principinės nuostatos taip skambėjo:

„Mūsų koncepcija tegali būti viena: Maskvos 1920 m. liepos mėn. taikos sutarties nustatytos Lietuvos sienos“⁵⁸⁹. Bet kurios mūsų abejonės tuo reikalu, bet kurių kitokių „koncepcijų“ ieškojimas tereikštų mūsų vidinį suglebimą, tikrojo nusistatymo neturėjimą, netikėjimą mūsų gyvybinių tautinių ir valstybinių interesų patenkinimo teisingumu“⁵⁹⁰.

Jis puikiai žinojo, kad lenkų nusistatymas ateities Lenkijos klausimu visiškai kertasi su lietuvių interesais. Straipsnyje plėtojo:

„Emigraciniai oficialus lenkų politiniai veiksniai turi aiškią ir nedviprasmišką kalbamuojų klausimų koncepciją ir ją viešai ir oficialiai skelbia: Rygos taikos sutartis ir Jaltos sprendimų bekompromisis atmetimas“⁵⁹¹.

Šis žinojimas buvo iššūkiu, kurį priėmusi lietuvių išėivija privalėjo visomis išgalėmis, vieningai, laikytis savo nusistatymo ir viešojoje erdvėje polemizuoti su lenkais. Dėl tokio F. Neveravičiaus nusistatymo bendradarbiauti ne vien lietuviškoje spaudoje jis buvo pažįstamas lenkiškoje Londono aplinkoje. Greičiausiai dėl to pirmiausia į jį kreipėsi ir *Pamiętnik Wileński* leidyba besirūpinantys asmenys.

Pamiętnik Wileński, kaip ir *Alma Mater Vilnensis*, buvo leidinys skirti jaunimui. Manyta, jog svarbu parodyti Maskvos ir Berlyno įtaką „...atimant minėtas žemes iš

⁵⁸⁶ F. Neveravičius, Vilnius, *Santarvė*, 1954, nr. 4–5, s. 118.

⁵⁸⁷ *Ten pat.*

⁵⁸⁸ G. Viliūnas, Bajoras tarpukario Lietuvoje: Fabijono Neveravičiaus gyvenimas ir kūryba, *Lietuvių atgimimo studijos*, t. 8, Vilnius, 1996, p. 368.

⁵⁸⁹ Plačiau apie tai: Č. Laurinavičius, *Lietuvos – Sovietų Rusijos taikos sutartis*, Vilnius, 1992.

⁵⁹⁰ F. Neveravičius, Vilnius, *Santarvė*, 1954, nr. 4–5, p. 119.

⁵⁹¹ *Ten pat.*

*Lenkijos*⁵⁹². Abu leidinius, be abejonės, galima laikyti lenkų intelektualinės emigracinės minties Londone tęsiniu.

Pamiętnik Wileński atskira knyga išėjo 1972 m. Tai 7 dešimtmečio pabaigos, 8 dešimtmečio pradžios nedidelio būrelio Didžiosios Britanijos sostinėje gyvenusių asmenų pastangų vaisius. Neabejotinas idėjos generatorius buvo vienas asmuo – Józefas Godlewskis⁵⁹³, aplink kurį susispietė dar trijų pagalbininkų komanda. J. Godlewskis buvo žinomas lenkų emigracijos visuomenės veikėjas, buvęs Naugarduko vaivadijos senatorius. Jam talkino Halina Chocianowiczowa⁵⁹⁴, Waclawas Chocianowiczius⁵⁹⁵ ir nemažai lietuviškai klausimais rašęs Kazimierz Okuliczius. Iki 1972 m., kada ši knyga pasiekė skaitytoją, anapilin buvo iškeliauvę jau net du vadinamojo redakcinio komiteto nariai: pats sumanytojas J. Godlewskis ir W. Chocianowiczius.

Leidinio sumanymas ir pirmieji darbai prasidėjo apie 1967 metus, kada imta plačiau susirašinėti su potencialiais atsiminimų autoriais. Nuo paskutinio *Alma Mater Vilnensis* numerio buvo praėję jau daugiau kaip dešimtmetis. 7 dešimtmečio pabaigoje nemažai buvusių iškilių visuomenės veikėjų dar iš *S. Batoro universiteto* laikų jau buvo mirę arba silpnos sveikatos, todėl sumanytojams teko ilgai vargti ieškant leidiniui autorių bei finansinių šaltinių. Laikydami save „...paskutiniaisiais senosios Respublikos gyventojais“ idėjos autorius ir jo komanda baiminosi, jog ateityje, jiems mirus, nebelyks nė vieno asmens, gebančio papasakoti Vilniaus ir Vilniaus krašto bei visos LDK istoriją, kaip jiems atrodė, vertinamą ne per nacionalistinius akinius. Miesto priklausomybė Sovietinei Lietuvai, neiški jo ateities perspektyva, modeliuojama būsimoji nepriklausomybė, vertė mąstyti, kaip reikia kalbėti ateities kartoms. Romantinis Vilniaus vaizdas su įvairiomis jame sugyvenusiomis tautomis, religijomis, kalbomis ir kultūromis turėjo atsispindėti ir ketinamų išleisti prisiminimų puslapiuose.

Siekdami parodyti daugiakultūrį senąjį Vilnių ir jo kraštą, akcentuodami senosios LDK sostinės gyvenimą, ypač romantizuodami periodą iki Pirmojo pasaulinio karo, lenkų intelektualų sluoksniai pasisakė už daugiakultūrės LDK tradicijos puoselėjimą. Tarsi nesąmoningai buvo atmetamas „nacionalizmu“ persunktas XX amžius. Ateities kartos privalėjo mokytis iš protėvių perimdamos ir atkurdamos draugiškai sugyvenančių keleto tautų vaizdinius.

⁵⁹² J. Godlewskio laiškas J. Mackiewiczui, 1967 02 07, *IPMS*, Kol. 87.2.

⁵⁹³ Józefas Godlewskis (1892 m. Suvalkija – 1968 m. Londonas, Didžioji Britanija) – agronomas, visuomenės veikėjas, spaudos darbuotojas. *Pamiętnik Wileński* sumanytojas ir leidėjas.

⁵⁹⁴ Halina Chocianowiczowa (1901 m. Švenčionys - ?) – visuomenės veikėja.

⁵⁹⁵ Waclawas Chocianowiczius (1902 m. Švenčionys – 1971 m. Londonas, Didžioji Britanija) – kariškis, visuomenės veikėjas, spaudos darbuotojas.

„Pamiętnik Wileński nėra įprasti prisiminimai, o Vilnius nėra išskirtinė leidinio tema. Šis miestas ilgus šimtmečius buvo didžiulio krašto sostinė, kuris kažkada vadintas Lietuvos didžiąja kunigaikštyste ir kartu su Karūna sudarantis bendrą Respubliką“⁵⁹⁶. Tokiais įvadiniais žodžiais kreiptasi į *Pamiętnik Wileński* skaitytoją, pristatant jam leidinio idėją.

8 dešimtmečio pabaigoje lenkų intelektualų sluoksniai Londone buvo įsitikinę, jog lietuvių politinis ir kultūrinis elitas nesitelkia taip kaip lenkų Londone. Jų manymu būtent JAV, o ne Anglijoje, koncentravosi lietuvių grupė, pajėgi bendradarbiauti leidžiant intelektualinį žurnalą. Iš Londono lietuvių pusės buvo jaučiamas noras išlaikyti distanciją. Todėl norėdamas rasti bendradarbių savo leidiniui J. Godlewskis, kolegai W. Chocianowiczui rašė: „*Ir ten [JAV–G. M.] turime ieškoti kontakto, o ne Londone, kur nuo mūsų nusisuka ir mūsų pastangas sutinka tyla...*“⁵⁹⁷

Vienu iš intelektualinių lietuvių židinių JAV lenkai laikė apie žurnalą *Lituanus* besitelkiančius asmenis. Su jais ketinta palaikyti kontaktus, mėginti tarp jų rasti sau autorių⁵⁹⁸. Per Lietuvos pasiuntinį Londone Vincą Balicką⁵⁹⁹ buvo susisiekiama su *Lituanus* redakcija Čikagoje⁶⁰⁰. Kreipdamasis į lietuvius W. Chocianowiczius akcentavo, jog būsimajame leidinyje būtina aptarti ne tik praeitį, bet ir lietuvių bei lenkų santykių dabartį ir apmąstyti ateities planus sprendžiant ateityje iškiliančias problemas⁶⁰¹. Kodėl pasirinktas būtent šis leidinys ir jo kolektyvas? Atsakymą galėtų sufleruoti leidinio kalba. *Lituanus* iki šiandienos vis dar yra leidžiamas anglų kalba. Tai bene vienintelis leidinys, kurį to meto lenkų skaitytojas galėjo perskaityti ir suprasti.

Ilgus metus emigracijoje Vilnius buvo suvokiamas, kaip aiškus atskirties simbolis. Nesutarimas dėl miesto priklausomybės žymiai labiau atskyrė lietuvius ir lenkus emigracijoje nei juos vienijo, tačiau prisiminimų tikslas turėjo būti ne atskirties, o bendrumų paieška. Bendros kultūrinės ir politinės praeities akcentavimas, bendri prisiminimai. To siekta, mėginant pritraukti į leidinį rašyti lietuvių autorius. Pirmasis, į kurį buvo kreiptasi laišku dar 1967 m. rudenį, buvo publikavęs *Alma Mater Vilnensis* poetas F. Neveravičius. J. Godlewskis laiške jam rašė:

„*Labai norėtume, kad šiame leidybiniame sumanyme nepritrūktų ir brolių Lietuvių balso. Todėl kreipiamės į poną redaktorių prašydami jungtis prie mūsų darbų ir parašyti*

⁵⁹⁶ Od komitetu redakcyjnego, *Pamiętnik Wileński*, Londyn, 1972, s. 7.

⁵⁹⁷ W. Chocianowicziaus laiškas J. Godlewskiiui, 1968 01 15, *IPMS*, Kol. 87.2.

⁵⁹⁸ *Ten pat.*

⁵⁹⁹ Vincas Balickas (1904 m. Virbalis, Vilkaviškio apskritis – 1996 m. Londonas, Didžioji Britanija) – ekonomistas, diplomatas. Lietuvos atstovas Didžiojoje Britanijoje.

⁶⁰⁰ W. Chocianowicziaus laiškas V. Balickui 1968 01 10 ir V. Balicko laiškas W. Chocianowiczui, 1968 01 12, *IPMS*, Kol. 87.2.

⁶⁰¹ W. Chocianowicziaus laiškas *Lituanus* redakcijai, 1968 01 22, *Ten pat.*

straipsnį, kuris atspindėtų lietuvių tautos kultūrinį, politinį ir ekonominį gyvenimą toje teritorijoje“⁶⁰².

Matyt, F. Neveravičiaus atsakymas buvo neigiamas, kadangi ant siunčiamo laiško kopijos ranka liko užrašyta, jog „nedalyvaus veikloje dėl blogos sveikatos būklės“⁶⁰³.

Nepavyko į atsiminimų autorių kolektyvą prisikviesti nei lietuvių, nei žydų atstovų. Pastarųjų atsisakymas dalyvauti motyvuotas „neaiškiu“ jiems iniciatorių kolektyvu⁶⁰⁴. Tuo tarpu lietuvių nenoras prisidėti prie *Pamiętnik Wileński* leidybos suprastas kaip lietuviškas nacionalizmas. J. Godlewskis rašė:

„Turiu pavyzdžių lietuviškuose leidiniuose, kurių išeina gana daug. Atrodo jie prabangiai, o turinys rimtai parašytas (lietuviškai arba angliškai). Viskas, kas liečia Vilnių ir Vilniaus kraštą, ten aprašoma taip, lyg būtų išskirtinai lietuviška. [...] Nėra kalbos apie „sulenktą“ visuomenės elitą. Jei perskaitys tokią gražiai išleistą informacinę knygelę apie Vilnių kas nors, kas Lietuvos istorijos visai nežino, neras joje nė pėdsako tų žmonių, kurie laikė save Lenkais (Respublikos piliečiais) arba Lietuviais mickevičiška prasme. Nesusipras iš tokios knygelės teksto, kad XIX amžiuje Vilniaus universitetas kalbiškai buvo lenkiškas, o ne lietuviškas“⁶⁰⁵.

J. Godlewskis labai troško, kad knygoje atsirastų straipsnis, aiškinantis „Lietuvos“ sąvoką plačiaja prasme, o ne vien per tautinių lietuvių interesų prizmę. Tarpininkaujant tuometiniam *Lietuvių ir lenkų A. Mickevičiaus vardo draugijos*⁶⁰⁶ pirmininkui R. Baubliui, J. Godlewskis leidinyje kvietė publikuoti Romą Maziliauską. Šis, redaktoriui sudarė malonų išpūdį kaip „plačių horizontų“ žmogus⁶⁰⁷. Taip pat bandyta „privilioti“ Valterį Banaitį⁶⁰⁸, o vėliau užmegzti kontaktai su Albertu Geručiu⁶⁰⁹. Deja, R. Maziliauskas, V. Banaitis ir A. Gerutis atsisakė rašyti į *Pamiętnik Wileński* motyvuodami kompetencijos trūkumu ar užimtumu, tačiau savo laiškuose sakėsi sveikiną idėją. Kaip puikų specialistą, kuris galėtų prisidėti savo straipsniu prie leidinio, A. Gerutis vietoj savęs rekomendavo tuo metu Bonos universitete dėstantį istoriką Zenoną Ivinskį, mat „Jis yra profesionalas istorikas ir, be abejo, būtų kompetentingas pasisakyti dėl problemų, kurios siejasi su Tamstų ketinamu leidiniu“⁶¹⁰. Atrodo, jį telefonu taip pat buvo rekomendavęs ir F. Neveravičius⁶¹¹. Šaltiniai

⁶⁰² J. Godlewskio laiškas F. Neveravičiui, 1967 10 03, *Ten pat*.

⁶⁰³ *Ten pat*.

⁶⁰⁴ J. Godlewskio laiškas nenustatyta asmeniui vardu Michal, 1968 04 18, *Ten pat*.

⁶⁰⁵ *Ten pat*.

⁶⁰⁶ Plačiau apie šia draugiją poskyryje: *Bendros lietuvių ir lenkų draugijos istorija*.

⁶⁰⁷ J. Godlewskio laiškas R. Baubliui, 1968 04 27, *IPMS*, Kol. 87.2.

⁶⁰⁸ Valteris Banaitis (1918 m. Karaliaučius, Vokietija – 1999 m. Fiurstenbergas, Vokietija) – chorvedys, kompozitorius, publicistas, visuomenės veikėjas.

⁶⁰⁹ W. Chocianowicziaus laiškas K. Vincenzui, 1968 03 16, *IPMS*, Kol. 87.2.

⁶¹⁰ A. Geručio laiškas „Pamiętnik Wileński“ redakciniam komitetui, 1968 08 13, *Ten pat*.

⁶¹¹ „Pamiętnik Wileński“ redakcinio komiteto juodraštinis lapelis, apie 1967 m. *Ten pat*.

nutyli, koks buvo istoriko atsakymas į 1968 m. spalio 1 d. W. Chocianowicziaus laišką, tačiau iš leidinio turinio tampa aišku, kad Z. Ivinskis savo straipsnio nepublikavo. Kokios buvo tokio lietuvių nenoro dalyvauti šiame „projekte“ priežastys? Patyliukais savo tarpe lenkai tai įvardijo kaip lietuviškas nacionalistines nuotaikas. Pagaliau, atgavę Vilnių, kad ir priklausanti Sovietinei Lietuvai, jie tiesiog nebenorėjo klausimo vėl kelti į viešumą prisimindami senuosius laikus. Knygoje turėjęs atsispindėti periodas nuo 1863 m. iki 1967 m. apėmė ir daugiakultūrio tarpukarinio Vilniaus periodą, kuris Lietuvos istorijos mokymo kontekste buvo vaizduojamas tamsiomis spalvomis.

Bendros lietuvių ir lenkų draugijos istorija

Siekiant taikaus lietuvių ir lenkų nesugyveno, bendrų istorinių įvykių interpretacijų buvo įkurta ir *Lietuvių–lenkų Adomo Mickevičiaus vardo draugija Didžiojoje Britanijoje*. Jau pačiu pavadinimu išreikštas siekis ieškoti bendro istorijos vardiklio. Juo pasirinktas Adomas Mickevičius, kurio tapatybė (lietuviškumas, lenkiškumas ar net baltarusiškumas) ne kartą diskutuota privačiuose susiėjimuose. Tačiau šį kartą poetas turėjo tapti jungiančiu simboliu. A. Mickevičius ne tik savyje ir savo kūryboje talpino daugialypę tapatybę, bet taip pat išeiviams artimas buvo dėl savo emigracinės praeities. Jono Balėno slapyvardžiu pasirašiusio asmens straipsnis *Santarvės* žurnale akcentavo būtent šias poeto patirtis: „*Ilgą laiką, kaip ir mes dabar, jis išgyveno svetimuose kraštuose ir sielojosi dėl tų pačių reikalų, kuriais dabar ne vienas iš mūsų sergame ir ieškome išeities*“⁶¹².

Šiandienos tekstuose išnyra tik menkos informacijos nuotrupos apie šią draugiją. Kai kuriuose lenkų autorių straipsniuose randami pavieniai sakiniai apie bendrą lietuvių ir lenkų projektą, mėgintą įgyvendinti emigracijoje⁶¹³. Lietuviškoji istoriografija taip pat labai kukli⁶¹⁴. Tačiau pats tokios draugijos egzistavimo faktas įpareigoja šios disertacijos rėmuose iš istorijai paliktų organizacijos veiklos nuotrupų pamėginti rekonstruoti jos veiklą ir puoselėtas idėjas.

Iniciatyva kurti draugija atsirado 1957 metais. Jos autoriai buvo H. Zabielskis⁶¹⁵ iš lenkų pusės ir R. Baublys iš lietuvių. Jų pastangų dėka 1957 m. liepos 11 d. įvyko tautinių grupių narių susitikimas Londone. Pirmajame dalyvavo F. Neveravičius, Juozas Vilčinskas⁶¹⁶ Tomas Vidugiris, Konstantinas Barėnas, R. Baublys⁶¹⁷, V. Akelaitis, P. Dauba, S. Nenortas, iš

⁶¹² J. Balėnas, Išeivių keliai ir klystkeliai, *Santarvė*, 1957, nr. 4, p. 159.

⁶¹³ I. Hofman, *Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce...*, s. 19.

⁶¹⁴ K. Barėnas, *Britanijos lietuviai 1947–1973...*, p. 102.

⁶¹⁵ Apie H. Zabielskį ir visus kitus poskyryje pirmą kartą minimus asmenis, jei prie jų nėra nuorodos, informacijos rasti nepavyko.

⁶¹⁶ Juozas Vilčinskas (1909 m. Vilnius – 1992 m. Londonas, Didžioji Britanija) – inžinierius, politikos ir visuomenės veikėjas.

⁶¹⁷ Vėliau į organizacijos gretas įsijungė ir sūnus K. Baublys, kurio gera valia ir asmeninio archyvo medžiaga naudotasi rašant šį darbą. Dabar archyvo fragmentai saugomi VDU Lietuvių išeivijos instituto archyve.

lietuvių pusės ir E. Kudrewiczius, K. Okuliczius, H. Sukiennicka, S. Szmidas, W. Wielhorskis, F. Wyslouchas, A. Urbanskis, H. Zabielskis iš lenkų. Jiems R. Baublys ir H. Zabielskis perskaitė tekstą, pristatantį idėją abiem kalbom. Susirinkusieji nusprendė, kad visus juos pirmiausia jungia vienodas nusistatymas jų šalių okupanto atžvilgiu (SSRS), o taip pat laisvas apsisprendimas vykdyti bendrą akciją siekiant visiškos Lietuvos ir Lenkijos nepriklausomybės (taip pat ir kitų pavergtų tautų). Tam, kad savo siekį būtų lengviau įgyvendinti, yra įkuriama *Lietuvių–lenkų A. Mickevičiaus vardo draugija D. Britanijoje*. Organizacijos uždaviniai formuluoti tokie: užmegzti santykius tarp lietuvių ir lenkų visuomenių Didžiojoje Britanijoje, geriau pažinti abiejų tautų kultūrinius laimėjimus, reguliariai organizuojant bendrus kultūrinius renginius, rengti susitikimus, kurių pagrindu būtų steigiami privatūs klubai, taip plėtojamas bendravimas panašaus pobūdžio lietuvių ir lenkų organizacijų⁶¹⁸. Neturėdami savo patalpų draugijos nariai susirinkimus organizavo Lenkų veteranų draugijos namuose⁶¹⁹. Už priklausymą organizacijai imtas 10 šilingų mokestis per metus. Draugijos valdyba pradžioje buvo renkama metams, tačiau ilgainiui terminas pratęstas iki dviejų, matyt, dėl to, jog nebuvo labai daug veiklos. Naudotasi rotacijos principu. Kiekvieną kartą keičiant pirmininką jo sekretorius privalėjo būti kitos tautinės grupės atstovas⁶²⁰. Pirmasis pirmininkas buvo H. Zabielskis. Jo adresu draugija ir registruota⁶²¹. Vėliau pareigas perėmė E. Kudrewiczius, o nuo 1964 m. – jo buvęs sekretorius Mečys Bajorinas⁶²². E. Kudrewiczius ėjo sekretoriau pareigas. Apie M. Bajoriną žinių nėra daug. Kilimo nuo Tauragės, daugiau žinomas kaip visuomenės veikėjas, nuo 1946 m. iki 1949 m. ėjęs *Didžiosios Britanijos Lietuvių Sąjungos* vicepirmininko pareigas, nuo 1952 m. *Lietuvių Bendruomenės Didžiosios Britanijos krašto valdybos* pirmininkas⁶²³. Be steigėjų narių sąrašuose aptinkamos tokios pavardės: Jerzys Iwanowski⁶²⁴, Mieczysławas MacDonald–Jałowieckis, Jerzys Strymowiczius, Jerzys Iranek–Osmeckis, Bohdanas Jezewskis, Zofia Gintowt–Dziwiłł, E.O. Gintowt–Dziwiłłas, Napoleonas Liberys, Cezarija Jędrzejewicz, Janowiczius, J. Strymowiczius, M. Makowski, s Mrs. O. Lisowska, Mrs. Randomanska⁶²⁵.

⁶¹⁸ Polsko – Litewskie Towarzystwo im. Adama Mickiewicza w. W. Britanii, apie 1960, *VDU LII*, K. K. Baublio archyvas, l. 16–17.

⁶¹⁹ M. Bajorino laiškas R. ir K. Baubliams, 1964 06 21, *Ten pat*, l. 1.

⁶²⁰ Polsko – Litewskie T-wo im. A. Mickiewicza, 1964, *Ten pat*, l. 24.

⁶²¹ Polsko – Litewskie T-wo im. A. Mickiewicza, 1964, *Ten pat*.

⁶²² Mečys Bajorinas (1914 m. Padrūtupiai, Tauragės apskritys – ?) – *Didžiosios Britanijos lietuvių visuomenės veikėjas*.

⁶²³ Bajorinas Mečys, *Lietuviškoji enciklopedija*, Bostonas, 1954, t. 2, p. 59.

⁶²⁴ Gyveno Vokietijoje, Miunchene.

⁶²⁵ Lietuvių–lenkų A. Mickevičiaus vardo draugijos Didžiojoje Britanijoje narių lenkų sąrašas, *VDU LII*, K. K. Baublio archyvas, l. 5–5ap.

Per savo gyvavimo laikotarpį draugija suorganizavo keletą labai pasisekusių renginių, iš kurių atskiro aptarimo spaudoje susilaukė 550-osios Žalgirio mūšio metinės (1960 m.)⁶²⁶ ir 100-osios 1863 sukilimo metinės. Tomis progomis įvyko keletas bendrų susitikimų, buvo perskaityta įdomių pranešimų.

Žalgirio mūšio metinių minėjimas buvo pirmas didesnis draugijos renginys, kuris susilaukė nemažo skaičiaus dalyvių. Atidarymo kalboje tuometinis draugijos pirmininkas M. Bajorinas atkreipė dėmesį į tautų bendradarbiavimo būtinumą ne tik dėl to, kad esame kaimynai ir kovojame su bendru priešu, bet visų pirma dėl to, kad sunku būtų pasaulyje rasti daugiau tokių tautų, kurias jungtų tiek daug dalykų. Beveik kiekvienas istorijos puslapis yra bendras abiem tautoms. Kartu išgyventos sunkios akimirkos, kartu patirtas triumfas. Turėtas bendras dvasinių ir kultūrinių vertybių supratimas. Bene ryškiausias to pavyzdys ir buvo Žalgirio mūšis. Pirmininko teigimu, turėjo jis reikšmės visam ateinančiam šimtmečiui. Buvo pirmas pasiekimas, kuris pradėjo daugelio šimtmečių bendrą darbą. Nepaisant skirtumų ir ginčų, kurie skyrė tautas tarpukariu, šiandien privalu dėti kiek įmanoma daugiau pastangų, kad būtų panaikintas nepasitikėjimas ir abi tautos iš naujo suartintos⁶²⁷. Pagrindiniu renginio kalbėtoju buvo pakviestas lenkas Zaremba, kuris lenkų kalba nupasakojo mūšio eigą. Meninėje dalyje Petro Vaičiaičio eilėraščius skaitė buvusi Kauno valstybės teatro artistė Elena Pranskūnienė, trys lietuvių šokėjų poros sušoko lietuvių liaudies šokį „Kalvelis“, o lenkų bosas Marianas Nowakowski⁶²⁸ padainavo lenkiškų ir lietuviškų kūrinių⁶²⁹. Renginio metu lietuviškai prabilęs draugijos sekretorius E. Kudrewiczius pabrėžė, jog būtina pažinti „...savo klaidas ir stengtis imti iš praeities patyrimų tai, kas mus jungia ir atmesti tai, kas skiria“⁶³⁰.

1863 m. sukilimo šimtosios metinės taip pat susilaukė dėmesio. Verta paminėti, jog tai buvo pirmas renginys, suorganizuotas bendrai lietuvių – lenkų – baltarusių. Pagrindiniai pranešimai skaityti taip pat trimis kalbomis. Angliškai pateiktos tik pranešimų santraukos, išdalintos sėdintiems salėje. Pranešimus skaitė baltarusių atstovas L. Horosko, Fabijonas Neveravičius ir Kazimiezas Okuliczius. Įdomus faktas, jog visi trys sukilimo didvyriai buvo tarsi pasidalinti. Baltarusis skaitė apie K. Kalinauską, lietuvis apie A. Mackevičių ir lenkas apie Z. Sierakauską. Net ir sukilimo vadų pavardės kiekviename pranešime parašytos originalo rašyba: K. Kalinouski, A. Mackevičius, Z. Sierakowski⁶³¹. Taigi, kalbėta apie bendros istorijos

⁶²⁶ Lithuanian–Polish Association in Great Britain kvietimas dalyvauti Žalgirio mūšio minėjime, *IPMS*, A. 11 E. /1304.

⁶²⁷ Polsko – Litewskie T-wo im. A. Mickiewicza, 1964, *VDU LII*, K. K. Baublio archyvas, l. 17–18.

⁶²⁸ Marianas Nowakowski (1912 m. Herten, Vokietija – 2000 m. Londonas, Didžioji Britanija) – dainininkas, bosas.

⁶²⁹ Lietuviai ir lenkai, *Tėviškės žiburiai*, 1960 08 04, nr. 31–32.

⁶³⁰ *Ten pat*.

⁶³¹ Lietuvių–lenkų A. Mickevičiaus vardo draugijos Didžiojoje Britanijoje surengto 1863 m. sukilimo minėjimo programa, 1963, *VDU LII*, K. K. Baublio archyvas, l. 7.

faktus, bet neužtušuota ir kiekvienos tautos savastis. Praktiškai pati istorija nekėlė daugiau diskusijų⁶³². Trijų tautų bendro darbo idėja buvo sutikta labai palankiai. Tikėtasi, jog ir ateityje tokios idėjos bus įgyvendinamos⁶³³.

1964 m. birželio 28 d. buvo sušauktas visuotinis draugijos susirinkimas. Tarp kitų jame svarstytas ir įstatų keitimo klausimas. Ateityje numatyta surengti paskaitą apie dabartinę padėtį Rytų Europoje bei dailininkų M. K. Čiurlionio ir Ferdynando Ruszczycio⁶³⁴ tapybos darbų parodą⁶³⁵. Šykšti archyvinė medžiaga neleidžia šiandien papasakoti daugiau. 1966 m. draugija išleido Sibiro tremtinių maldaknygę lenkų kalba *Maryjo, ratuj nas*⁶³⁶, o 1967 m. gegužės 9 d. suorganizavo lietuvių pianisto Antano Smetonos⁶³⁷ rečitalį. Programoje buvo atliekama M. K. Čiurlionio, Juozo Gruodžio, J. Tallat – Kelpšos ir F. Šopeno kūryba⁶³⁸.

Pamėginkime žvelgti į pačią organizacijos idėją. Vien draugijos pavadinimas skirtingomis kalbomis buvo rašomas skirtingai. Lietuvių kalba rašytuose dokumentuose pavadinamas skambėjo taip: „Lietuvių–Lenkų Adomo Mickevičiaus vardo draugija Didžiojoje Britanijoje“. Lenkų kalba tautybės buvo sukeistos vietomis: „Lenkų–Lietuvių Adomo Mickevičiaus vardo draugija Didžiojoje Britanijoje“⁶³⁹ Reziduojant Didžiojoje Britanijoje nebuvo galima apsieiti be angliško pavadinimo, kuris rašytas vadovaujantis abėcėliniu principu⁶⁴⁰. A. Mickevičiaus pasirinkimas taip pat vaidino svarbų vaidmenį. Ką įsivaizdavo draugijos sumanytojai ir steigėjai? Šiaip jau Adomas Mickevičius lietuvių ir lenkų vaizduotėje matomas iš skirtingų pozicijų. Į šį asmenį sudedamas skirtingas turinys. Lietuviams jis visu pirma poetas, ištaręs magišką pirmąją eilutę apie Lietuvą kaip tėvynę savo pagrindiniame veikale „*Ponas Tadas*“, ir kūryboje rėmėsis mitologizuotos viduramžių Lietuvos istorija⁶⁴¹. Lenkams jis buvo XIX a. romantizmo atstovas, neįsivaizdavęs Lenkijos ir Lietuvos skirties. O draugijos steigėjams jis pirmiausia buvo kelių tautų ir kultūrų jungtis, bendro darnaus sugyvenimo pavyzdys, į kurį norėta lygiuotis. Draugijos veiklos aprašymuose minima, jog 1957 m. susirinko grupė lietuvių ir grupė lenkų iš buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių. Tai labai įdomus faktas, kadangi iš esmės tie asmenys buvo iš Vilniaus. Jų kilmės

⁶³² W. Chocianowicz, Na tle powstania Styczniowego, *Ten pat*, l. 23.

⁶³³ Polsko – Litewskie T-wo im. A. Mickiewicza, 1964, *Ten pat*, l. 18.

⁶³⁴ Ferdynandas Ruszczycius (1870 m. Bohdanów, Lenkija – 1936 m. Bohdanów, Lenkija) – tapytojas, grafikas.

⁶³⁵ Lietuvių–lenkų A. Mickevičiaus vardo draugijos Didžiojoje Britanijoje visuotinio susirinkimo veiklos ataskaita, 1964, *Ten pat*, l. 2–4.

⁶³⁶ Z. Ivinskis, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 11.

⁶³⁷ Antanas Smetona (1939 m. Kaunas) – pianistas, prezidento A. Smetonos anūkas.

⁶³⁸ Kvietimas į A. Smetonos rečitalį, 1967 05 09, *VDU LII*, K. K. Baublio archyvas, l. 19ap.

⁶³⁹ Polsko–Litewskie Towarzystwo imienia Adama Mickiewicza w Wielkiej Brytanii

⁶⁴⁰ Lithuanian–Polish Association in Great Britain

⁶⁴¹ Plačiau apie tai: A. Kalėda, *Mitų ir poezijos žemė*, Vilnius, 2011.

įvardijimas kaip iš LDK teritorijų labai plečia akiratį ir leidžia nutolti savo galvojimus nuo Antrosios Lenkijos Respublikos, taigi ir nuo lietuvių ir lenkų konflikto dėl Vilniaus⁶⁴².

Lietuvių–lenkų A. Mickevičiaus vardo draugiją Didžiojoje Britanijoje labai vertino Z. Ivinskis, pažymėdamas, jog tai puikus kaimynų bendradarbiavimo pavyzdys ir kad tokių turėtų būti daugiau⁶⁴³.

XX a. 6–7 dešimtmečiais tai buvo vienintelė tokio pobūdžio organizacija, jungianti dvi tautas. Deja, ji nebuvo labai veikli, o ilgai visiškai sunyko dėl aktyvių asmenų, palaikančių idėją, trūkumo⁶⁴⁴. Kada tiksliai ji nustojo veikti nėra aišku, tačiau žinoma, jog 8 dešimtmečio ji jau nebesulaukė.

⁶⁴² W. Chocianowicz, Na tle powstania Styczniowego, *VDU LII*, K. K. Baublio archyvas, I. 23.

⁶⁴³ Z. Ivinskis, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 11.

⁶⁴⁴ Telefoninis pokalbis su K. Baubliu.

III. NELAISVĒS PABAIGAI ARTĒJANT

Ilga emigracija ītakojo māstymo permainas. Nuo viziju laikotarpio ir minimaliu kontaktū tarp lietuviu ir lenku palaipsniui vėl buvo atsigrēžta ī tiesioginū bendradarbiavimā. Tiesa, su laiku keitēsi veiklos subjektai. Kintanti pasaulinē politinē situacija sālgyojo galimybē atsirasti naujiem veiksniams. Įvykiai Lenkijoje leido susikurti *Solidarumui*, kuris išjudino lenku pogrindžio organizacijū tinklą. Kai kurios iš jų buvo suinteresuotos santykiū su lietuviu išėivija užmezgimu ir išlaikymu, todėl stengēsi išgryninti vaizdinius, suteikti jiems realaus pagrindo. Dešimtmečius kai kuriū lenku emigracijos sluoksniu kartotā rytiniu pakraščiu susigrāžinimo idējā ėmē keisti balsai iš pačios Lenkijos, kurie neretai ītakoti išėivijoje marginaline laikyta *Kultura*, skelbē ateities susitarimo būtinybē. Apie tai byloja ir šiandieninē istoriografija. Aptariant 9 dešimtmečio lenku išėivijos ryšius su kaimyniniu tautū emigracija minima J. Giedroyco ir J. Mieroszewskio išpopuliarinta ULB koncepcija. Atrodo, jog daugiau nieko ir nėra⁶⁴⁵. Toks situacijos apibendrinimas nėra jos neigiamas įvertinimas. Kontaktū paprasčiausiai buvo tiek mažai ir jie turējo tokiā minimaliā reikšmē, kad išlikę pavieniai dokumentai praktiškai net neleidžia susidaryti bendresnio vaizdo. Todėl pasakojimą tenka pasukti kitu rakursu.

Aštuntame dešimtyje lenku politinē išėivija dar kartā suskilo ī dvi dalis. Atsirado du prezidentai ir dvi egzilinēs vyriausybės. Viena, vadovaujama prezidento Kazimierzso Sabbato⁶⁴⁶, nesulaukē net pačių lenku platesnio pripažinimo⁶⁴⁷. Antrajai vadovavo prezidentas Juliuszas Nowina–Sokolnickis⁶⁴⁸. A. Gurecko teigimu, nė viena jų nebuvo nusiteikusi derėtis būsimū sienū klausimu⁶⁴⁹, todėl nei su viena iš jų lietuviu išėivija perdēm nesistengē palaikyti kontaktū.

Atsiliepdama ī laikmečio situacijā išėivijoje susikūrē lenku organizacija *Pomost*⁶⁵⁰. Jos daliniu tikslu tapo ryšiu tarp krašto ir emigracijos palaikymas, neapsiribojas vien tik lenkiškąja,

⁶⁴⁵ P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej...*, s. 244; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*, s. 272–273.

⁶⁴⁶ Kazimierzsas Sabbatas (1913 m. Bieliny, Lenkija – 1989 m. Londonas, Didžioji Britanija) – teisininkas, politinis ir visuomenēs veikėjas.

⁶⁴⁷ A. Friszke, *Życie polityczne emigracji...*, s. 409.

⁶⁴⁸ Juliuszas Nowina–Sokolnickis (1920 m. Pinskas, Lenkija – 2009 m. Colchesteris, Didžioji Britanija) – politinis ir visuomenēs veikėjas.

⁶⁴⁹ A. Gureckas, Ne be sąlygū, *Tėviškės žiburiai*, 1989 01 31, nr. 5.

⁶⁵⁰ *Pomost* – lenku išėivijos organizacija susikūrusi XX a. 9 dešimtyje JAV. Savo daliniu tikslu laikē ryšiu tarp krašto ir išėivijos palaikymā, todėl siekē bendradarbiauti ir su lietuviu, gudū, ukrainiečių išėivijos atstovais. Leido tokio pat pavadinimo žurnalā.

bet taip pat kreipęs dėmesį ir į kaimynus, įsikūrusius Vakaruose iš lietuviškų, ukrainietiških, gudiškų⁶⁵¹ teritorijų.

XX a. 8–9 dešimtmečių sandūra leido vėl persvarstyti situaciją. Lenkų išeivijoje iki tol labai svarbus lietuviams politinis veiksnys – *Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė* ir jos prezidentas – tapo beveik šalutiniai reguliuojant santykius. Vidinės peripetijos su dviem prezidentais vienu metu, kategoriškas nusistatymas sienų klausimu nebedomino lietuvių politinių veiksmų. Derybos tarp egzilinės vyriausybės ir lietuvių emigracijoje vis mažiau reiškiančio VLIK praktiškai sustojo. Tuo tarpu į politinę areną įsiveržė *Pasaulio Lietuvių Bendruomenė*. Jos *Visuomeninių reikalų taryba* ėmėsi aktyvių veiksmų būsimos Lietuvos sienų, arkivyskupijos bei bendrai lietuvių–lenkų santykių reguliavimo srityse. Konkrečiai PLB lietuvių–lenkų santykių klausimu rūpinosi vos keletas asmenų. Pasidalinus darbais, ši sritis perduota teisininkui Algimantui Gureckui, kuris per gerą dešimtmetį sugebėjo puikiai reflektuoti susidariusių situacijų svarbą ir laiku bei vietoje imtis veiksmų.

Šis darbo skyrius remsis daugiausia PLB ir A. Gurecko archyvine medžiaga, kadangi prie *Amerikos Lenkų Kongreso* medžiagos nepavyko patekti, o kitos lietuvių bei lenkų organizacijos masiškesnių akcijų nevykdė. Pavienių akcijų pavieniai dokumentai pasiekė tiek PLB, tiek A. Gurecko archyvus.

Dar daugiau – A. Gureckas ne veltui išeivijoje vadintas neoficialiu užsienio reikalų ministru. Jis buvo tas asmuo, kurio veikla, straipsniai spaudoje, viešos paskaitos ir gausi korespondencija formavo lietuvių–lenkų santykių įvaizdį. Žinių gausa, gyliu ir racionaliu vertinimu bent jau JAV lietuvių išeivių tarpe jam nebuvo lygių. Visą pokario laikotarpį emigracijoje vyravusią lietuvių laikyseną jis apibūdino taip:

„Yra ir lenkų, kurie Vilnių Lietuvai pripažįsta. Su jais bendradarbiaukim, juos stiprinkim, kad jų įtaka lenkų tarpe plisų ir stiprėtų tiek pačioj Lenkijoj, tiek lenkų išeivijoj. Iki šiol visų mūsų veiksmų ir visuomenės laikysena lenkų atžvilgiu berods buvo vienoda – Vilniaus klausimą laikyti išspręstu Lietuvos naudai ir lenkams jo nekeliant mums patiems jo nekelti, tačiau lenkams pareiškus ar parodžius pretenzijas į Vilnių, griežtai protestuoti ir, jei tai nepadedą, santykius nutraukti“⁶⁵².

Taip pat jis išskyrė dvi nuomones, vyravusias 9 dešimtmečio lietuvių išeivijoje: 1) Vilniaus klausimas jau galutinai išspręstas, todėl nebėra pagrindo ginčui su lenkais ir jie dabar gali būti vertingi sąjungininkai prieš rusus; 2) lenkais negalima pasitikėti, nes jie buvo ir liko pasinešę siekti savo valstybės didybės grobdami savo kaimynų žemes, išsilaisvinę jie ir vėl gali

⁶⁵¹ Iki tol disertacijoje buvo vartojamas terminas *baltarusiškas*, *Baltarusija*. Lietuvių išeivijoje nebuvo nusistovėjęs vieningas termino vartojimas, todėl ilgainiui pereiti prie termino *Gudija*, *gudiškas*. Atsižvelgiant į termino vartojimo intensyvumą, šios sąvokos naudojimas disertacijoje taip pat kinta.

⁶⁵² A. Gureckas, Kad nepasikartotų spalio 9–oji, *Draugas*, 1981 01 17, nr. 14.

bandyti užimti Vilnių ar net visą Lietuvą⁶⁵³. Paties A. Gurecko laikyseną būtų galima apibūdinti kaip trečią, daugiau vidurio variantą – jis laikėsi nuomonės, jog reikia būti atsargiems pasitikint lenkais, nes istorija parodė, jog ne kartą lietuvių pasitikėjimas buvo nuviltas, tačiau jie gali būti geras sąjungininkas prieš sovietus. Vis tik Vilniaus krašto klausimas dar nėra galutinai išspręstas, o kad taip būtų, reikia jau dabar dėti visas įmanomas pastangas susitarti. Kadangi yra lenkų, kurie atsisako užmačių į Vilnių, tai lietuvių uždavinys palaikyti su jais kontaktus, juos remti, platinti jų požiūrį⁶⁵⁴.

Vis tik kodėl dialogas išsivijoje nesimezgė? Pirmiausia kalbant apie PLB, tai ji buvo labai aiškiai nusistačiusi, jog bendradarbiaus tik su tomis lenkų organizacijomis, institucijomis, grupėmis ar asmenimis, kurie buvo viešai ir aiškiai pasisakę dėl Vilniaus priklausomybės Lietuvai, visiškai atsižadėję bet kokių pretenzijų į kraštą⁶⁵⁵. 9 dešimtmetyje tokios deklaracijos jau buvo galimos, kadangi lenkų išsivijos tarpe jau egzistavo taip galvojančios sambūriai. Tokiomis laikytos *Pomost* ir J. Giedroyc'o redaguojamos *Kultura* aplinka.

Atsinešdama visą daugiau nei penkiasdešimties metų bandymo susitarti su lenkais bagažą, šio laikotarpio lietuvių išsivija ėmė vadovautis šūkiu: „*Pirmą kartą apgavus – gėda apgavikui, antrą – apgautajam*“⁶⁵⁶. Lietuviai visad įsivaizdavo, jog santykiai su lenkais priklausė nuo pačių lenkų. Idėja, kad jie privalo atiduoti tai, „*kas lietuviams priklauso*“, buvo neginčijama. Pačioje išsivijoje diskutuota tik apie tai, o kas iš tiesų tiems lietuviams priklauso.

Bandymas grįžti prie kontaktų

XX a. 9 dešimtmetyje lietuvių ir lenkų santykiai išsivijoje retai pasireiškėdavo realių kontaktų forma. Esminiai vaizdiniai viešojoje erdvėje jau buvo išgeneruoti. Tarsi apibendrinami lietuvių požiūrius 1982 m. *Akiračiai* pateikė dvi versijas: pesimistų požiūrį ir optimistų požiūrį⁶⁵⁷. Pirmuosius atstovavo Liūtas Mockūnas⁶⁵⁸. Antruosius – Tomas Venclova. Vadinamieji pesimistai išryškino tris kertinius dalykus, kurie, jų manymu, apsunkina santykius su lenkais. Tai:

„*Pesimistai mano, jog Vilniaus klausimas dar nėra galutinai išspręstas, jog pasitaikius progai, kuri galėtų įvykti tik Sovietų Sąjungai subyrėjus, bus vėl reiškiama Lenkijos teritorinės pretenzijos į Lietuvos sostinę. [...] Pesimistai sutinka, kad Lenkijos intelektualų sluoksniai, tarp jų Nobelio premijos laureatas Czeslawas Milozsas, žurnalas Kultura ir taip*

⁶⁵³ A. Gureckas, Lenkai – sąjungininkai ar priešai?, 1981 10 02, *VDU LII*, f. 41, ap. 1, b. 6, l. 2.

⁶⁵⁴ A. Gurecko teksto „Mūsų santykiais su lenkais“ juodraštis, 1981 02 16, *Ten pat*, b. 12, l. 1–2.

⁶⁵⁵ A. S. Gečys, PLB veikla dėl Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai, *Draugas*, 1986 01 22, nr. 14.

⁶⁵⁶ A. Gureckas, Kad nepasikartotų spalio 9–oji, *Draugas*, 1981 01 17, nr. 14.

⁶⁵⁷ Pesimisto ir optimisto dialogas. Lietuvos ir Lenkijos santykiai, *Akiračiai*, 1982, nr. 5, p. 6–7.

⁶⁵⁸ Liūtas Mockūnas (1934 m. Kaunas – 2007 m. Čikaga, JAV) - inžinierius, žurnalistas, publicistas, *Akiračių* redaktorius.

toliau, nuoširdžiai pripažįsta Vilnių Lietuvai, tačiau masės, o ypatingai nacionalistinė kat. Bažnyčia, yra kitokio nusistatymo. [...] Pesimistai mano, jog lemiantis veiksnys ateities Lenkijoje bus masių nusistatymas ir kat. Bažnyčia, o ne intelektualai⁶⁵⁹.

T. Venclova, į emigraciją išvykęs tik 1976 m., lietuvių ir lenkų santykius matė kitaip. Galėdamas reflektuoti krašte esančias nuotaikas, jis išdėstė savo optimistinę poziciją. Akiračiuose rašyta:

„Vilniaus miestas [...] šiandien yra labai atlietuvėjęs. [...] Pilsudskio ir Želigovskio laikais dauguma lenkų stačiai netgi nesuvokė, jog Lietuva yra atskiras etninis vienetas su savo valstybinėmis aspiracijomis. [...] Dabar šis nesusipratimas tikrai praeityje. Per eilę dešimtmečių dauguma lenkų išmoko suprasti mūsų atskirumą ir netgi mus gerbti. [...] Lenkijos masės šiuo metu daug labiau domisi intelektualų ir Kultūros skelbiama programa, negu senais nacionalistiniais šūkais. [...] Lenkų Bažnyčioje tikrai likę nacionalizmo, tačiau ir Bažnyčios pozicija intelektualų poveikyje gali pasikeisti“⁶⁶⁰.

Gali būti, jog optimistiniam ir pesimistiniam požiūriams pirmiausia įtakos turėjo skirtingos patirtys. Nepaisant liberalių pažiūrų, L. Mockūnas užaugo Vakaruose, kur lietuvių išėivijos tarpe vyravo priešiškus lenkams. Ir net jei per metų tėkmę šio priešiškus buvo atsisakyta, atsargumas, pasitikėjimas „su rezervu“ vis tik išliko. T. Venclova į Vakarus atvyko iš Sovietinės Lietuvos, kurioje „lenkų klausimas“ jau buvo periferinis. Stebėdamas lietuvių išėivijoje plėtojamą mintis, su sarkazmu pažymėjo:

„Nesvarbu, kad Lenkijoje atsirado Lech Wałęsa, kad lenkas Wojtyła virto popiežiumi Jonu Pauliu II, kad žymiausias šių dienų lenkų rašytojas Czesławas Miłoszas kiekviena proga reiškia savo simpatijas lietuviams. Nepalyginti svarbiau, kad generolas Želigovskis kažkada sulaužė Suvalkų sutartį; kad Pilsudskis prieš penkiasdešimt metų vasarodavo Druskininkuose ir vis žvilgčiodavo į nepriklausomos Lietuvos teritoriją anapus Nemuno, kad pasiuntinys Charvatas prieš keturiasdešimt ketverius metus kalbėjo (gal nevisai rimtai?) apie Kauno vaivadybę... Žodžiu, kas pasaulyje beatsitiktų – tupi lenkas už kalniuko, žiba akys kaip velniuko“⁶⁶¹.

Atrodo, jog tokiam sarkazmui T. Venclova 9 dešimtmečio pradžioje jau tikrai neturėjo pagrindo. Štai 1980 m. antroje pusėje Lenkijoje prasidėjo darbininkų streikai. Neramumai, trukę beveik metus, baigėsi karo stovio įvedimu. Žinios apie įtemptą padėtį Lenkijoje pasiekdavo Vakarus ir juose gyvenančią išėiviją⁶⁶², todėl JAV lietuvių bendruomenė išreiškė solidarumą su krašte kenčiančiais lenkais. JAV didžiausia lenkų organizacija buvo *Amerikos*

⁶⁵⁹ Pesimisto ir optimisto dialogas. Lietuvos ir Lenkijos santykiai, *Akiračiai*, 1982, nr. 5, p. 6.

⁶⁶⁰ *Ten pat*, p. 6–7.

⁶⁶¹ *Ten pat*, p. 6.

⁶⁶² T. Garton Ash, *The Polish Revolution: Solidarity*, New Haven – London, 2002.

Lenkų Kongresas. Organizacija, įkurta dar 1944 m., JAV vienijo didžiąją dalį vadinamosios Polonijos. Vien jos steigiamajame susirinkime dalyvavo virš 2600 narių, atstovavusių įvairioms lenkų išeivijos organizacijoms⁶⁶³. 1980 m. gruodį Čikagos priemiestyje buvo suorganizuotas JAV LB atstovų susitikimas su *Amerikos lenkų kongreso* centro valdybos vicepirmininku ir politinių reikalų komisijos pirmininku. Valandos trukmės pasitarime apžvelgta Lenkijoje susiklosčiusi situacija ir tartasi, ką lietuvių išeivija galėtų padaryti Sovietų Sąjungos karinių pajėgų įvedimo į Lenkiją atveju. Abi pusės susitarė dėl galimų veiksmų. Jei taip atsitiktų, nuspręsta siųsti viešas peticijas JAV valdžios atstovams⁶⁶⁴. Nors nei dėl jų turinio, nei kitais klausimais jokių nutarimų nebuvo priimta, vis tik žinia apie patį susitikimą pasiekė net Lenkijos prezidentą emigracijoje⁶⁶⁵. Nors į artimesnį bendradarbiavimą šia JAV LB – *Amerikos lenkų kongreso* linija nenuėita, santykiai palaikyti ir ateityje. Pavyzdžiui, lenkų leidžiamas žurnalas *Pomost*⁶⁶⁶ ne tik buvo siunčiamas lietuviams. Jis taip pat spausdino lietuvių tekstus. 1981 m. jame pasirodė interviu su Simu Kudirka⁶⁶⁷, talpinti A. Gurecko tekstai, dažnai atspindėję JAV LB poziciją įvairiais klausimais. O štai po 1981 m. rugpjūčio lietuvių susitikimo su *Amerikos lenkų kongreso* vadovu Zdisław Dziekonski⁶⁶⁸ lenkų organizacija net pasiuntė telegramas JAV senatoriui C. Perciui ir kongreso nariui C. Collinsui, ragindama suaktyvinti JAV lietuvių Vytauto Skuodžio⁶⁶⁹ išlaisvinimo akciją⁶⁷⁰. Taip pat šiuo klausimu lenkų vardu buvo išleistas pranešimas spaudai⁶⁷¹.

Vis tik visuomenė nebuvo tokia vieninga, kaip gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio. Informavus lietuvius, kad imta tartis su lenkų organizacijomis, stengiantis bendrai kovoti prieš komunizmą, gerų santykių oponentai netruko „įkasti“. *Naujienos* rašė:

*„Lietuvių bajorų jau tokia lemtis – jie išsipainioję jei ne į vieno, tai į kito kaimyno „draugystės“ voratinklius, iš kurių išsivadavimo viltį skaidrina tikėjimas laisvės laime tuojau po mirties“*⁶⁷².

⁶⁶³ Milestones in the story of the Polish American Congress the first fifty years 1944–1994, <http://www.pac1944.org/history/history1.htm> [žiūrėta: 2012 03 23].

⁶⁶⁴ A. Gečys, LB ir Amerikos lenkų atstovai aptarė Lenkijos įvykius, *Draugas*, 1980 12 24, nr. 300.

⁶⁶⁵ Kazimierzo Lukomskio laiškas Algimantui Gečiui, 1981 01 16, *VDU LII*, f. 41, ap. 2, b. 2, l. 53.

⁶⁶⁶ *Pomost* – Amerikos lenkų kongreso kartą į ketvirtį (nuo 1985 m. – mėnraštis) Čikagoje leidžiamas žurnalas, kurio tikslas informuoti apie Lenkijoje vykstantį demokratinį judėjimą. Žurnalas kontrabanda buvo gabenamas į kraštą. Ėjo nuo 1979 m. iki 1988 m. Leidžiamas lenkų kalba.

⁶⁶⁷ Simas Kudirka (1930 m. Griškabūdis, Šakių apskritis) – pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui dalyvis.

⁶⁶⁸ 1981 m. rugpjūčio 13 d. A. Gureckas ir Viktoras Nakas susitiko su Zdisław Dziekonski Vašingtone, kur aptarė ne tik lietuvių ir lenkų santykių istoriją, bet ir Seinų parapijos problemas bei pasižadėjo organizacijos vardu kreiptis į JAV Valstybės departamentą dėl V. Skuodžio.

⁶⁶⁹ Vytautas Skuodis (1929 m. Čikaga, JAV) – geologas, disidentas.

⁶⁷⁰ V. Nako laiškas A. Gečiui, 1981 08 15, *VDU LII*, f. 6, ap. 7, b. 3685, l. 124; Z. Dziekonski laiškas A. Gureckui, 1981 19 11, *Ten pat*, l. 56–60.

⁶⁷¹ A. Gė. LB tęsia dialogą su Amerikos lenkų kongresu, *Draugas*, 1981 10 16, nr. 241.

⁶⁷² Stebėtojas, Laisvės tikėjimo viltis, *Naujienos*, 1981 10 22.

Tačiau JAV LB neketino nuleisti rankų. 1980 m. gruodžio mėn. jos Krašto valdyba kreipėsi į visų apygardų ir apylinkių pirmininkus bei radijo valandėles ragindama gruodžio 21 d. minėti kaip „Maldos dieną už Lenkiją“. Tai sąlygojo jau minėti neramumai Lenkijoje. Kreipimuose siūlyta tartis su klebonais, jog šv. Mišių metu sukalbėtų panašią maldą: „*Dieve, apsaugok Lenkiją nuo Raudonosios Armijos įvedimo ir suteik Lenkijai, Lietuvai ir visoms rusų pavergtoms visišką laisvę ir nepriklausomybę*“⁶⁷³. Tačiau įvykiai Seinuose, t. y. nesutarimai dėl galimybės lietuviams Seinų katedroje turėti lietuviškas pamaldas, įtakojo kai kurių lietuvių emigracijoje laikyseną. Pavyzdžiui, generalinis konsulas JAV Anicetas Simutis⁶⁷⁴ laiške krašto valdybos pirmininkui apgailėstavo: kol skriauda Seinų lietuviams nebus atitaisyta, kol jiems lenkų dvasiškių nebus leista viešai melstis, tol panašiose mišiose jis nedalyvaus⁶⁷⁵. Minėti veiksmai (raginimas melstis ir susitikimas su lenkų atstovais) turėjo ir rimtesnių pasekmių. Sužinojęs apie tokį sprendimą JAV LB Bostono apygardos atstovas, Visuomenių reikalų tarybos narys Algirdas Budreckis⁶⁷⁶ atsistatydino iš minėtos tarybos, savo veiksmą motyvuodamas tuo, jog nebuvo informuotas anksčiau⁶⁷⁷. Kategoriskai prieš tokius JAV LB veiksmus spaudoje pasisakė ir Antanas Juodvalkis⁶⁷⁸. Jis *Dirvoje* rašė:

„*Net Vilniaus ir jo apylinkių tremties lenkai dar nėra atsižadėję ir tebesisavina. Ar už tai lietuviai turi melstis ir prašyti lenkams stiprybės, kad būdami stiprūs, progai pasitaikius, ne tik Vilniaus kraštą, bet ir visą Lietuvą prisijungtų!? Kur nueisime taip tardamiesi!*“⁶⁷⁹.

Nepaisant to, kad dėl realios Sovietų Sąjungos karinės invazijos grėsmės į Lenkiją lietuviai vieningai buvo pasibaisėję, tačiau ir toliau nemanė, kad tai kaip nors turi įtakoti jų nusistatymą visos tautos atžvilgiu. J. Giedroyco propaguota ULB koncepcija buvo ypač sveikinama, tačiau baimintasi, jog taip mažančių lenkų skaičius yra per mažas, o ateityje sprendžiant sienų klausimą šie asmenys gali nevaidinti visai jokio vaidmens. Vis dar baimintasi, kad emigraciniais politiniais dariniais bus lemta atkurti būsimą Lenkiją, o tai savo ruožtu institucionalizuos ir jų laikyseną Vilniaus klausimu.

Pesimistines lietuvių nuotaikas išsivijoje kurstė vis dar egzistuojanti LREV. Kol pastaroji neatsisakė minties susigrąžinti Lenkiją su 1939 m. rugsėjo 1 d. sienomis, tol

⁶⁷³ JAV LB Krašto valdybos pirmininko aplinkraštis nr. 38 JAV LB apygardų ir apylinkių pirmininkams, JAV LB Tarybos nariams, Radijo valandėlėms, 1980 12 12, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 278, l. 70.

⁶⁷⁴ Anicetas Simutis (1909 m. Tirkliškiai, Šiaulių apskritis – 2006 m. Niujorkas, JAV) - ekonomistas, diplomatas. Lietuvos konsulas JAV.

⁶⁷⁵ Generalinio konsulo A. Simučio laiškas JAV LB Krašto valdybos pirmininkui V. Katkui, 1980 12 17, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 278, l. 68; A. S. (Aniceto Simučio) Pro memorija „Maldos dienos už Lenkiją“ klausimu, 1980 12 17, *LCVA*, f. 668, ap. 1, b. 278, l. 67.

⁶⁷⁶ Algirdas Budreckis (1937 m. Nevarkas, JAV) – istorikas, filosofas, visuomenės veikėjas. JAV LB narys.

⁶⁷⁷ A. Budreckio laiškas JAV LB Visuomeninių reikalų tarybos pirmininkui A. Gečiui, 1981 01 17, *VDU LII*, f. 6, ap. 2, b. 5483, l. 1.

⁶⁷⁸ Antanas Juodvalkis (1937 m. Suginčiai, Molėtų rajonas – 2003 m.) miškininkas, biomedicinos mokslų daktaras, visuomenės veikėjas.

⁶⁷⁹ A. Juodvalkis, Reikia žiūrėti savo interesų, o tik vėliau paremti kitus, *Dirva*, 1981 01 15.

lietuviškosios išeivijos tarpe atsiradavo „kovotojų“. Dar ir 1986 m. atsiradavo lietuvių dalyvavimu Londono lenkų renginiuose besipiktinančių asmenų⁶⁸⁰.

Vis tik vis labiau populiarėjo nusistatymas, jog šalims išsilaisvinus nauji konfliktai nebegresia. Sovietinėje Lietuvoje lankęsis PLB atstovas, gydytojas Jonas Prunskis⁶⁸¹ lietuvių ir lenkų konflikto kurstyme išvelgė sovietų vykdomą propagandą. Jo nuomone, Lietuvoje konfliktas su lenkais yra visiškai išblėšęs ir ateityje reikia laukti geresnių santykių tarp šių dviejų tautų. Mintis, jog Lietuvai išsivadavus, lenkai kėsinsis į jos teritoriją. J. Prunskis vadino sovietų skleidžiamais gaudais, kurie mažina lietuvių kovingumo dvasią už laisvą Lietuvą, pratina prie rusų okupacijos⁶⁸². J. Prunskis taip pat buvo įsitikinęs, jog, nors ir netiesiogiai, bet kovodama už savo nepriklausomybę, Lenkija ateityje padės ir Lietuvai⁶⁸³, mat „...išvijus rusus iš Lenkijos ir lietuviai išvys juos iš Lietuvos“⁶⁸⁴. Nors straipsnyje nėra rašoma, tačiau susidaro įspūdis, jog J. Prunskis buvo įsitikinęs, kad ateities Lietuvos ir Lenkijos klausimus spręs krašte esantys gyventojai, o ne išeivija. Šiai paliktas kovotojos už Lietuvos okupacijos nepripažinimą vaidmuo.

Vis tik palaiptui įsivaizdavimas kito. Pradėta dairytis terpės, kurioje būtų galima vėl sėsti prie derybų stalo. Nepaisant to, kad vienas iš Lenkijos prezidentų emigracijoje Juliuszas Nowina–Sokolnickis net apdovanojo sau palankius pavienius lietuvius ordinais⁶⁸⁵, tačiau nė viena lietuvių išeivių organizacija neįsitraukė į lenkų išeivijos vidines peripetijas. Tačiau nauja kontaktų užmezgimo galimybė atsirado 1984 m., kai gruodžio mėnesį keturios Lenkijos pagrindžio organizacijos: *Organizacja Wolność Sparedliwość Niepodległość*⁶⁸⁶, politinis judėjimas *Wyzwolenie*⁶⁸⁷, *Niepodległość*⁶⁸⁸ ir politinė grupė *Wola* - pateikė lietuviams, gudams

⁶⁸⁰ K. Barėnas, Gal ir nesiunčiami nukeliavo į lenkų iškilmes, *Tėviškės žiburiai*, 1986 07 22, nr. 30.

⁶⁸¹ Jonas Prunskis (1956 m. Čikaga, JAV) – gydytojas, visuomenės veikėjas, JAV LB tarybos narys.

⁶⁸² J. Prunskis, Lietuvos ateitis ir lenkai, *Tėviškės žiburiai*, 1986 07 29, nr. 31–32.

⁶⁸³ J. Prunskis, Du straipsniai – dvi pažiūros, *Tėviškės žiburiai*, 1986 07 22, nr. 30.

⁶⁸⁴ J. Prunskis, Lietuvos ateitis ir lenkai, *Tėviškės žiburiai*, 1986 07 22, nr. 30.

⁶⁸⁵ 1982 m. pabaigoje Juliusz Nowina–Sokolnicki Vašingtone vedė derybas su Andriumi Vytautu Valiūnu, kuris oficialiai neatstovavo jokiai lietuvių institucijai ar organizacijai. Tų pačių metų lapkritį J. Nowina–Sokolnicki ordinais „Polonia Restituta“ apdovanojo tą patį A. V. Valiūną, jo brolių K. Valiūną bei pulkininką J. Vėbrą. Norėta taip pat ordiną įteigti kunigui Stašui Ylai, tačiau pastarasis atsisakė jį priimti. Be to J. Nowina–Sokolnicki paskyrė A. V. Valiūną garbės Lenkijos konsulu. Pastarasis tai laikė labai svarbiu santykiu su lenkais išlyginimo momentu. Lietuvos diplomatai J. Nowina–Sokolnicki teisėtu Lenkijos prezidentu nelaikė ir visą šį įvykį įsivaizdavo daugiau kaip farsą.

⁶⁸⁶ *Wolność Sparedliwość Niepodległość* (Organizacija Laisvė Teisingumas Nepriklausomybė) – ragino lenkus sukurti pagrindžio valstybę, kuri remtųsi demokratiškai išrinkta savivalda. Organizacijos nuomone, visų Vidurio ir Rytų Europos tautų sukilimas palaidotų sovietinę imperiją.

⁶⁸⁷ *Wyzwolenie* (Išsilaisvinimas) – įsitikinusi, kad SSRS neįmanoma reformuoti ir sistema žlugs. Pasisakė prieš rasizmą ir nacionalistinį ekstremizmą. Siekė užmegsti santykius su disidentais ir opozicinėmis grupėmis kituose „socialistiniuose“ kraštuose, kurie visi turi teisę į tautinę nepriklausomybę. Pasisakė už Lenkiją, kaip parlamentinę demokratiją.

⁶⁸⁸ *Niepodległość* (Nepriklausomybė)– nesutiko, kad komunistinės sistemos rėmuose buvo galima pasiekti bent dalinę laisvę ar ribotų teisių. Siekė išvystyti karingą pagrindį ir nuversti sistemą. Manė, kad SSRS turėtų būtų padalinta ir jos sudėtyje esančioms tautoms turėtų būti garantuotas laisvo apsisprendimo ir nepriklausomybės teisės. Organizacija nereikiškė pretenzijų į buvusias Lenkijos rytines teritorijas.

ir ukrainiečiams pasiūlymą užimti bendrą poziciją dėl valstybių sienų⁶⁸⁹. Pasiūlyme buvo rašoma:

„Plėtojantis dialogui ir atsirandant tarptautinio bendradarbiavimo perspektyvai, yra būtina galutinai išsiaiškinti klausimą dėl Lenkijos sienų su Ukraina, Gudija ir Lietuva. Kadangi sienų problemos pagal pačią savo prigimtį visada reikalauja abiejų pusių sutarimo, siūlome suinteresuotų tautų nepriklausomiems visuomeniniams bei politiniams centrams pasirašyti drauge su mumis žemiau pateiktą dokumentą“⁶⁹⁰.

Susitarimo esmę sudarė minėtų organizacijų pristatyta ateities sienų pozicija, kuria siūlyta išsipareigoti išsaugoti tuometines sienas tarp Lenkijos ir Ukrainos, Lenkijos ir Gudijos bei Lenkijos ir Lietuvos. Pareiškimu buvo smerkiami visi padalijimai, užgrobimai, aneksijos, okupacijos ir pasiskirstymai „įtakos sferomis“, ypač atlikti Stalino iniciatyva.

Besikreipiančioji pusė dėstė mintį, kad niekada visi teritoriniai ginčai nebūna išsprendžiami iki galo, todėl visad kuri nors pusė jaučiasi labiau nuskriausta. Vis tik laikas keičia esamas sąlygas ir istorija pateikia naujus regiono situacijos modelius. Grįžimas prie „senojo“ teisingumo tampa neįmanomas, kadangi:

„...daugelio miestų ir kaimų tradicijos šiandien jau kitokios, negu buvo ilgus amžius, ir jei bandytume jiems gražinti senąją identitetą, turėtume sunaikinti naująjį, vėl nuskriausti aibes žmonių, sugriauti naujojo gyvenimo paminklus“⁶⁹¹.

Tekstas įpareigojo remtis to meto esamomis gyvenimo sąlygomis, nesistengti gražinti praeities, nes tik tokiu atveju būtų galima natūrali evoliucija. Kitaip ir vėl tektų grįžti į išeities pozicijas ir iš naujo keliant senus konfliktus dabar jau „skaudinti“ naujus žmones. Kreipimesi išskirtinis dėmesys sukonzentruotas į regiono gyventojus, kurie praeityje patyrė žudynes, deportacijas, tautinius persekiojimus. Ateities valstybėse pirmiausia turėjo būti užtikrinta, jog nieko panašaus nepasikartos. O visos tautinės mažumos privalės naudotis visomis teisėmis, įgalinančiomis išlaikyti tautinį identitetą ir plėtoti tautinę kultūrą. Buvo bandoma nuoširdžiai kaimynus įtikinti, kad ateityje nebebus kartojamos „tarpukario klaidos“, o saviems pasakyti, jog atsidūrę už valstybės sienų tautiečiai bus apsaugoti.

Pirmą kartą dokumentas viešai paskelbtas 1985 m. pavasarį lenkų žurnale *Kontakt*, kurį Paryžiuje leido naujoji lenkų emigracija⁶⁹². Nors oficiali data po dokumentu nurodė 1984

⁶⁸⁹ A. Gureckas, Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais sovietinės okupacijos metais, *Oikos*, 2009, nr. 2(8), p. 72–73.

⁶⁹⁰ Pasiūlymas užimti bendrą poziciją dėl Lenkijos – Ukrainos, Lenkijos – Gudijos, Lenkijos – Lietuvos sienų, *Akiračiai*, 1985 09, nr. 8(172).

⁶⁹¹ *Ten pat.*

⁶⁹² Taip pat jis paskelbtas ir prancūziškame leidinyje *Diagonale Est/Ouest*, 1985 10, nr. 5.

m. gruodžio 16 d.⁶⁹³ Platesniuose lietuvių sluoksniuose jis išplito tik veik po metų – 1985 m. rudenį.

Lietuvių emigracija apie šį kreipimąsi žinojo. Jis buvo skelbtas *Akiračiuose*⁶⁹⁴ ir *Pasaulio lietuvių*⁶⁹⁵, minimas *Draugo*, *Dirvos*, *Tėviškės žiburių* straipsniuose. Vis tik platesnio dėmesio ir gilesnės analizės nesusilaukė. Ir tai ypatingai nestebina. Pirma, pats tekstas suponavo, kad kreipimasis skirtas krašte gyvenantiems asmenims ir organizacijoms. Ir tik pasiklausus sužinota, kad laukiamas atsakymas ir iš išeivijos organizacijų. Antra, kad ir kokie geranoriški galėjo būti Lenkijos pagrindžio organizacijų siekiai, ilgametė nepasitikėjimo aura lietuviams tarsi pirštu grūmojo, kad neverta taip akiai pasikliauti net ir gražiausiais teiginiais. Štai žurnalistė Aurelija Balašaitienė⁶⁹⁶ komentuodama straipsnį rašė: „...yra daroma prielaida, kad „rytinė Lietuvos dalis“ moraliniai ir istoriniai priklausanti Lenkijai, bet kilnumas reikalautų jų „atsisakyti“ ir pasiaukoti savo kaimynų labui“⁶⁹⁷.

Tik 1986 m. vasarą vykusiame PLB Visuomeninių Reikalų Komisijos posėdyje buvo svarstomas atsakymo lenkų pagrindžio organizacijoms projektas. Kaip ir reikėjo tikėtis, atsakomybė jį paruošti atiteko A. Gureckui⁶⁹⁸, įpareigojant jį pasitarti su S. Lozoraičiu jr.⁶⁹⁹ Taip pat tartasi ir su kitais PLB nariais⁷⁰⁰.

Projektas, išbraukus iš jo lenkų sulaužytų sutarčių su lietuviais išvardijimą⁷⁰¹, buvo priimtas 1986 m. rudenį. Ir nors oficialiame PLB pareiškime buvo teigiama, kad bendruomenė tikraja Lenkijos – Lietuvos siena laiko istorinę ribą, kuri galiojo iki 1795 m. Abiejų Tautų Respublikos padalijimo, kartu ji taip pat sutiko, kad esamos faktinės to meto sienos turi pasilikti nepažeistos iki tol, kol laisvos ir nepriklausomos valstybės po išsivadavimo galės naujai susitarti⁷⁰². Toks pareiškimas rodė, kad PLB užėmė nuosaikesnę poziciją būsimos teritorijos atžvilgiu ir kategoriškai nebereikalavo sau Suvalkų ir Seinų. Taip pat nepasisakyta dėl būsimos Karaliaučiaus srities priklausomybės, apdairiai suvokiant, kad toks sakinyss veltų į naujas diskusijas ir apsinkintų susitarimą dėl Vilniaus ir Vilniaus krašto. Atsakydami į lenkų pagrindžio kreipimąsi, PLB nariai tikėjosi vėl būti „puolami“ lietuviškos išeivijos spaudoje, mat parengtas tekstas leido plačiai interpretuoti PLB užimamą poziciją Suvalkų ir

⁶⁹³ Pasiūlymas užimti bendrą poziciją dėl Lenkijos – Ukrainos...

⁶⁹⁴ *Ten pat*.

⁶⁹⁵ Pasiūlymas užimti bendrą poziciją dėl Lenkijos – Ukrainos, Lenkijos – Gudijos, Lenkijos – Lietuvos sienų, *Pasaulio lietuvis*, 1987, nr. 1, p. 14.

⁶⁹⁶ Aurelija Balašaitienė (1923 m. Radviliškis, Šiaulių apskritis – 2008 m. Klivlendas, JAV) – rašytoja, publicistė, žurnalistė, pedagogė.

⁶⁹⁷ A. Balašaitienė, Kaimynų palankumo klausimu, *Dirva*, 1986 04 10, nr. 15.

⁶⁹⁸ A. Gurecko laiškas S. Lozoraičiui jr. 1986 07 21, *VDU LII*, f. 41, ap. 2, b. 2, l. 14.

⁶⁹⁹ Stasys Lozoraitis jr. (1924 m. Berlynas, Vokietija – 1994 m. Vašingtonas, JAV) – diplomatas, visuomenės veikėjas.

⁷⁰⁰ A. Gurecko laiškas A. Misiūnui, 1986 12 10, *VDU LII*, f. 6, ap. 7, b. 875, l. 1.

⁷⁰¹ Dėl keturių Lenkijos pagrindžio organizacijų pareiškimo. Projektas. *Ten pat*, b. 3685, l. 66.

⁷⁰² PLB pareiškimas dėl keturių Lenkijos pagrindžio organizacijų pareiškimo, 1986 11 24, *Ten pat*, l. 128.

Karaliaučiaus atžvilgiu. Vis tik A. Gurecko teigimu, ši įrašyta mintis reiškė, jog „...*dabartines sienas laikyti nepažeidžiamomis šią dilemą išsprendžia, nes tai nereiškia, kad jos pripažįstamos teisėtomis ar nekeičiamomis*“⁷⁰³.

PLB įpareigotas A. Gureckas susirašinėjo su lenkų pagrindžio organizacijos *Niepodległość* ryšininku Jerziu Targalskiu⁷⁰⁴ Prancūzijoje. Pastarasis mokėjo lietuvių kalbą. Buvo tikimasi, kad Lenkiją tekstas pasieks per porą mėnesių, todėl neskubėta jo platinti lietuviškoje spaudoje, leidžiant pirma susipažinti adresatui. Ilgainiui stengtasi, jog informacija apie dialogą pasklistų plačiai – abiejų pareiškimų turiniai turėjo būti perskaityti per *Amerikos balsu* ir *Laisvosios Europos radiją*⁷⁰⁵.

Visgi intensyvesnis dialogas su Lenkijos pagrindžiu nebuvo išvystytas. Ko gero, tai nebebuvo įmanoma atsižvelgiant į tai, kad nuo kreipimosi iki atsako praėjo dveji metai, tačiau PLB šis tekstas tapo puikia parankine medžiaga kalbantis su lenkų išeivijos sluoksniais. Ypač tai aktualu turint omenyje Lenkų egzilinės vyriausybės nusistatymus.

Kaip vėliau pažymėjo ir pats A. Gureckas, lietuvių visuomenė nebuvo pakankamai informuota apie PLB pastangas išsiaiškinti lietuvių–lenkų santykius su Lenkijos pagrindžio organizacijomis⁷⁰⁶. Jo manymu, apie tai per mažai rašė lietuviškoji spauda.

Kaip pastebėjo *Akiračiai*, toks požiūris į būsimos Lenkijos teritorijas 9 dešimtmečio viduryje jau buvo būdingas nemažai Lenkijos jaunosios kartos daliai⁷⁰⁷. Mintis, jog vienintelė teisinga ateities santykių forma gali būti tik tuometinės sienos, vis labiau įsigalėjo ir lenkiškoje vaizduotėje. Neabejotinai tam įtakos turėjo importuotos tokios vizijos injekcijos iš Vakarų, bene labiausiai iš Paryžiaus.

Jaltos konferencijos nutarimų vertinimai

Ateities Lietuvos sienos – labai platus klausimas, svarstytas nuo pat pokarinės emigracijos pradžios. Apie būsimos Lietuvos teritoriją išeivijoje darbus rašė Kazys Pakštas⁷⁰⁸, Vladas Viliamas⁷⁰⁹, Vincas Žemaitis⁷¹⁰, Martynas Brakas⁷¹¹, Algimantas Gureckas⁷¹²,

⁷⁰³ A. Gurecko laiškas A. Misiūnui, 1986 12 10, *Ten pat*, b. 875, l. 1.

⁷⁰⁴ A. Gurecko laiškas J. Targalskiui, 1986 11 29, *Ten pat*, b. 876, l. 2.

⁷⁰⁵ A. Gurecko laiškas V. Kamantui, 1986 12 09, *Ten pat*, l. 1.

⁷⁰⁶ A. Gureckas, Ne be sąlygų, *Tėviškės žiburiai*, 1989 01 31, nr. 5.

⁷⁰⁷ Pasiūlymas užimti bendrą poziciją dėl Lenkijos – Ukrainos, Lenkijos – Gudijos, Lenkijos – Lietuvos sienų, *Akiračiai*, 1985 09, nr. 8(172); K. Almenas, ką lietuviai galvoja apie lenkus?, *Akiračiai*, 1987, nr. 2(186).

⁷⁰⁸ K. Pakštas, Keletas samprotavimų apie Lietuvos ribas, *Aidai*, 1950, nr. 1–4; K. Pakštas, Lietuvių tautos plotai ir gyventojai, *Aidai*, 1957, nr. 3.

⁷⁰⁹ V. Viliamas, Valstybių sienų problematika ir Lietuvos sienų klausimai, *Aidai*, 1952, nr. 3.

⁷¹⁰ V. Žemaitis, *Lietuvių etninių sienų klausimai*, Chicago, 1971.

⁷¹¹ M. Brakas, Rytprūsių ateities problema, *Aidai*, 1974, nr. 3.

⁷¹² A. Gureckas, Maksimalistai, minimalistai ir tylioji dauguma, *Akiračiai*, 1979, nr. 3.

Aleksandras Štomas⁷¹³ ir kiti autoriai⁷¹⁴. Ir nors tai puikūs šaltiniai tyrinėtoji, ties jais plačiau neapsistosisime, kadangi šie samprotavimai nebuvo tiesiogiai susiję su lietuvių ir lenkų santykių ar būsimos Lietuvos ir Lenkijos teritorijos vaizdiniais. Istoriografija taip pat pateikia savo darbų⁷¹⁵. Vis tik į juos pamėginsime dėmesį sutelkti tik į tai, kas susiję su ateities Lietuvos ir Lenkijos vizijomis emigracijoje. Visa, kas nekėlė didesnių diskusijų su lenkais, paliksime užribyje.

Jaltos konferencijoje buvo nustatyta nauja Lenkijos rytinė siena, kuri betarpiškai siejosi su lietuvių interesais. Tai 1919 m. anglų pasiūlyta vadinamoji Curzono linija⁷¹⁶, kuri iš prieškarinės Lenkijos teritorijos išskyrė jos rytines teritorijas su Vilniaus kraštu, Vakarų Ukraina ir Vakarų Gudija (Gardinu ir Lvovu). Lenkų emigracija nuo pat konferencijos pabaigos reikalavo pripažinti Jaltos nutarimus neteisėtais, mat tai laikyta visų Europos nelaimių priežastimi. Lietuviai tuo niekad nebuvo suinteresuoti, kadangi iki Jaltos JAV oficialiai Vilnių pripažino Lenkijai. Taigi, anuliavus sutartį ir vėl kiltų grėsmė prarasti dalį teritorijos grįžtant prie 1923–1939 m. buvusios demarkacinės linijos tarp Lietuvos ir Lenkijos, kaip oficialios sienos. Dalis lietuvių išėivijoje nepalaikė Jaltos konferencijos sprendimų anuliavimo, mat buvo įsitikinę, kad tik jų nevykdymas (o ne kaip lenkai teigė įgyvendinimas), t. y. teisė į teritorijose gyvenančių tautų referendumus, yra problema⁷¹⁷. Tam, beje, pritarė ir JAV prezidentai Ronaldas Reaganas ir Georgas Bushas. Ypač lietuvius piktino tai, kad lenkai nekvestionavo Potsdamo susitarimų, kurių dėka Lenkijai atiteko iš Vokietijos atimtos teritorijos vakaruose. Bene ryžtingiausiai į problemą gilinosi teisininkas A. Gureckas. Tai puikiai atspindi ne tik jo žodiniai ir raštiški pasakojimai, bet ir sukaupta gausi archyvinė medžiaga – teisiniai dokumentai reglamentavę tuometinę Vidurio Rytų Europos valstybių situaciją. Jo įsitikinimu Jaltos konferencijos nutarimai neturėjo tiesioginės teisinės reikšmės pasidalinimui įtakos sferomis, kuriuos atšaukus būtų suduotas lemiamas smūgis SSRS dominavimui regione⁷¹⁸, mat dar 1943 m Teherane Stalinas iš sąjungininkų gavo pritarimą atkurti sienas pagal Molotovo–

⁷¹³ K. Žeimis, Lietuvos sienų klausimas, *Akiračiai*, 1979, nr. 1.

⁷¹⁴ B. Zumeris, Lietuvos sienos prie Vilniaus vartų, *Tėvynės sargas*, 1965, nr. 1 (26); J. Varnas, Lietuvos sienų klausimu, *Tėvynės sargas*, 1978, nr. 3 (41); J. Balys, Lietuvos sienų problemos, *Į laisvę*, 1982, nr. 84.

⁷¹⁵ A. Antanaitis, Ateities Lietuvos sienų vizija išėivijų tekstuose XX a. 6–9 dešimtmėčiuose, *Lietuvių diplomatią išėivijoje 1940–1991*, Vilnius, 2007, p. 287–306; *Lietuvos sienos. Tūkstantmečio istorija*, Vilnius, 2009; Maksimaitis M., Miliauskaitė K., Šapoka G., *Valstybės ir teisės problemos lietuvių išėivijos publikacijose (1944–1990)*, Vilnius, 2011.

⁷¹⁶ 1919 m. gruodžio 8 d. aukščiausioji santarvininkų taryba Paryžiuje patvirtino deklaraciją apie laikinas Lenkijos rytines ribas t.y. vadinamąją Curzono liniją, pagal Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministro lordo George Nathanill Curzon pavardę. Linija ėjo per Gardiną, Jalovą, Nemirovą, Brestą, Dorogurską, Ustingą, rytų Grubešovą, Krylovą ir vakarų Ravą – Ruskają, rytų Peremyšlį iki Karpatų. Jalta numatė 5 – 8 km nukrypimus nuo Curzono linijos Lenkijos naudai. 1945 m. rugpjūčio 16 d. Lenkijos – SSRS sutartimi tuo nukrypimais dar buvo padidinti iki 15 km tiek Lenkijos, tiek SSRS naudai. Tačiau didžioji sienos dalis ir toliau ėjo pagal tą liniją, todėl ir toliau vadinta Curzono vardu ne ir oficialiuose JAV Valstybės departamento žemėlapiuose.

⁷¹⁷ B. Nemicas, Jaltos aido vingiuose, *Karys*, 1985 05, nr. 5, p. 195–200.

⁷¹⁸ A. Gureckas, Lietuvių bendruomenės santykiai su..., p. 69.

Ribentropo paktą. Kadangi lietuviai nematė didesnio šanso pakenkti SSRS, Jaltos susitarimų panaikinime jie išvelgė vien tik Lenkijos sienų grąžinimo į 1939 m. ribas kėslus.

Ypač sienų klausimo svarstymas suaktyvėjo 1984 m., kuomet Amerikos lenkų organizacija *Pomost* senatoriaus Roberto Kasteno⁷¹⁹ ir Kongreso atstovo Thomaso Corcorano⁷²⁰ dėka į JAV Senatą ir Atstovų rūmus įnešė rezoliucijos, siekiančios anuliuoti Jaltos susitarimus, projektą. Kuo gi lenkai grindė savo norus? Artėjant keturiasdešimties metų sukakčiai nuo Jaltos konferencijos, lenkų emigracija nutarė išmėginti savo galimybes. Palankios sąlygos kelti klausimą susidarė po to, kai Vakarų Vokietijoje rinkimus laimėję krikščionys demokratai pripažino buvusių Vokietijos rytinių žemių priklausomybę Lenkijai. Dabar tapo aišku, jog ne tik socialistai, iki tol valdę Vokietiją, bet ir dešinieji susitaikė su esama situacija. Taigi, vokiečiams nekvestionuojant Lenkijos vakarinių sienų, atsirado puiki proga sutelkti dėmesį į rytinius pakraščius. Taip pat pritarimo tikėtasi susilaukti iš prancūzų, kurie vis dar jautė skriaudą, jog nebuvo įsileisti į Jaltos konferenciją⁷²¹.

JAV LB iš karto sureagavo į R. Kasteno ir T. Corcorano pateiktas rezoliucijas ir pasiuntė laiškus senatoriui Charlesui H. Percyui⁷²² bei Kongreso nariams Dante B. Fascelliui⁷²³ ir Lee H. Hamiltonui⁷²⁴, kurie vadovavo komisijoms, turėjusios rezoliucijas apsvarstyti. Laiškuose tuometinis JAV LB Visuomeninių reikalų tarybos pirmininkas Jonas Urbonas⁷²⁵ išdėstė mintis, jog nėra tikslinga panaikinti Jaltos nutarimus. Tai argumentavo ne tik pačiais nutarimais, bet ir oficialiais ligtolinių JAV prezidentų pasisakymais⁷²⁶. Taip pat žaibiškai reaguota kreipiantis į galimus sąjungininkus – *Amerikos Baltų Laisvės Lygą*⁷²⁷, atskirai latvius, estus, ukrainiečius⁷²⁸. 1984 m. liepos 2 d. JAV LB Krašto Valdybos pirmininkas Antanas Butkus⁷²⁹ kreipėsi į JAV prezidentą R. Reaganą oponuodamas minėtoms rezoliucijoms⁷³⁰.

⁷¹⁹ Robertas Kastenas (1942 m. JAV) – JAV senatorius 1981–1993 m., respublikonas.

⁷²⁰ Thomas Corcoranas (1939 m. JAV) – JAV Kongreso narys 1977–1984 m., respublikonas.

⁷²¹ A. Gurecko laiškas Albertui Misiūnui, 1984 03 11, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 48.

⁷²² Charles Hartingas Percys (1919 m. – 2011 m.) – politikas, respublikonas. Užsienio reikalų komiteto pirmininkas JAV Senate.

⁷²³ Dante B. Fascellis (1917 m. – 1998 m.) – politikas, demokratas. Užsienio reikalų komiteto pirmininkas JAV Atstovų rūmuose.

⁷²⁴ Lee H. Hamiltonas (1931 m.) – politikas, demokratas. Europos ir Vidurinių Rytų pakomitečio pirmininkas JAV Atstovų rūmuose.

⁷²⁵ Jonas Urbonas (1925 m. Kidžionys, Pasvalio rajonas – 2011 m. Detroitas, JAV) – visuomenės veikėjas, JAV LB narys.

⁷²⁶ JAV LB Visuomeninių reikalų tarybos pirmininko Jono Urbono laiškas JAV senatoriui C. H. Percy, 1984 02 22, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 36–40; C. H. Percy laiškas J. Urbonui, 1984 03 30, *Ten pat*, l. 58; D. B. Fascell laiškas J. Urbonui, 1984 03 28, *Ten pat*, ap. 7, b. 3685, l. 1.

⁷²⁷ *Amerikos Baltų Laisvės Lyga* – Rytų Baltijos šalių kilmės JAV lietuvių organizacija įkurta lietuvių iniciatyva 1981 m. Los Andžele.

⁷²⁸ A. Gurecko laiškas Juozui Koreliui, 1984 03 11, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 51.

⁷²⁹ Antanas Butkus (1918 m. Piepaliai, Kėdainių apskritis – 1997 m. Vilnius) – agronomas, biochemikas, visuomenės veikėjas, JAV LB narys.

⁷³⁰ A. Butkaus laiškas R. Reaganui, 1984 07 02, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 112.

Išsiuntinėti laišakai suinteresuotiems lietuvių išeivijos veikėjams⁷³¹ (A. Gurecko teigimu rašto prezidentui turinį pasiūlė Linas Kojelis⁷³², kuris tuo metu darbavosi prezidento R. Reigano administracijos Baltuosiuose rūmuose ryšių su visuomene skyriuje, „...nes jam pačiam teks į jį atsakyti“⁷³³). VLIK „...šalininkai skelbė JAV LB pasipriešinimą Jaltos sutarimų anuliavimui jos politinio neišmanymo įrodymu, tačiau pats VLIK laikėsi pasyviai ir neparėmė Kasteno ir Corcorano Kongreso rezoliucijos“⁷³⁴. 1984 m. gegužės mėnesio *Eltos informacijos* patalpino VLIK pareiškimą Jaltos klausimu, kuriame neišryškėja nei paramos, nei atmetimo pozicija⁷³⁵. Vis tik pareiškimo teiginys, kad „Teisiniu požiūriu Jaltos susitarimai yra tik gairės, ir saisto tik susitariančias šalis; trečiujų atžvilgiu, būtent ir Lietuvos, jie yra res inter alios aktai, t. y. aktai kurie tretiesiems nesuteikia teisių ar uždeda pareigų“⁷³⁶, kėlė JAV LB nerimą. Prasidėjo diskusija⁷³⁷. Niekas neginčijo teiginio, kad Jalta kuo nors įpareigoja Lietuvą, tačiau JAV LB iš istorijos traukė galybę sutarčių pavyzdžių, kurių tiesiogiai Lietuva niekad nepasirašė, bet privalėjo įgyvendinti, pradedant Abiejų Tautų Respublikos padalijimais ir baigiant Helsinkio aktu. Tačiau problema JAV LB manymu glūdėjo kitur: „Diskutuojamas klausimas ne kad Lietuva turėtų ar neturėtų Jaltos susitarimus pripažinti, bet ar būtų Lietuvai ir lietuvių tautai naudinga, kad Amerika jų atsakytų“⁷³⁸.

Taip pat iš naujo kilo nesutarimas dėl to, kuri siena Lietuvai naudingesnė. VLIK pasisakė prieš Curzono liniją, mat ji Seinus ir Punską paliko Lenkijai. Tuo tarpu JAV LB teigė, kad geriau jau toks nustatymas, nei buvusi demarkacinė linija, kuri Lenkijai be Seinų ir Punsko dar atidavė Vilnių ir Trakus, Švenčionis ir Ignaliną, Adutiškį ir Šalčininkus, Naująją Varėną ir Druskininkus, ir t.t.⁷³⁹. Taigi, jei jau reikėtų rinktis, geriau vieningai atsakyti tik Seinų ir Punsko. Mat, „...pasisakant prieš neteisingus teritorinius pakeitimus nėra reikalo atmesti tuos, kurie yra teisingesni už buvusias sienas“⁷⁴⁰.

⁷³¹ A. Gurecko laiškas Albertui Misiūnui, 1984 03 11, *Ten pat*, l. 48–49.

⁷³² Linas Kojalis (1955 m. Los Andželas) – politologas, visuomenės veikėjas. Dirbo R. Reigano politinių reikalų patarėjo kabinete.

⁷³³ A. Gurecko laiškas A. Gečiui, 1984 06 26, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 110.

⁷³⁴ A. Gureckas, Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais sovietinės..., p. 70.

⁷³⁵ VLIKO pareiškimas Jaltos klausimu, *Eltos informacijos*, 1984 05, nr. 5 (1210).

⁷³⁶ *Ten pat*.

⁷³⁷ D. Krivickas, Jaltos susitarimai, *Draugas*, 1984 05 31, nr. 108; A. Gureckas, Papildomos pastabos dėl dr. D. Krivicko straipsnio „Jaltos susitarimai“ (Draugas, 1984.5.31 d., nr. 108), *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 100.

⁷³⁸ A. Gureckas, Pastabos dėl Vliko pareiškimo Jaltos klausimu, 1984 06 12, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 96.

⁷³⁹ A. Gureckas, Pastabos dėl Vliko pareiškimo Jaltos klausimu, 1984 06 12, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 96.

⁷⁴⁰ A. Gureckas, Papildomos pastabos dėl dr. D. Krivicko straipsnio „Jaltos susitarimai“ (Draugas, 1984.5.31 d., nr. 108), *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 101.

1984 m. pavasarį ir vasarą lietuvių išeivių spaudoje nerimo diskusijos dėl Jaltos vertinimo. Gilintasi į atskirus susitarimo punktus, svarstyta valstybinių sienų pakeitimas, aprašytas galimas Jaltos poveikis Lietuvai, sutartį panaikinus ar palikus galioti⁷⁴¹.

Prasidėjus diskusijai spaudoje, *Pomost* kreipėsi į lietuvius bandydama užtikrinti, jog jos inicijuotos rezoliucijos neturėjo intencijos keisti Lietuvos ir Ukrainos sienų ir iš naujo kelti teritorijos perdalinimo klausimą⁷⁴². Tačiau JAV LB tai neįtikino. Vasaros pabaigoje rezoliucijos priėmimas buvo išaldytas palankaus lietuvių nuomonei senatoriaus C. H. Percy dėka. Vašingtonas pasiūlė lietuviams ir lenkams susitarti tarpusavyje. Korespondencija rodo, jog JAV LB sutiko paremti *Pomost* rezoliucijos idėją, tik tuo atveju, jei iš teksto bus aiškiai matyti, kad sienos paliekamos neliečiamos⁷⁴³. Taigi, pradėjus tartis dėl teksto, nuspėta pateikti jungtinę rezoliuciją, kurią būtų suderinę lietuviai, lenkai ir ukrainiečiai⁷⁴⁴ (gudų politinė veikla JAV buvo menkai išvystyta, todėl bent jau lietuviai nelabai matė su kuo iš jų tartis).

1984 m. rugsėjo 7–9 dienomis JAV LB atstovai telefonu tarėsi ne tik su *Pomost* vadovu Adamu W. Kierniku, kuris gyveno Kalifornijoje, bet ir su *Amerikos ukrainiečių kongreso komiteto* atstovu⁷⁴⁵. *Pomost* atstovai sutiko patenkinti lietuvių ir ukrainiečių reikalavimus visai išbraukiant Jaltos klausimą iš rezoliucijos teksto⁷⁴⁶. Paliktas tik įtakos sričių Europoj nepripažinimo pareiškimas:

*„Jungtinės Valstybės nepripažįsta Europoje jokių įtakos sričių ir patvirtina savo nusistatymą tokių sričių nepripažinti dabar ir ateityje. Reiškia viltį, kad sovietinio despotizmo pavergtos tautos atgaus apsisprendimo teisę, kad jos galės pasirinkti savo valdymo formą ir kad joms bus gražintos jų suverenumo teisės, kaip buvo pažadėta Atlanto chartoje“*⁷⁴⁷.

⁷⁴¹ A. Gureckas, Jaltos mitas ir Vilnius, *Draugas*, 1984 03 29; J. Vitėnas, Ar remti Jaltos susitarimų atšaukim?, *Draugas*, 1984 04 24; K. Radvila, Jaltos sutartys tebegalioja?, *Tėviškės žiburiai*, 1984 05 03, nr. 18(1785); A. Gureckas, Lenkų kova prieš Jaltos nutarimus, *Tėviškės žiburiai*, 1984 05 10, nr. 19 (1786); S. Varanka, Lenkų laikraštis apie Vilniaus okupaciją, *Tėviškės žiburiai*, 1984 05 17, nr. 20 (1787); D. Krivickas, Jaltos susitarimai. Jie šiandien vykdomi jėga ir priespauda, *Draugas*, 1984 05 31; J. Balys, Jaltos susitarimai ir Lietuva, *Tėviškės žiburiai*, 1984 06 07, nr. 23 (1790); A. Gureckas, Pavojingos rezoliucijos, *Draugas*, 1984 06 14; S. Varanka, Lenkų kvietimas lietuviams, *Tėviškės žiburiai*, 1984 06 21, nr. 25 (1792); J. Vitėnas, Apgintas Lietuvos aneksijos nepripažinimas? *Tėviškės žiburiai*, 1984 06 26, nr. 26–27 (1793–1794); B. Nemickas, Argi dera ginti Staliną? *Draugas*, 1984 06 28–29.

⁷⁴² Adamo W. Kierniko laiškas J. Urbonui, 1984 06 29, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 111.

⁷⁴³ J. Urbono laiškas A. W. Kiernikui, 1984 08 15, *Ten pat*, l. 141.

⁷⁴⁴ PLB, *Pomost* ir *Amerikos ukrainiečių kongreso komitetas*.

⁷⁴⁵ Lenkai nusileido dėl Jaltos, 1984 09 26, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 150.

⁷⁴⁶ Joint Statement of Lithuanian World Community, Pomost Socio–Political Movement and Ukrainian Congress Committee of America, Inc. on the Lithuanian, Polish and Ukrainian Mutual Relations, 1985 01 21, *Ten pat*, l. 68.

⁷⁴⁷ Lenkai nusileido dėl Jaltos, 1984 09 26, *Ten pat*, l. 151.

Vis tik, tais metais pritrūko laiko rezoliuciją pateikti JAV Kongresui, kadangi pastarasis baigęs kadenciją išsiskirstė. 1985 m. pradžioje buvo išrinktas naujasis Kongresas, kuriam rezoliuciją pateikė R. Kastenai ir atstovas Jackas F. Kempas⁷⁴⁸.

PLB jaudino tuometinio teritorinio *status quo* pripažinimas iš *Pomost* pusės. Atrodytų, kad gauta viskas, ko norėta, tačiau PLB *status quo* norėjo tik Lenkijos rytinėms sienoms. Tuo tarpu esamos visos tuometinės sienos pripažinimas iš lietuvių pusės galėjo užkirsti visus teisinius kelius į Suvalkų–Seinų kraštą, bei pretenzijas į tuometinį Kaliningrado kraštą. Tai dar labiau sunkino dialogą su *Pomost* ir kai kuriomis Lenkijos pagrindžio organizacijomis, kurias *Pomost* atstovavo. Mat 1985 m. pradžioje PLB santykiuose su lenkais kėlė sau tokius tikslus:

„1. Išgauti iš lenkų dabartinių Lenkijos rytinių bei šiaurinių sienų pripažinimą ir pažadą jų jokiu atveju nepažeist;

2. Neatsisakyti Lietuvos teisių į Suvalkų–Seinų kraštą ir neužkirsti sau kelio reikalauti anapus Potsdamo linijos likusios Mažosios Lietuvos kampo;

3. Neįsipareigoti respektuoti dabartines sienas su kitais kaimynais, kad neužsikirsti sau kelio į Karaliaučiaus sritį ir Gudijai priskirtą Rytų Lietuvą ir

4. Išlaikyti neutralumą tarp lenkų ir vokiečių dėl lenkams priskirtų Vokietijos rytinių žemių priklausomybės“⁷⁴⁹.

Taigi, pretenzijos buvo gana nemenkos. Abi pusės turėjo aiškių pretenzijų į Kaliningrado kraštą⁷⁵⁰. JAV LB, kaip kažkada Lietuvos diplomatinė tarnyba, visomis išgalėmis stengėsi anksčiau laiko neužsikirsti sau teisinio kelio deryboms dėl ateities teritorijų. Sentimentai Mažajai Lietuvai, Suvalkų trikampiui ir Baltarusijoje esančioms gyvenvietėms, sunkino susitarimus su lenkais, iš kurių reikalauta besąlyginio teritorijų atsisakymo. Štai kodėl labai jautriai buvo sureaguota į nutikusį „nelaimingą nesusipratimą“ iš lenkų pusės, kai 1985 m. sausį pateiktoje jungtinėje rezoliucijoje atsirado kiek pakitęs tekstas⁷⁵¹. Lietuviai įsivaizdavo gavę patikinimą, jog rezoliucijos turinys bus toks, kokį sutarė, vis tik pasirodė, jog taip nėra⁷⁵². Tai tapo puikiu argumentu santykių su lenkais skeptikams ar priešininkams. Glumino pats sutarto teksto pakeitimo faktas. Naujas rezoliucijos turinys reikalavo panaikinti Jaltos susitarimų negatyvias pasekmes, tačiau konkrečiai šios pasekmės nebuvo įvardintos. A. Gureckas rašė, kad:

⁷⁴⁸ Jackas F. Kempas (1935 m. – 2009 m.) – politikas, respublikonas, JAV Kongreso narys.

⁷⁴⁹ A. Gurecko laiškas Algiiui A. Regiui, 1985 01 09, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 183.

⁷⁵⁰ *Ten pat*.

⁷⁵¹ A. Gurecko laiškas J. Urbonui, 1985 02 20, *Ten pat*, l. 222.

⁷⁵² Išryškintas Amerikos nusistatymas dėl Jaltos, 1985, *Ten pat*, l. 290.

„Jų papildymas mums pavojingas, nes jis toks neaiškus, kad jie galės jį aiškinti kaip tik jiems patinka ir naudinga. Tad kovą tenka tęsti toliau“⁷⁵³.

Viskas vėl prasidėjo iš naujo, kadangi JAV LB atstovai vėl kreipėsi į visus senatorius ir jiems palankius Kongreso atstovus⁷⁵⁴. Vėl A. Butkus išsiuntė laišką R. Reaganui⁷⁵⁵. Ir nors A. W. Kiernikas laiške aiškino, kad: „...didžioji dauguma lenkų mano, kad Vilnius yra Lietuvos taip, kaip Varšuva yra Lenkijos ir geriausias būdas užtikinti, kad jūsų sienoms niekada vėl nekils iššūkis reikia išvystyti bendradarbiavimą, pagrįstą patikėjimu ir abipuse pagarba“⁷⁵⁶, JAV LB nebuvo linkusi pasitikėti *Pomost* viliantis, kad ateityje vizijos dėl Lietuvos ir Lenkijos sutaps. A. W. Kierniko teigimu, didelė dalis lenkų tautos tiek krašte, tiek ir išeivijoje jau yra susitaikę su esamomis sienomis, tačiau būtų visiškai absurdas prašyti jų priimti šiuos teritorinius pakitimus tik dėl to, jog tai buvo Stalino valia – t.y. sutikti su didžiulės svarbos teritoriniais sprendimais, kuriuose nei Lenkija, nei kitos regiono valstybės nedalyvavo juos priimant. *Pomost* kaltino lietuvius godumu ir viso regiono gerovės aukojimu dėl teritorinių pretenzijų. Jautė, jog JAV LB, su kuria tartis įpareigojo Amerikos valdžia, jais nepasitiki. Aiškiai suvokė, kad lietuviai žaidžia JAV sienų pripažinimo korta ir stengėsi apeliuoti į tai, kad dėl Jaltos sprendimų panaikinimo lenkai taip pat stipriai rizikuoja prarasti vakarinių teritorijų pripažinimą⁷⁵⁷. Raginimas, regiono interesus kelti aukščiau už nacionalinius, neguodė JAV LB.

Pomost erzino lietuvių užsispyrimas, nepasitikėjimas ir visiškai, kaip jie manė, lenkų pozicijų nesupratimas. Jie Jaltos nutarimus matė, kaip visų Vidurio Rytų Europos tautų pavergino teisinį pagrindą, už kurį ne tik SSRS, bet ir JAV turėtų prisiimti atsakomybę: „*Jalta atstovauja amoraliai ir neteisėtai sutarčiai, ir tai pasakyti yra visų Rytų Europos tautų reikalas*“⁷⁵⁸.

Minėtoji rezoliucija Kongrese susilaukė nemažo pritarimo. 1985 m. vasarį ją jau rėmė 31 senatorius⁷⁵⁹. Kaip minėta JAV LB Visuomeninių reikalų taryba kreipėsi į visus senatorius ir lietuviams palankiais laikytus Kongreso atstovus pasisakydama prieš⁷⁶⁰. Tačiau 1985 m. vasario 5 d. vykusioje Jaltos 40-mečiui skirtoje konferencijoje R. Reagano pasakyta kalba tapo tam tikru lūžiu JAV LB, kadangi prezidentas tarsi palaikė jų užimtą poziciją teigdamas, jog:

„*Jalta tebėra svarbi, nes Europos laisvė yra nebaigtas reikalas. Kurie teigia, kad tai yra sienų ar teritorijos klausimas, tikisi, kad tikrieji klausimai, demokratija ir nepriklausomybė,*

⁷⁵³ A. Gurecko laiškas J. Urbonui, 1985 02 20, *Ten pat*, l. 222.

⁷⁵⁴ Laiškai išsiųsti: Kenneth A. Myers, Vicki Otten, John D. Rockefeller, Paul Simon, Ray Gill, Marjorie S. Holt, Richard G. Lukan, Dave Durenberger, Lloyd Bentsen, Charles McC. Mathias Jr., Ernest F. Hollings, Christopher J. Dodd, Lee H. Hamilton, Dante B. Fascell ir t.t.

⁷⁵⁵ Išryškintas Amerikos nusistatymas dėl Jaltos, 1985, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 291.

⁷⁵⁶ A. W. Kierniko laiškas A. Gureckui, 1985 01 31, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 210.

⁷⁵⁷ *Ten pat*.

⁷⁵⁸ *Ten pat*.

⁷⁵⁹ Viso JAV senate yra 100 narių.

⁷⁶⁰ A. Gureckas, Bendruomenės veikla dėl Jaltos, 1985, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 298–304.

kaip nors pranyks. Bet taip nebus. Vienintelė siena, kurią Jalta simbolizuoja ir kuri niekad negali būti pripažinta teisėta, yra skiriamoji riba tarp laisvės ir priespaudos⁷⁶¹.

Kalba rodė, kad prezidentas nepasirašys rezoliucijos, todėl vietoj jos R. Kastenas pasiūlė JAV Užsienio reikalų autorizacijos akto papildymą, taip tikintis, kad prezidentas jo negalėtų nepasirašyti. Šiuo aktu skiriamos lėšos Valstybės departamentui, JAV ambasadoms ir atstovybėms, Informacijos agentūrai ir kitoms su užsienio reikalais susijusioms įstaigoms bei institucijoms⁷⁶². Tačiau po prezidento kalbos Jaltos metinių proga Kongrese pasikeitė nuomonė, todėl vietoj rezoliucijoje buvusių „neigiamų pasekmių“ įrašyta, kad JAV atmeta „...bet kuriuos bandymus, panaudojant Jaltos vykdomą susitarimą, įteisinti Sovietų Sąjungos viešpatavimą Rytų Europos kraštuose“⁷⁶³. Ir toliau liko atviras ateities sienų klausimas, o tai džiugino JAV LB. Nutarta jį paremti⁷⁶⁴. Senatas papildymą priėmė be didesnių diskusijų, o JAV LB perėmė iniciatyvą į savo rankas siekdama, kad jį priimtų ir Senato bei Atstovų rūmų konferencija. Taip ir buvo padaryta.

Galutinai klausimas išsprendė 1985 m. rugpjūčio 17 d., kada JAV prezidentas R. Reaganas pasirašė Kongreso priimtą Užsienio reikalų autorizacijos aktą, kuris tapo įstatymu. Akte aiškiai išdėstė JAV požiūrį į Jaltą⁷⁶⁵. Jis nepripažino jokių vadinamųjų teisėtų įtakos sferų Europoje. Ir toliau laikėsi Baltijos valstybių okupacijos nepripažinimo politikos, taigi pasiliko prie galiojančių sienų ir būtino ateityje išsilaisvinusių tautų apsisprendimo principo⁷⁶⁶.

Iš kaimyninių tautų vieninteliai parėmė JAV LB poziciją buvo ukrainiečiai. Tiksliau Amerikos ukrainiečių kongreso komitetas, kuris kaip ir lietuviai įsivaizdavo matantys tuos pačius lenkų „kėslus“. Latvių ir estų organizacijos (kreiptasi į Amerikos latvių sąjungą ir Amerikos estų tautinę tarybą) jau pradžioje palaikė *Pomost* idėją. Kai kurie estų atstovai net viešai kaltino lietuvius dėl nesveiko požiūrio į Vilnių, dėl kurio tarpukariu žlugo Baltijos federacijos idėja, galėjusi apsaugoti nuo nutikusios katastrofos⁷⁶⁷. Baltarusiai tarsi procese nedalyvavo iš viso, greičiausiai dėl svarbaus politinio centro (organizacijos) JAV neturėjimo.

Tarpusavyje JAV gyvenantys lietuviai taip pat nebuvo vieningi. VLIK iki R. Reagano kalbos idėjai priešintis Jaltos nutarimų panaikinimui nepritarė nors vėliau ir pasveikino prezidento poziciją. JAV LB šiuose veiksmuose matė varžymąsi dėl įtakos išeivijos politiniame gyvenime, sferų pasiskirstymo. Nebuvo sutarimo ir platesniu visų sienų klausimu. Net ir

⁷⁶¹ Statement by the President, 1985 02 05, *Ten pat*, l. 212; 40 years after Yalta, *The Philadelphia Inquirer*, 1985 02 11.

⁷⁶² Išryškintas Amerikos nusistatymas dėl Jaltos, 1985, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 292.

⁷⁶³ *Ten pat*, l. 293.

⁷⁶⁴ A. Gurecko laiškas J. Urbonui, 1985 07 19, 1985, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 174.

⁷⁶⁵ Statement by the Prezident, 1985 08 17, *Ten pat*, l. 169–170; B. Nainys, Išryškintas Amerikos nusistatymas dėl Jaltos, *Lietuvos Laisvinimo keliu. Pasaulio lietuvių bendruomenės veiklos atspindžiai*, Vilnius, 2010, p. 317–318.

⁷⁶⁶ J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose...*, p. 184.

⁷⁶⁷ A. Gureckas, *Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais...*, p. 69–70.

pačiame VLIK viduje kirtosi *Vilniaus krašto lietuvių sąjungos* ir *Mažosios Lietuvos Rezistencinio Sąjūdžio* pozicijos. Algis Regis⁷⁶⁸, Lietuvos studijų komisijos atstovas, taip apibūdino susidariusią situaciją:

„Labai gaila, kad bent šiuo metu negaliu pasiūlyti jokios paramos iš Vliko prieangiu Lietuvos sienos problemose. Bent kol kas Vliko samprata ir pasireiškimai šioje srityje yra silpni ir net neįtikinami. [...] Dabartinio Vliko pažiūrų brandumas, arba geriau sakant jo stoka, pasireiškia Jaltos kompetencijų mišinyje. Bendrai nedaug randu žmonių Vliko organizacinėje hierarkijoje, kurie su rimtu dėmesiu ir atsidėjimu žvelgtų į Lietuvos sienų labai komplikuotas problemas, ieškotų priemonių bei planų jas spręsti“⁷⁶⁹.

Pasitaikydavo ir dar griežtesnio tono apibūdinant VLIK. Tačiau pati organizacija nebuvo abejinga būsimos nepriklausomos Lietuvos sienų problemoms, tik jos priėjimo būdas buvo kitas. Galiausiai JAV LB ar PLB veiksmai Jaltos klausimu VLIK buvo suvokiami, kaip bandymas apeiti šią politinę organizaciją, net neturint pakankamai kompetencijos. JAV LB ir PLB kaltinti net nemėginimu tartis, bendrai derinti pozicijas⁷⁷⁰.

Taip pat trumpai norisi pasakyti, jog *Pomost* palaikė tiesioginiu ryšius su Lenkijos pagrindžio organizacijomis KOS (Komitet Oporu Społecznego – Visuomenės pasipriešinimo komitetas)⁷⁷¹ ir *Niepodległość* (Nepriklausomybė). Apie tai savo straipsnyje plačiau aprašo A. Gureckas⁷⁷². Daug nedetalizuojant galima pasakyti, jog ir JAV LB su šiomis organizacijomis palaikė ryšius. KOS buvo krašto balsas, kuriuo remiantis *Pomost* reikalavo Jaltos nutarimų panaikinimo apibrėžiant sienas⁷⁷³. Tačiau *Niepodległość* teikė lietuviams vilties dar 1984 m. paskelbdama pareiškimą, kuris sutapo su JAV LB nusistatymu. Juo organizacija pritarė Jaltoje sutartiems teritoriniams padalijimams⁷⁷⁴.

Kodėl JAV valdžia nepalaikė lenkų norų? Šį kartą situacija palanki buvo lietuviams ir ukrainiečiams, mat jie pasisakė už *status quo* išsaugojimą regione⁷⁷⁵. Jaltos konferencijos nutarimų panaikinimas nebūtų grėsęs JAV ir SSRS naujam tiesioginiam konfliktui, be ir vėl galėjo užkurti nesantaikos katilą Vidurio Rytų Europos regione. Tuo didžiosios valstybės

⁷⁶⁸ Algis Regis (1914 m. Poderiškės, Kauno apskritis – 2009 m. Čikaga, JAV) – žurnalistas, redaktorius, visuomenės veikėjas.

⁷⁶⁹ A. A. Regio laiškas A. Gureckui, 1985 03 28, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 166.

⁷⁷⁰ J. Vitėnas, Pokalbiai su lenkais. Atsiliepiant į A. Gurecko straipsnį „Ne be sąlygų“, *Tėviškės žiburiai*, 1989 03 28, nr. 13 (2040).

⁷⁷¹ KOS – visoje Lenkijoje organizavo rezistencijos ratelius. Jo politinė orientacija socialdemokratinė. Reiškiamas solidarumas su visomis „sovietinio totalitarizmo ir imperializmo pavergtomis tautomis ir su jų kova už nepriklausomybę ir pilietinę bei religinę laisvę“. Pasisakė už idėją, jog lenkai turi susitaikyti su rytinių teritorijų praradimu ir Lenkijos – Vokietijos santykių išlyginimu.

^{772 773} A. Gureckas, Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais..., p. 68–71.

⁷⁷³ The message of the Committee of Social Resistance to the Lithuanian World Congress, 1984 01, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 5875, l. 158.

⁷⁷⁴ Išryškintas Amerikos nusistatymas dėl Jaltos, 1985, *Ten pat*, l. 294.

⁷⁷⁵ Ignatius M. Billinskio laiškas J. Urbonui, 1984 04 12, *Ten pat*, l. 61.

nebuvo suinteresuotos. Taip pat Jaltos sutarimų panaikinimas galėjo suduoti smūgį JAV reputacijai, kaip vienai iš sutartį pasirašiusių pusių. Principinis nusistatymas JAV buvo ne tai, kad pati sutartis yra kenksminga, o tai, kad SSRS jos nesiėmė teisingai įgyvendinti. Ir nors ilgai trukęs dialogas tarp *Pomost* ir JAV LB nebuvo vaisingas, užmėgsti ryšiai nenutrūko. Šiai lenkų išeivijos organizacijai tarpininkaujant pradėta bendrauti su Lenkijos pagrindžiu. Jo spaudoje rodėsi lietuvių autorių tautų ir valstybių santykių vaizdiniai, kurie daugiau ar mažiau turėjo įtakos vėlesniems procesams.

Vilniaus arkivyskupijos klausimas

Dar viena erdvė, kur lietėsi lenkų ir lietuvių santykių vaizdiniai, buvo Vilniaus arkivyskupijos klausimas. Nepaisydamas Antrojo pasaulinio karo ir jo pasėkmių, Vatikanas iki pat 8 dešimtmečio laikėsi tarpukariu nustatytų bažnytinių provincijų ribų šiame regione⁷⁷⁶. Kai 1920 m. dalis tuometinės Vilniaus vyskupijos pateko Lenkijos priklausomybei, iš Lietuvos likusios jos dalies buvo sudaryta Kaišiadorių vyskupija. 1925 m. vyko derybos tarp Lenkijos ir Vatikano, kuriomis pirmoji siekė Vilniaus vyskupiją priskirti Varšuvos bažnytinei provincijai. Tuometinis Popiežius Pijus XI šio lenkų noro neįgyvendino. Iš Vilniaus ir gretimų Punsko bei Lomžos vyskupijų buvo sudaryta atskira nuo Varšuvos nepriklausoma bažnytinė provincija Vilniuje ir Vilniaus vyskupija pakelta į arkivyskupiją. Taip ji tapo viena iš tuometinių šešių Lenkijos bažnytinių provincijų. Taigi, tarptautinė situacija reglamentavo naująjį Vilniaus arkivyskupijos statusą. Jo klausimą 1939 m. pabaigoje – 1940 m. pradžioje Lietuva vėl ėmė kelti iš naujo. Vis tik Vatikanas labai skeptiškai žiūrėjo į tuometinį Lietuvos savarankiškumą, pirmiausia dėl 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutarties su SSRS ir jokių sprendimų bažnytinių sienų klausimu nesiskubino priiminti⁷⁷⁷. 1945 m. iš Vilniaus į Lenkiją persikėlė ir tuometinis vyskupas

A. Gurecko teigimu, pirmasis, kam kilo išeivijoje mintis pradėti viešą akciją Vilniaus arkivyskupijos klausimu, buvo Stasys Lozoraitis jr⁷⁷⁸. Būtent jis skaitydamas pranešimą IV PLB seime dar 1973 m. pasisakė, jog reikėtų kelti į viešumą idėją perdalyti bažnytinių provincijų ribas, kadangi pastarosios nelogiškos, neatitinka realių valstybių sienų⁷⁷⁹. Pats S.

⁷⁷⁶ Scot J. Paltrow, Poland and the Pope: The Vatican's Relations with Poland, 1978 to the Present, *Millennium: Journal of International Studies*, 1986, Vol. 15, No. 1, p. 14.

⁷⁷⁷ A. Kasparavičius, *Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika*, Vilnius, 2008, p. 481–511.

⁷⁷⁸ A. Gureckas taip pat mini Juozą Matulaitį – Labuką, kaip aukštą dvasininką iš Lietuvos, kuris pirmas kreipėsi į Vatikaną keldamas Vilniaus arkivyskupijos prijungimo prie Lietuvos klausimą.

⁷⁷⁹ A. Gureckas, *Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais...*, p. 64.

Lozoraitis jr.⁷⁸⁰ viešos akcijos organizuoti nesiėmė dėl savo darbo diplomatinėje tarnyboje – atstovavimo Lietuvai Vatikane. Pati problema aktualumą įgavo kiek anksčiau, kai 1970 m. Vakarų Vokietija oficialiai pripažino Rytų Vokietijos ir Lenkijos sienas pagal 1945 m. nustatymus⁷⁸¹. Remiantis šia sutartimi 1972 m. birželio 28 d. priimta apaštališkoji konstitucija, pagal kurią Vatikanas pertvarkė ir savo bažnytinių provincijų ribas⁷⁸². Pagal naujausius pakeitimus Berlyno vyskupija buvo atskirta nuo teorinės priklausomybės Vroclavui (buvusiam Breslau) ir priskirta Šventojo sosto tiesioginiam pavaldumui. Taip pat buvo sudarytos keturios naujos vyskupijos, o iki tol buvęs laisvas Gdanskas priskirtas Gniezno arkivyskupijai⁷⁸³. Karaliaučiaus sritis taip pat atiteko Lenkijos katalikų bažnytinės administracijos pavaldumui. Viso Lenkijai dabar priklausė 7 bažnytinės provincijos: Gniezno, Varšuvos, Poznanės, Krokuvos, Vroclavo, Lvovo ir Vilniaus.

Tuo tarpu 1945 m. Lenkijos ir Sovietų Sąjungos siena Vatikano nebuvo pripažinta, todėl šiame regione ir toliau liko galioti tarpukariu nustatytos bažnytinės provincijos ribos⁷⁸⁴. Vilniaus arkivyskupija buvo padalinta dviejų valstybių – Lenkijos ir SSRS.

Iki pat 9 dešimtmečio pradžios arkivyskupijos sienų svarstymai išėivijoje neįgavo aiškesnio pavidalo. Tuo metu daugiau bendrai diskutuota būsimos Lietuvos sienų tema. Taip pat išėiviją jaudino lietuvių katalikų padėtis Seinuose. A. Gureckas tai aiškina apie 1975 m. atsiradusiomis to paties iniciatoriaus S. Lozoraičio jr. abejonėmis⁷⁸⁵. Buvo baiminamasi, kad tai nevirstų Lietuvos okupacijos pripažinimu. Situacija ėmė keistis 1978 m. spalį popiežiumi išrinkus lenką Karolį Wojtylą. Inauguracijos išvakarėse susitikęs su Vatikano radijo lietuvių skyriaus darbuotojais ir paprašytas melstis už Lietuvą, privačiai jiems pasakė: „*Kasdien meldžiuosi, nes pusė mano širdies yra Lietuvoje*“⁷⁸⁶. Kas norėjo, tokiuose popiežiaus žodžiuose galėjo išgirsti didelį palankumą lietuviams, tačiau neretai galvota, kad katalikiškąjį pradą gali užgožti „lenkiškasis“ arba kad svarbiausia tikėjimas ir malda, nesvarbu kokiomis politinėmis sąlygomis. Pastarąją mintį sarkastiškai *Akiračiuose* dėstė ir Vincas Rastenis:

„*Kadangi mums dabar labiausia skaudami dalykai dedasi šiame pasaulyje... Mes instinktyviai laukiame iš popiežiaus kokios nors pagalbos prieš Maskvą, – gana panašiai, kaip anuomet žydai laukė iš Mesijo prieš Romą... Turbūt panašiai teks ir nusivilti [...] Beje, stebėdami šio popiežiaus keletą lietuviams palankių gestų [...], dažnai susigundėme tikėtis, kad*

⁷⁸⁰ Stasys Lozoraitis jr. (1924 m. Berlynas, Vokietija – 1994 m. Vašingtonas, JAV) – lietuvių diplomatas, visuomenės veikėjas, politikas. Stasio Lozoraičio senjoro sūnus.

⁷⁸¹ Pope recognizes Polish land claim, *The Time*, 1972 06 29.

⁷⁸² N. Davies, *Dievo žaaislas...*, t. 2, p. 656.

⁷⁸³ Pope recognizes Polish land claim, *The Times*, 1972 06 29.

⁷⁸⁴ A. Gureckas, Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais..., p. 64.

⁷⁸⁵ *Ten pat*, p. 65.

⁷⁸⁶ Šventieji, Karolis Wojtyla ir Lietuva, <http://www.radiovaticana.org/lt/articolo.asp?c=482760> [žiūrėta: 2012 04 19]

dabar tai jau bent Seinų krašto lietuvių teisės melstis sava kalba savose bažnyčiose bus atitaisytos. Tuo tarpu nieko nauja apie tai negirdėt. Gal dangaus karalystės požiūriu tai ne taip jau ir svarbu? Gal Kristui ir Bažnyčiai ištikimiems išlikti galima vis tiek kokia kalba meldžiantis, argi ne?..⁷⁸⁷“

Bendrai, lietuvių išeivija dėl lenko popiežiaus išrinkimo pradžioje buvo gan skeptiška. Baimintasi, jog tai gali labai sustiprinti lenkų pozicijas tarptautinės politikos žaidimuose ir ateityje turėti neigiamų pasekmių diskutuojant dėl teritorinių regiono permainų. Tokias lietuvių išeivijos nuotaikas iš karto pastebėjo E. Žagiellas, *Kultura* kronikoje konstatavęs lietuvių nepasitikėjimą popiežiumi⁷⁸⁸. Vis tik per ilgesnį laikotarpį pasitikėjimas Šventuoju Tėvu lietuvių akyse augo.

„Juk Šv. Tėvas, nežiūrint, koks jis būtų bešališkas, yra lenkas ir turi igimtų simpatijų savo tautai. Tačiau ir lietuvius jis myli gal būti išskirtiniu būdu. Gana dažnai jis prabyla į mus lietuvišku žodžiu, parodo didelį nuoširdumą“⁷⁸⁹.

1981 m. pradžioje Jonas Paulius II lankėsi JAV. Kartu su juo į Vašingtoną atvyko ir prelatas Audrys Bačkis⁷⁹⁰. JAV LB atstovai nepraleido progos susitikti su lietuviu prelatu ir apsvarstyti lietuvių katalikų padėties Lenkijoje (konkrečiai Seinuose) bei pasikalbėti apie galimybę plačiau diskutuoti arkivyskupijos perdalinimą. Tokios galimos lietuvių išeivijos akcijos tikslas buvo parodyti Popiežiui, jog tiek lietuviams krašte, tiek emigracijoje skaudus Vilniaus arkivyskupijos priklausymas Lenkijos bažnytinei provincijai. Norint, kad šis klausimas tarptautinėje arenoje, o ypač Vatikane, išliktų atviras, ketinta rengti, pasirašinėti ir siųsti peticijas. Ilgainiui pastarosios padalino lietuvių išeiviją, kadangi atsirado pikto turinio laišku Vatikanui, kurie tik dar labiau galėjo apsunkinti lietuvių pozicijas⁷⁹¹.

Prelato A. Bačchio nuomone, kurios jis prašė neviešinti spaudoje, lenkas Popiežius Jonas Paulius II buvo palankus lietuviams. Vis tik peticijų poveikio sėkmė atrodė nedidelė. Bent jau kol Lenkijos dvasininkijai vadovavo nacionalistinių pažiūrų kardinolas Stefanus Wyszynskis⁷⁹². A. Bačchio manymu,

„Wyszynskis yra griežtai nusistatęs prieš Lenkijos bažnytinės provincijos ribų atkėlimą prie dabartinės rytinės Lenkijos sienos ir tai grynai politiniais motyvais – kad išsaugoti Lenkijos pretenzijas į rytuose prarastas žemes“⁷⁹³.

⁷⁸⁷ V. Rastenis, Viltys popiežiuje, *Akiračiai*, 1979, nr. 10.

⁷⁸⁸ E. Žagiell, Kronika litewska, *Kultura*, 1979, nr. 4 (379), s. 117.

⁷⁸⁹ Priklausomybės klausimu. Vilniaus arkivyskupija, *Draugas*, 1985 08 06, nr. 152.

⁷⁹⁰ Audrys Bačkis (1937 m. Kaunas) – dvasininkas, tuometinis Vatikano viešųjų reikalų tarybos narys.

⁷⁹¹ J. Vitėnas, Pokalbiai su lenkais. Atsakymas į A. Gurecko straipsnį „Ne be sąlygų“, *Tėviškės žiburiai*, 1985 03 28, nr. 13 (2040).

⁷⁹² Stefanus Wyszynskis (1901 m. Zuzela, Lenkija – 1981 m. Varšuva, Lenkija) – Lenkijos kardinolas.

⁷⁹³ A. Gurecko konfidencialus laiškas K. Ambrozaičiui, A. Gečiui, V. Kamantui, S. Kupriui, V. Kutkui, B. Nainiui, K. Pugevičiui po pasikalbėjimo su prelatu A. Bačkiu, 1981 04 28, *VDU LII*, f. 41, ap. 1, b. 2, l. 36.

Vilniaus arkivyskupijos ribų klausimas ne tik liko diskusinis žvelgiant į lietuvių ir lenkų santykius, tačiau susiskaldė patys lietuviai. Buvo nesutariama, ar sienų peržiūrėjimas neišprovokuos Lietuvos aneksijos pripažinimo. PLB laikėsi nuomonės, kad verta rizikuoti, mat tai priklausė nuo Vatikano, bet ne nuo SSRS. Žinoma, tokie veiksmai galėjo puikiai pasitarnauti sovietų propagandai, ypač dvasininkijos okupuotame krašte atžvilgiu. Tačiau A. Gureckas buvo „pašniukštinėjęs“ JAV Valstybės departamente ir gavęs informacijos, kad tarptautinėje teisėje dar nebuvo tvirtų nusistovėjusių nuostatų, kaip elgtis nepripažinimo atveju. Todėl tai palikta išimtinai pačiai valstybei, kuri tokią politiką vykdo. Toks amerikiečių aiškinimas suteikė optimizmo PLB imtis veiksmų.

Po pokalbio su A. Bačkiu, A. Gureckas arkivyskupijos klausimu išdėstė penkis punktus, kuriais ragino ruošti ateičiai. Siūlyta PLB *Visuomeninių Reikalų Komisijai* kasmet suorganizuoti bent po vieną peticiją Popiežiui. Taip pat peticijas turėtų siųsti ir katalikiškos lietuvių išeivijos organizacijos, įvairių kraštų bendruomenės bei pati PLB. Tokio veiksmo tikslas – „...išlaikyti šį klausimą gyvą, kol jis bus Lietuvos naudai išspręstas“⁷⁹⁴.

1981 m. mirus įtakingam Lenkijos kardinolui S. Wyszyńskiui, lietuvių išeivijoje pasklido gandas, kad gal būt pats metas kelti klausimą Vatikane. Viskam prireikė laiko, todėl tik 1982 m. rugsėjį, atrodo A. Gurecko, buvo parengtas Šv. Tėvui skirtas memorandumo projektas, kuris pradėtas pažymint dvi Lietuvai ir lietuviams katalikams svarbias datas: Šv. Kazimiero mirties ir Lietuvos christianizacijos būsimas metines⁷⁹⁵. Apeliuojant į šimtametes tradicijas, bendrą kovą XIX amžiaus sukilimuose ir būtinybę pagerinti lietuvių ir lenkų santykius, PLB vardu Vytautas Kamantas prašė dviejų dalykų: 1) nepažeidžiant Šventojo Sosto nepripažįstamos prievartinės Lietuvos okupacijos ir neteisėtos inkorporacijos į Sovietų Sąjungą, įtraukti Vilniaus vyskupiją į Lietuvos bažnytinę provinciją, atskiriant ją nuo Lenkijos pagal Curzono liniją ir vyskupijos centrą iš Lomžos perkelti į Vilnių; 2) įkurti Vilniuje visos Lietuvos vyriausiąją arkivyskupiją⁷⁹⁶. Su minimaliais pataisymais šis tekstas galiausiai buvo išsiųstas į Vatikaną.

1983 m. vasarą vykęs PLB seimas, kuriame buvo atstovaujama net 14 kraštų Lietuvių Bendruomenėms, taip pat priėmė ir bendrą nutarimą dėl kreipimosi į Popiežių, kuriuo kaip ir anksčiau prašyta, išsaugojant okupacijos nepripažinimą, perdalyti Vilniaus arkivyskupijos ribas, mat toks žingsnis „labai daug prisidėtų prie pilno santykių išlyginimo ir nuoširdaus

⁷⁹⁴ A. Gurecko nuomonės, išvados ir pasiūlymai po 1981 04 28 pasikalbėjimo su prelatu A. Bačkiu, 1981 05 06, *Ten pat*, l. 40; A. Gurecko nuomonės, išvados ir pasiūlymai po 1981 04 28 pasikalbėjimo su prelatu A. Bačkiu, 1981 05 06, *S. Ir S. Lozoraičių muziejus*, f. 1, ap. 10, b. 35–5, l. 1–2; A. Gurecko nuomonės, išvados ir pasiūlymai po 1981 04 28 pasikalbėjimo su prelatu A. Bačkiu, 1981 05 06; *LTSC/PLA*, J. Dainausko archyvas, d. 8.

⁷⁹⁵ PLB pirmininko V. Kamanto laiško Popiežiui Jonui Pauliui II projektas, 1982 09 30, *VDU LII*, f. 6, ap. 7, b. 3687, l. 25–26.

⁷⁹⁶ PLB pirmininko V. Kamanto laiškas Popiežiui Jonui Pauliui II, 1982 11 23, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 43.

*draugiškumo atstatymo tarp lietuvių ir lenkų tautų*⁷⁹⁷. Seimo priimti nutarimai rėmėsi A. Gurecko pranešime skambėjusiomis mintimis, kur labai aiškiai padaryta atskirtis tarp estų, latvių, ukrainiečių ir rusų, baltarusių ir lenkų. Pirmieji aiškiai „statyti“ į neginčijamą „sajungininkų“ pusę. Lenkams lipinta nepasitikėjimo etiketė. Išskiriant Cz. Miłoszą ir Paryžiaus *Kultūros* aplinką, kitais lenkų sluoksniais raginta akla nepasitikėti. Ypač atkreiptinas dėmesys į lenkų katalikų bažnyčios hierarchiją, kadangi

*„Jų užmačias ir nusistatymus parodo jų pasiryžimas išlaikyti Vilniaus arkivyskupiją ir Karaliaučiaus sritį Lenkijos bažnytinės provincijos ribose, nusistatymas išlaikyti ir plėsti lenkiškas pamaldas Gudijai priskirtame Gardino – Breslaujos krašte, kur jaunimas lenkiškai nesupranta, užsispyrimas neįsileisti lietuviškų pamaldų į Seinų katedrą – baziliką. Žinant lenkų bažnyčios milžinišką įtaką savo tautai, būtų neprotinga lenkais pasitikėti*⁷⁹⁸.

Ilgainiui PLB priimto teksto pagrindu, pakeitus tik prašymo įvadinis sakinius, savo institucinius laiškus siuntė Lietuvių Bendruomenių pirmininkai, seimai, suvažiavimai, konferencijos, kitos lietuvių išeivijos organizacijos, *Vilniaus krašto lietuvių sąjunga*⁷⁹⁹. Į talką kviestas net *Mažosios Lietuvos Rezistencinis Sąjūdis*, kurio veik visi nariai išpažino protestantizmą. Stengtasi išnaudoti situaciją, kad Karaliaučiaus krašte gyvenančius katalikus aptarnavo kunigai iš Lietuvos (Vištyčio, Kybartų, Jurbarko, Pagėgių). Tuo tarpu tarp minėto krašto ir Lenkijos esanti siena buvo aklina uždaryta ir joks religinis aptarnavimas iš Lenkijos bei bažnytinis administravimas buvo praktiškai neįmanomas⁸⁰⁰.

PLB manymu, mažlietuvių išreikštas susirūpinimas Vilniaus arkivyskupijos teritorijos klausimu kartu su Karaliaučiaus srities prijungimo prie Vilkaviškio vyskupijos mėginimu galėjo turėti teigiamos lietuviams įtakos Popiežiaus sprendimuose. Manyta, kad tokio pobūdžio kreipimasis, surašytas katalikų Vatikane, būtų aiškiai suvokiamas kaip pamatų klojimas ateities sienoms⁸⁰¹. Tuo tarpu mažlietuvių rūpestis Karaliaučiaus srities likimu būtų pateisinamas⁸⁰².

Akcija pagyvėjo ruošiantis Lietuvos krikšto 600 metų sukakčiai, kadangi ši data tiesiogiai siejosi su religinio centro įkūrimu Vilniuje. Laiškuose Popiežiui buvo primenama Lietuvos christianizacijos istorija, kadangi prieš 600 metų būtent Vilniuje pradėtas Lietuvos krikštas ir įsteigta pirmoji Lietuvoje Vilniaus vyskupija⁸⁰³. Kaip argumentas išeivijoje

⁷⁹⁷ VI PLB seimo nutarimai ir pasisakymai, 1983 06 30, *Ten pat*, l. 48.

⁷⁹⁸ A. Gureckas, Išeivijos uždaviniai Lietuvos laisvės kovoje, 1983 06 29, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 2, l. 16.

⁷⁹⁹ Vilniaus krašto lietuvių sąjungos pirmininko A. Misiūno laiškas Popiežiui Jonui Pauliui II, 1988 05 06, *Amerikos lietuvių kultūros archyvas* (toliau – *ALKA*), VLIK kambarys, spinta 20, stalčius 3.

⁸⁰⁰ A. Gurecko laiškas A. A. Regiui, 1985 11 15, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 81.

⁸⁰¹ *Ten pat*.

⁸⁰² 1988 m. rugsėjo 15 d. toks prašymas galiausiai buvo išsiųstas. Mažosios Lietuvos Rezistencinio Sąjūdžio Tarybos laiškas Popiežiui Jonui Pauliui II, 1988 09 15, *Lenkų įvykdytas lietuvių tautos genocidas*, Čikaga, 1989, p. 292–293.

⁸⁰³ JAV LBN Tarybos prezidiumo laiško Popiežiui Jonui Pauliui II projektas, 1985 09 21, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 73.

skambėjo nuostata, kad jei Vatikanas Vilnių laiko Lenkijos miestą, tai 1987 m. turėtų ir krikštą minėti Lietuvos, o Lenkijos⁸⁰⁴.

PLB savo veiksmais manė simboliškai besipriešinti tiek Sovietų Sąjungos viešai skleidžiamai nuomonei⁸⁰⁵, kad Vatikanas ir visa Katalikų bažnyčia kovoja prieš lietuvių tautą ir jos interesus⁸⁰⁶, tiek „numanomiems“ kai kurių Lenkijos kunigų tvirtinimams, kad „*Vilnius – laikinoji Lietuvos sostinė*“ tuoj vėl turės atitekti Lenkijai⁸⁰⁷.

Vilniaus arkivyskupijos klausimas turėjo ir labai stiprų moralinį pagrindą. PLB nuomone, Vatikanas buvo vienintelė valstybė, kuri tuo metu Vilnių pripažino Lenkijai. Manyta, jog tai suteikė lenkams moralinę teisę į miestą ir kraštą. Žinant, kokią svarbią vietą lenkų tautos gyvenime vaidino katalikų tikyba, toks Švento Sosto nusistatymas visuomenėje galėjo kurstyti viltis. Lietuvių iševijoje girdėjosi nuomonė, jog jei lenkas Popiežius pripažintų Lietuvai Vilnių, tai ir visai lenkų tautai būtų žymiai lengviau sutaikyti su šia mintimi⁸⁰⁸. Šios pozicijos oponentai dėstė, kad tokios idėjos yra nepagrįstos. Lietuvoje esančios arkivyskupijos dalies reikalus Vatikanas tvarkė tiesiogiai, o ne per Lenkiją, todėl tai jokių būdu nereiškė, kad Vatikanas pripažįsta ją lenkams. Visiškais spėliojimais laikyti argumentai, kad Vatikano laikysena kursto revanšistines nuotaikas tiek kai kurių Lenkijos dvasininkų tarpe, tiek pačioje visuomenėje. Na, o mintis apie sovietų propagandos veikimą, opozicijos laikyta visiškai niekine, mat istorija rodo, jog totalitarinėms sistemoms specialių argumentų juodinti asmenis ar valstybes nereikia⁸⁰⁹.

Naujo laišku vajaus toną uždavė PLB valdybos pirmininkas Vytautas Kamantas 1985 m. spalio 19 d. pasiųsdamas laišką Popiežiui. Tuo pačiu kreiptasi ir į visas 18 Lietuvių Bendruomenių pasaulyje prašant iki 1986 m. kovo 4 d., t. y. Lietuvos globėjo Šv. Kazimiero šventės, pasiųsti Popiežiui prašymus⁸¹⁰. Specialiai tam dar 1985 m. pabaigoje A. Gureckas pažymėjo esmines veiklos gaires, kaip tai reikėtų atlikti:

„Į popiežių būtina kreiptis mandagiai, su pagarba ir pasitikėjimu, nes jis jau yra aiškiai parodęs lietuvių tautos nuotaikų ir siekimų supratimą. Nekaltinti lenkų, nors jie ir būtų to užsipelnę, nes popiežius yra lenkas ir myli savo tautą. Pradžioj tinka jam padėkoti už lietuvių tautai parodytą prielankumą ir tada prašyti, kad jis priskirtų Vilniaus arkivyskupiją Lietuvai. Prašymas gali būti trumpas, bet jei siunčiamas platesnis, verta paminėti Lietuvos sovietinės

⁸⁰⁴ Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai klausimu, 1985 12 09, *Ten pat*, l. 87.

⁸⁰⁵ Katalikų bažnyčia, *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1979, t. 5, p. 368.

⁸⁰⁶ J. Sakalauskas, Vis dar vaduoja Vilnių..., *Valstiečių laikraštis*, 1986 05 02, nr. 56.

⁸⁰⁷ Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai klausimu, 1985 12 09, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 86.

⁸⁰⁸ *Ten pat*, l. 85.

⁸⁰⁹ J. V. Ryšium su Lietuvos krikšto jubiliejum, *Draugas*, 1986 01 29, nr. 19.

⁸¹⁰ A. Gečys, PLB veikla dėl Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai, *Draugas*, 1986 01 22, nr. 14.

aneksijos nepripažinimo išlaikymą ir priminti, kad mūsų prašymas neliečia tos Vilniaus arkivyskupijos dalies, kuri yra dabartinės Lenkijos ribose.

Paprasčiausia rašyti gyvenamojo krašto kalba – Australijoje angliškai, Brazilijoje portugališkai, Kanadoje angliškai ar prancūziškai ir t.t. Lotyniškai verta rašyti tik jei yra kas gerai tą kalbą moka. Pagaliau atskiri asmenys gali rašyti net lietuviškai. Vatikane bus kas lietuvišką raštą išvers itališkai ar lotyniškai. Prašyme į popiežių kreipiamasi „Jūsų Šventenybe“⁸¹¹.

Kaip ir reikėjo tikėtis, instrukcijos sukėlė nepasitenkinimą. Spauldoje pasipylė polemniai straipsniai. PLB kartais kaltinta buvusi per daug nuosaiki Popiežiaus atžvilgiu. „*Tos padėkos ir mandagumo mes visą laiką mokomi, nuo pat vaikystės. [...] Kepures nusiėmę vaikštome ir rankas bučiuojame: tai vis vergijos ir baudžiosios palikimas, giliai įėjęs į mūsų prigimtį, ir negalime juo atsikratyti*“⁸¹².

1986 m. vasario 4 d. išspausdintas interviu su vyskupu Pauliumi Baltakiu⁸¹³. Deja, kaip ir dera aukštam dvasininkui, jis laikėsi Vatikano pozicijos teikdamas, kad sovietinės Lietuvos teritorijoje esančios Vilniaus arkivyskupijos dalies pertvarkymas įpareigotų Vatikaną oficialiai pripažinti esamas valstybių sienas, o tai sąlygotų okupacijos pripažinimą. Vyskupo nuomone, nėra tikslinga užpilti Popiežių peticijomis, kol tarptautinės sutartys iš naujo nereguliuoja valstybių sienų. PLB vykdoma akcija galėjo tik aptemdyti 600 m. krikščionybės jubiliejaus minėjimo nuotaikas⁸¹⁴. Kunigo J. Vaišnoros straipsnis taip pat išlaikė oficialią Bažnyčios intonaciją, ypač kritikuojant perdalijimo momentą⁸¹⁵. Autoriaus nuomone, arkivyskupijos suskaldymas į tris dalis turėtų pakeisti jos statusą iki vyskupijos⁸¹⁶. Vis tik PLB siekė daugiau. Ji prašė:

„...prijungti prie Lietuvos visą Vilniaus arkivyskupiją, išskyrus tą jos dalį, kuri pagal dabartines sienas yra priskirta Lenkijai. Taigi prašoma Lietuvos bažnytinei administracijai pavesti visą Gudijai priskirtą Rytų Lietuvą iki 1920 metų sienos ir anapus jos kai kurias tikrosios Gudijos apylinkes. [...] nes viso to krašto bažnytinis administravimas iš Vilniaus būtų daug paprastesnis ir lengvesnis negu iš Balstogės“⁸¹⁷.

⁸¹¹ Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai klausimu, 1985 12 09, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 88.

⁸¹² J. Žygas, O vistik ne Vilniuje! *Dirva*, 1986 02 13, nr. 13.

⁸¹³ Paulius Baltakis (1925 m. Latavėnai, Troškūnų valsčius) – pranciškonas, išėivijos lietuvių vyskupas.

⁸¹⁴ Vilniaus arkivyskupijos klausimu. Vyskupo Pauliaus Baltakio, OFM pasisakymas, *Draugas*, 1986 02 04, nr. 23.

⁸¹⁵ PLB svarstė galimybę į straipsnį atsakyti spaudoje, tačiau nuspręsta su „anonimu“ nepolemizuoti.

⁸¹⁶ J. V. Ryšium su Lietuvos krikšto jubiliejum, *Draugas*, 1986 01 29, nr. 19.

⁸¹⁷ A. Gurecko laiškas Lietuvos generaliniam konsului Václovui Kleizai, 1986 02 07, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 110.

Tai reiškė, jog siekiama ne tik tuometinei Lietuvai priklausančios teritorijos, bet ir esančios Gudijoje. Atskyrus už Lenkijos sienos esančias žemes, likusi dalis katastrofiškai nesumažėtų ir nesudarytų preteksto sovietams sakyti, jog taip pripažįstamos sienos⁸¹⁸.

Į diskusija spaudoje įsileido žurnalistas Juozas Vitėnas, kuris polemizavo su PLB pozicija, palaikydamas dvasininkijos pusę⁸¹⁹. Kritikuodamas A. Gečio poziciją nenuilstamai kelti klausimą Vatikane, daugiausia rėmėsi, anot jo, per menkomis autoriaus tarptautinės teisės žiniomis. Palaikantys PLB pozicijas buvo Broniaus Nemicko, Broniaus Nainio⁸²⁰ straipsniai.

Pasitaikydavo ir labai griežtų privačių nuomonių bažnyčios hierarchijos atžvilgiu. Algio Regio nesaistė jokie religiniai saitai su katalikų dvasininkija. Vyskupo P. Baltakio spaudoje išsakyta pozicija šiam autoriui atrodė kaip „...šliužiška pataikavimo nuotaika, dažnai išreiškiama nužmoginta apatija „ką mes galime padaryti““⁸²¹.

Ilgainiui ėmė vyrauti požiūris, jog Popiežius palankus lietuviams, tačiau Vatikano kurija nėra suinteresuota ribų perdalijimu, mat joje įtakos turi lenkų dvasiškiai. Taip pat Lenkijos dvasininkija kiša koją lietuvių norams propaguodama lenkiškąjį nacionalizmą⁸²².

PLB erzino *Vilniaus Krašto Lietuvių Sąjungos* laikysena, mat iki pat 1986 m. pradžios jie oficialiai savo pozicijos neišreiškė⁸²³. Egzistavo nuomonių, jog dėl nenoro pyktis su VLIK vadovybe⁸²⁴, kuri aiškiai PLB akcijai nepritarė⁸²⁵. 1987 m. išplatintame jos pareiškime buvo skelbiama, jog:

„...kovojančios už savo laisvę Lietuvių Tautos vardu mes dėkojame Šventajam Sostui už nusistatymą nepripažinti Lietuvos aneksijos prie Sovietų sąjungos ir už atsisakymą daryti bet ką, kas įtvirtintų šią nelegalią aneksiją“⁸²⁶.

Tas „bet kas“ ir turėtas omenyje Vilniaus arkivyskupijos perdalinimo klausimas. VLIK vyravo nuomonė, jog tai gali tapti sovietams palankiu sprendimu ir ateityje turės įtakos Lietuvos okupacijos nepripažinimo politikai.

Vis tik pritariančių minčiai buvo daugiau. Galima išvardinti tokias organizacijas, kaip *Lietuvos Šaulių Sąjunga Tremtyje*⁸²⁷, *Amerikos Lietuvių Taryba*⁸²⁸, net 1986 m. gegužės 24–25

⁸¹⁸ B. Nainys, Ko LB prašo?, *Lietuvos laisvinimo kelio. Pasaulio lietuvių bendruomenės veiklos atspindžiai*, Vilnius, 2010, p. 352.

⁸¹⁹ J. Vitėnas, Neapsvarstyta veikla dėl Vilniaus arkivyskupijos, *Draugas*, 1986 02 27, nr. 40.

⁸²⁰ Bronius Nainys (1920 m. Grikpėdžiai, Panevėžio apskritis) – inžinierius, visuomenės veikėjas. B. Nainys, LB pažiūros Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai klausimu, *Lietuvos laisvinimo kelio. Pasaulio lietuvių bendruomenės veiklos atspindžiai*, Vilnius, 2010, p. 349–357.

⁸²¹ A. A. Regio laiškas A. Gureckui, 1986 02 21, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 120.

⁸²² T. Remeikis, Ar nauja, ar sena lenkų laikysena?, *Pasaulio lietuvis*, 1986 10, nr. 10, p. 15–17.

⁸²³ A. S. Gečio laiškas B. Kvikliui, 1986 02 23, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 121.

⁸²⁴ A. S. Gečio laiškas A. A. Regiui, 1986 03 06, *Ten pat*, l. 125.

⁸²⁵ Pareiškimas Vilniaus arkivyskupijos klausimu, *Aidai*, 1987, nr. 3.

⁸²⁶ *Ten pat*.

⁸²⁷ Šaulių pareiškimas Lietuvos krikščionybės sukakties minėjimo reikalui, 1986 02 02, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 107.

d. susirinkęs *Amerikos Lietuvių Tautinės Sąjungos* seimas⁸²⁹. Oficialiai *Lietuvos Diplomatinė Tarnyba* nuomonės nepareiškė⁸³⁰, tačiau S. Lozoraitis jr. progai pasitaikius ragino kelti klausimą. Kraštų bendruomenės taip pat pasisakė už idėjos įgyvendinimą. Pavyzdžiui, *Didžiosios Britanijos Lietuvių Sąjunga* nematė prasmės kaskart pakartotinai reikalą kelti ir siūlė jį geriau palikti dvasininkijai, tačiau nepasisakė prieš⁸³¹. Popiežiui rašė Prancūzijos LB⁸³², Šveicarijos LB,⁸³³ Floridos LB⁸³⁴ pirmininkai, atstovai. Taip pat tokie asmenys kaip Bronius Kviklys⁸³⁵, kuris išėivijoje laikytas Vilniaus arkivyskupijos žinovu, mat jau 1986 m. buvo išleistas jo parengtas *Lietuvos bažnyčių* tomas, skirtas būtent šiam regionui⁸³⁶.

Todėl nemenką sąmyšį sukėlė laiškas iš Paryžiaus, kuriame Prancūzijos LB vardu Ričardas Bačkis⁸³⁷ dėstė nuomonę, jog nemano, kad 1986 m. dar kartą verta siųsti prašymus Romon, mat Popiežius ir taip puikiai suvokia lietuvių troškimus ir juos remia. Vietoj to, jis siūlė JAV LB geriau organizuoti pasaulinio masto žygių už žmogaus teises ir religines laisves Lietuvoje. Anot jo, JAV LB veikla šioje srityje nebuvo sveikinama, mat ji prieštaravo 1985 m. Hiutenfelde vykusiame Europos LB pirmininkų suvažiavime priimtai nuostatai, jog JAV LB jokios veiklos savarankiškai Europoje nevystys pirmiau „...neatsiklausus ir neaptarus žygius su atsakingais žmonėmis, kurie čia veda visuomeninę veiklą“⁸³⁸. Vis tik toks nusistatymas nebuvo tik kompetencijų nepasidalijimas. S. Lozoraitis jr. čia išvėlgė ir Ričardo Bačchio brolio įtaką. Jo nuomone, arkivyskupijos klausimas Vatikanui nebuvo malonus. Lietuviai įtarė nemenką Lenkijos dvasininkijos įtaką Popiežiui ir jo kurijai. Gal būt nenorėdamas konfrontuoti su oficialia Vatikano pozicija, tuometinis prelatas Audrys Juozas Bačkis taip pat nepalaikė PLB bei JAV LB pozicijos. Galbūt savo nuomone įtakodamas ir brolių Paryžiuje⁸³⁹. Mat pati Prancūzijos bendruomenės valdyba buvo kitokios nuomonės. Vos po mėnesio jos vardu į Algimantą S. Gečį⁸⁴⁰ ir V. Kamantą kreipėsi pirmininkas Žibuntas Mikšys⁸⁴¹ tikindamas, kad Ričardas Bačkis laišku PLB reiškė tik savo asmeninę nuomonę. Tuo tarpu Prancūzijos LB

⁸²⁸ ALTO informacijos, 1987 03 11, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 68.

⁸²⁹ ALTS Seimo nutarimai, *Dirva*, 1986 06 12, nr. 23.

⁸³⁰ B. Nainys, LB pažiūros Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai klausimu, *Lietuvos laisvinimo keliai. Pasaulio lietuvių bendruomenės veiklos atspindžiai*, Vilnius, 2010, p. 349.

⁸³¹ Didžiosios Britanijos Lietuvių sąjungos pirmininko J. Alkio laiškas A. S. Gečiui, 1986 01 07, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 94.

⁸³² Prancūzijos Lietuvių Bendruomenės Krašto Valdybos pirmininko Ž. Mikšio laiškas Popiežiui Jonui Pauliui II, 1987 02 27, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 3971, l. 14.

⁸³³ Šveicarijos Lietuvių Bendruomenės pirmininko Prielaidos laiškas Popiežiui Jonui Pauliui II, 1987 02 10, *Ten pat*, l. 10.

⁸³⁴ Jono Šalnos laiškas Popiežiui Jonui Pauliui II, 1987 03 27, *Ten pat*, l. 6.

⁸³⁵ A. S. Gečio laiškas B. Kvikliui, 1986 02 23, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 121.

⁸³⁶ B. Kviklys, *Lietuvos bažnyčios. Vilniaus arkivyskupija II*, t. 5, Chicago, 1986.

⁸³⁷ Ričardas Bačkis (1934 m. Kaunas) – diplomatas, visuomenės veikėjas.

⁸³⁸ R. Bačchio laiškas A. S. Gečiui. 1985 12 23, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 92.

⁸³⁹ S. Lozoraičio jr. laiškas A. Gureckui, 1986 01 04, *Ten pat*, ap. 2, b. 2, l. 2.

⁸⁴⁰ Algimantas S. Gečys (1933 m. Kaunas) – inžinierius, visuomenės veikėjas.

⁸⁴¹ Žibuntas Mikšys (1923 m. Kaunas) – grafikas, visuomenės veikėjas.

valdyba vieningai palaiko PLB vedamą akciją⁸⁴². Susirašęs su S. Lozoraičiu jr. A. S. Gečys jau piktaai laiške dėstė R. Bačkiui primindamas, kad PLB Seimo nutarimai yra privalomi Kraštų valdyboms ypač, kai jie priimami vienbalsiai⁸⁴³. O dėl nesikišimo į veiklą Europoje atkirto, kad klausimas buvo aptartas su tam tikrais lietuviais Romoje, kurie idėjai pritarė. Omenyje turėtas pirmiausia S. Lozoraitis jr., kuris savo poziciją išdėstė: „*a. arkivyskupija prijungtina administraciniais sumetimais; b. prijungtina, nes tai būtų didelis padaršinimas tautai; c. Tai būtų vienintelio ir didžiausio nesantaikos tarp lietuvių ir lenkų akmens pašalinimas, akmens, kuris verčia bendradarbiavimo vėžimą*“⁸⁴⁴.

S. Lozoraitis jr. buvo nepatenkintas, kad spaudoje kilo tokia didelė diskusija, o „...mūsų vyskupas pasirodė atsargesnis už vyskupą Masalskį, gyvenusį, dirbusį ir kovojusį už arkidiecezijos autonomiją prieš du dešimtmečius“⁸⁴⁵. Imta manyti, kad lietuvių išėivijos dvasininkijos poziciją tiesiogiai įtakojo Vatikanas⁸⁴⁶. Hierarchinėje struktūroje priešiška vyskupo Pauliaus A. Baltakio nuomonė įtakojo ir kitų dvasininkų elgsenas. PLB taip pat buvo nepatenkinta prelato Lado Tulabos⁸⁴⁷ veiksmis⁸⁴⁸, kurie skaldė visuomenę⁸⁴⁹. Romoje gyvenantis prelatas L. Tulaba spaudoje rašė, jog kartu su krikšto minėjimu ir arkivyskupo Jurgio Matulaičio beatifikacija⁸⁵⁰ nereikia painioti politinių lietuvių siekių, kurie gali būti naudingi tik Maskvai ir taip aptemdyti visas iškilmes.

Nepaisant įvairiausių nuomonių ir kilusių diskusijų 1986 m. liepos 19–20 d. vykęs PLB *Visuomeninių Reikalų Komisijos* susirinkimas priėmė nutarimą, kuriuo ir toliau ragino veikti arkivyskupijos perdalijimo srityje⁸⁵¹. Apeliuota į lietuviškų veiksmių bendrą sutarimą⁸⁵². Raginta aklaai netikėti kai kurių lietuvių dvasiškių⁸⁵³ pasisakymu, kad Vatikanas tam priešinasi, mat ligi galo taip ir nebuvo aiški pačio Popiežiaus nuomonė. Kreipimaisi į Popiežių ir raginimai kreiptis buvo kartojami⁸⁵⁴.

⁸⁴² Prancūzijos LB valdybos pirmininko Ž. Mikšio laiškas A. S. Gečiui ir V. Kamantui, 1986 01 29, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 106.

⁸⁴³ A. S. Gečio laiškas R. Bačkiui, 1986 02 12, *Ten pat*, l. 112–114.

⁸⁴⁴ S. Lozoraičio jr. laiškas A. Gureckui, 1986 01 04, *Ten pat*, ap. 2, b. 2, l. 2.

⁸⁴⁵ *Ten pat*, l. 16.

⁸⁴⁶ S. Lozoraičio jr. laiškas A. Gureckui, 1986 01 04, *Ten pat*, l. 2.

⁸⁴⁷ Ladas Tulaba (1912 m. Barčiai, Alytaus apskritis – 2002 m. Roma, Italija) – kunigas, prelatas.

⁸⁴⁸ L. Tulaba, Bažnytiniai klausimai iš dešinės ir iš kairės, *Draugas*, 1986 08 12, nr. 156.

⁸⁴⁹ A. S. Gečio laiškas vyskupui P. A. Baltakiui, 1986 01 20, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 99.

⁸⁵⁰ Popiežius Jonas Paulius II sutiko arkivyskupą Jurgį Matulaitį paskelbti palaimintuoju 1987 m. birželio 14 d.

⁸⁵¹ Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Visuomeninių Reikalų Komisijos posėdžio darbotvarkė, 1986 07 19, *VDU LII*, f. 6, ap. 7, b. 3675, l. 53.

⁸⁵² Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Visuomeninių Reikalų Komisijos nutarimas „Dėl Vilniaus arkivyskupijos“, 1986 07 20, *Ten pat*, ap. 8, b. 3971, l. 1.

⁸⁵³ Pasaulio Lietuvių Bendruomenės Visuomeninių Reikalų Komisijos nutarimo „Dėl Vilniaus arkivyskupijos“ projektas, 1986 07 20, *Ten pat*, ap. 7, b. 3658, l. 92.

⁸⁵⁴ V. Kamanto laiškas LB Kraštų Bendruomenių pirmininkams, 1986 10 11, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 3971, l. 3; JAV LB Krašto Valdybos aplinkraštis Nr. 7, 1986 10 31, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 2, l. 175; JAV LB Ohio apygardos pirmininko Kazio Žiedonio laiškas Popiežiui Jonui Pauliui II, 1986 11 06, *VDU LII*, f. 6, ap. 8, b. 3971, l. 7; A.

Kad lietuvių išeivija JAV nelabai domėjosi santykiais su lenkais, nebuvo informuota rodo tai, kad A. Gurecko *Lietuvių Fronto Bičiulių* suvažiavime skaitytas pranešimas apie naujus santykių posūkius susilaukė plataus atgarsio spaudoje⁸⁵⁵. Vėliau jį perspausdino ir lenkiškas *Kontakt*⁸⁵⁶. Iš esmės jis ir buvo didžiausias šio klausimo specialistas. Matyt, A. Gurecko pranešimas ir lietuvių dvasininkų laikysena lėmė tai, kad 1987 m. sausio 18 d. *Lietuvos Fronto Bičiuliai*, susirinkę į savo metinį susirinkimą, nusprendė išsiųsti vyskupui P. Baltakiui sveikinimo laišką. Kartu juo buvo išreikštas rūpestis dėl krikščionybės jubiliejaus proga iškilusių aktualių klausimų. Po mėnesio vyskupas į sveikinimą atsakė perteikdamas lietuvių išeivijos dvasininkų ir Vatikano⁸⁵⁷ poziciją arkivyskupijos klausimu⁸⁵⁸. Stabiliai laikytasi argumento, kad oficialus arkivyskupijos pertvarkymas suponuotų okupacijos pripažinimą⁸⁵⁹. Tokiai laikysenai savo pritarimą šį kartą išreiškė VLIK⁸⁶⁰, išplatindamas spaudoje pareiškimą. Pastarasis sukėlė naują prieštaravimų bangą. PLB ir JAV LB kai kurie diplomatai kaltino VLIK ne tik akcijos žlugdymu, bet visiškai žema politine kultūra, neaukštu intelektualiniu lygiu ir visišku reikalų neišmanymu⁸⁶¹.

Atsirado ir nuomonių nesutapimo pačiame VLIK. Štai *Tėviškės žiburiose* išspausdinta žinutė apie Popiežiaus lankymąsi Pietų Amerikoje, kur tuometinis VLIK įgaliotas asmuo Argentinoje Aleksandras Artūras Mičiūdas⁸⁶² tiesmukai Šventam Tėvui teigė, jog organizacija siekia Vilniaus arkivyskupijos įjungimo į Lietuvą⁸⁶³. Oponentai tokius nesutarimus kaip mat išnaudojo. Virė emocijos privačioje korespondencijoje⁸⁶⁴, tačiau viešai reikštis spaudoje imta tik po krikščionybės iškilmių Vilniuje ir Romoje⁸⁶⁵.

Gurecko laiškas Popiežiui Jonui Pauliui II, 1986 11 18, *VDU LII*, f. 41, ap. 2, b. 2, l. 25; J. Urbono laiškas Popiežiui Jonui Pauliui II, 1987 05 02, *VDU LIII*, f. 24, ap. 8, b. 8, l. 1;

⁸⁵⁵ A. P. Bagdonas, JAR ir Kanados LFB stovykla Dainavoje, *Draugas*, 1986 08 19, nr. 161; J. Baužys, Lietuvių fronto bičiulių savaitė, *Tėviškės žiburiai*, 1986 09 09, nr. 37; A. Gureckas, Laiškas. Kliūtis kurios nėra, *Draugas*, 1986 09 09, nr. 175; S. Kasparas, Anglijos lietuviai ir lenkai, *Dirva*, 1986 09 11, nr. 35; A. Gureckas, Kliūtys mūsų santykiuose su lenkais, *Tėviškės žiburiai*, 1986 09 30, nr. 40; V. Rociūnas, LF Bičiuliai Dainavoje, *Darbininkas*, 1986 10 17, nr. 39.

⁸⁵⁶ A. Gureckas Kliūtys mūsų santykiuose su lenkais, *Kontakt*, 1987 04, nr. 60, p. 118–121.

⁸⁵⁷ Vyskupas P. Baltakis su Popiežiumi kalbėjo 1987 m. vasario 9 d.

⁸⁵⁸ Vyskupo P. Baltakio laiškas, *Į laisvę*, 1987 04, nr. 99 (136), p. 46–47.

⁸⁵⁹ *Ten pat*, p. 47.

⁸⁶⁰ Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto pareiškimas Vilniaus arkivyskupijos klausimu, *Draugas*, 1987 05 12, nr. 91; *Dirva*, 1987 05 14, nr. 19.

⁸⁶¹ B. Nainio laiškas A. Gureckui, 1987 05 16, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 1, l. 24–24ap; A. Gurecko laiškas Linui Kojeliui, 1987 06 01, *Ten pat*, l. 25; S. Lozoraičio jr. laiškas A. Gureckui, 1987 06 03, *Ten pat*, ap. 2, b. 2, l. 43;

⁸⁶² Aleksandras Artūras Mičiūdas (1935 m. Buenos Aires, Argentina) – žurnalistas, visuomenės veikėjas.

⁸⁶³ Kor., Šventasis Tėvas trijuose kraštuose, *Tėviškės žiburiai*, 1987 05 05, nr. 19. Nepritare VLIK pareiškimui ir daugiau jo narių. *Rytų Lietuvos Rezistencinis Sąjūdis* bandė diskutuoti susidariusią situaciją net pačiame VLIK seime, mat pareiškimas, paskelbtas spaudoje nebuvo apsvaistytas visų VLIK narių, o paruoštas tik 4 atskirų atstovų.

⁸⁶⁴ A. Gečio laiškas J. Kavaliūnui, 1987 07 14, *VDU LII*, f. 8, ap. 8 b. 1025, l. 10.

⁸⁶⁵ M. Blynas, VLIKO pareiškimo keistumai, *Laisvoji Lietuva*, 1987 07 23; B. Nemickas, Klaidus VLIKO pareiškimas, *Draugas*, 1987 07 31, nr. 148; A. Gureckas, Galimybės ir kliūtys, *Pasaulio lietuvis*, 1987 08–09, p. 21–23; A. Blynas, Politinis naivumas, *Laisvoji Lietuva*, 1987 09 03;

A.Gureckas atkreipė dėmesį, kad Vatikanas išimtinai remiasi teisiniais motyvais, tačiau

„...šalia jų gali būti politinių kliūčių, kurios neleidžia pasinaudoti vienais ar kitais, nors ir teisiškai įmanomais sprendimais. Vilniaus arkivyskupijos klausimu kryžiuojasi Lietuvos, Lenkijos ir Sovietų Sąjungos valstybiniai ir tautiniai interesai, tad suprantama, kad gali būti mums nežinomų politinių motyvų, kurių popiežius negali nurodyti, nenorėdamas padėti dar daugiau apsunkinti ar kam nors pakenkti“⁸⁶⁶.

Ir toliau plėtojo idėją, kad politinė padėtis bet kada gali pakisti. Žinant, jog Vatikanas derasi su Lenkija dėl galimos sutarties, anksčiau ar vėliau turės iškilti ir bažnytinių sienų priderinimo prie valstybinių klausimas, todėl užsispyrusiai kartota, kad PLB vykdomos akcijos apleisti negalima, nes ji neišvengiamai turės įtakos ateičiai⁸⁶⁷.

Skirtingos VLIK ir PLB laikysenos skaldė išeiviją. Nesolidžiai tai atrodė ir Vatikano akyse. PLB piktinosi „kišama koja“, VLIK pyko dėl kišimosi į jų sferą. Dvasininkija kaltinta baime „...dėl to, kad tokio pertvarkymo nenori lenkas popiežius. Arba jie galvoja, kad jis nenori ir bijo paklausti, kad neužsitrauktų nemalonės“⁸⁶⁸. Ypač daug kaltinimų pataikavimu Vatikano valdžiai mesta ant prelato L. Tulabos asmenybės išryškinant jo tamprius ryšius su VLIK primininku Kaziu Bobeliu⁸⁶⁹.

PLB ir JAV LB inicijuotos akcijos vertinimus galima būtų suskirstyti į tris grupes: 1) pasisakę už, 2) priešinęsi veiklai ir 3) neapsisprendę, besistengiantys laviruoti tarp esamų situacijų. Pirmajai priklausė didelė dalis bendruomenės žmonių, ypač gyvenančių JAV ir Kanadoje. Antrajai tektų priskirti lietuvių išeivijos dvasininkiją ir su ja susijusius asmenis. Trečiai atstovautų kai kurie kunigai, dalis VLIK atstovų, kai kurios lietuvių bendruomenės Europoje.

Visa PLB ir JAV LB vykdyta akcija nepasiekė kulminacinio momento, kadangi klausimas išsprendė tarsi savaime kartu su nepriklausomos Lietuvos atstatymu. Aprašydamas tai A. Gureckas pasakojo, jog 1988 m. Lietuvoje įsisteigus Sąjūdžiui, kuris kėlė vis drąsesnius reikalavimus, užsienio lietuviai atidėjo visus kitus veiksmus į šalį ir ėmėsi remti persitvarkymą krašte. „*Taip užgeso ir akcija dėl Vilniaus arkivyskupijos*“⁸⁷⁰.

1991 m. gruodžio 24 d. Popiežius galutinai patvirtino Vilniaus arkivyskupijos egzistavimą ir jos naujuoju arkivyskupu paskyrė Audrį Juozą Bačkį. Išeivijos spauda ši

⁸⁶⁶ A. Gurecko laiškas JAV LB Krašto Valdybos pirmininkui Vytautui Volertui, 1987 07 09, *VDU LII*, f. 24, ap. 8, b. 8, l. 7.

⁸⁶⁷ *Ten pat.*

⁸⁶⁸ Broniaus Nainio laiškas A. Gureckui, 1987 05 16, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 1, l. 24.

⁸⁶⁹ Kazys Bobelis (1923 m. Kaunas) – gydytojas, visuomenės veikėjas VLIK pirmininkas. S. Lozoraičio jr. laiškas A. Gureckui, 1987 07 28, *VDU LII*, f. 41, ap. 2, b. 2, l. 46.

⁸⁷⁰ A. Gureckas, *Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais...*, p. 67.

Vatikano administracijos žingsnį vertino, kaip galutinai išspęstą Vilniaus arkivyskupijos klausimą⁸⁷¹.

1988 metų Romos konferencija

Idėja surengti lietuvių ir lenkų pasitarimą kilo dar 1987 m. minint Lietuvos krikščionybės jubiliejų. Įsivaizduojant, jog tai reikalaus daug pastangų ir laiko, kelionės imtos derinti iš anksto. Lietuvių išeivijos nesutarimai Vilniaus arkivyskupijos klausimu ir suaktyvėjusios diskusijos spaudoje vertė Stasį Lozoraitį jr. ieškoti sutarimo tarptautiniame lygmenyje. Vis garsiau skambančios *Kultūros* idėjos dėl sienų *status quo*, aukštų Lenkijos dvasiškių, mokslininkų, kultūros veikėjų mintys propaguojant gerus kaimyninius santykius leido tikėtis pozityvaus tarptautinio dialogo.

Nepriklausomybės priešaušryje Vakarų ne tik pasiekdavo vis daugiau informacijos, kas vyksta krašte, bet ir patys asmenys vis laisviau galėjo pasiekti Vakarų. Nors dar buvo sudėtinga prasibrauti pro Sovietų Sąjungos sienas, keliauti iš Lenkijos darėsi vis laisviau. Ypač į Vatikaną, kur Lenkijos maldininkai traukė aplankyti „savo“ popiežiaus. Todėl neatsitiktinai 1988 m. balandžio 30 – gegužės 1 d. Romoje buvo suorganizuotas lietuvių ir lenkų susitikimas. Vadinamoji *Romos konferencija* surengta S. Lozoraičio jr. ir Wandos Gawronskos⁸⁷² iniciatyva. Jau devinto dešimtmečio viduryje ėmė ryškėti tendencija, jog įvykiams išibėgėjant krašte, būtent su lenkais iš Lenkijos tikslinga palaikyti santykius, kadangi Lenkijos egzilinė vyriausybė vis dar laikėsi 1939 m. sienų grąžinimo politikos. Tuo tarpu kraštas susitaikė su esama padėtimi ir nekvėstavo teritorijos klausimo (kiek problematiškesnė padėtis buvo su lenkų katalikų bažnyčios pozicija, tačiau didžioji dalis *Solidarumo* veikėjų palaikė teritorijos neliečiamumą). Taigi, W. Gawronskos kvietimu į Italiją pokalbiui su lietuviais buvo pakviesti Lenkijoje gana žymūs asmenys: prof. Jerzys Kłoczowski⁸⁷³, Marcinas Królis⁸⁷⁴, Marianas Radwanas SCJ⁸⁷⁵, prof. Stanisławas Stomma⁸⁷⁶, istorikas prof. Zbigniewas Wójcikis⁸⁷⁷. Iš lietuvių pusės S. Lozoraitis jr. pakvietė poetą Tomą Venclovą, kunigą Paulių Rabikauską⁸⁷⁸ ir

⁸⁷¹ Lietuvos Pasiuntinybės prie Šventojo Sosto pranešimas, *Draugas*, 1991 12 28, nr. 252; Pertvarkyta Lietuvos bažnytinė provincija, *Darbininkas*, 1992 01 03, nr. 1.

⁸⁷² Wanda Gawronska (1927 m.) – fotografė, visuomenės veikėja.

⁸⁷³ Jerzys Kłoczowski (1924 m. Bogdany Wielkie, Lenkija) – istorikas. Tuometinis Liublino katalikiškojo universiteto profesorius.

⁸⁷⁴ Marcinas Królis (1944 m. Varšuva, Lenkija) – publicistas, filosofas. Tuometinis politinio žurnalo *Respublika* redaktorius.

⁸⁷⁵ Marianas Radwanas SCJ (?) – kunigas, jėzuitas, turėjęs ryšių su lietuvių disidentija.

⁸⁷⁶ Stanisławas Stomma (1908 m. netoli Kėdainių – 2005 m. Varšuva, Lenkija) – teisės profesorius, publicistas, politikas. Tuometinis Lenkijos parlamento narys.

⁸⁷⁷ Zbigniewas Wójcikis (1922 m. Varšuva, Lenkija) – istorikas, visuomenės veikėjas.

⁸⁷⁸ Paulius Rabikauskas (1920 m. Gudžiūnai, Kėdainių rajonas – 1998 m. Roma, Italija) – kunigas, teologas, istorijas.

teisnininką Algimantą Gurecką. Kaip prisimena pats A. Gureckas, nors jis ir vyko už PLB lėšas, vis tik buvo pakviestas reprezentuoti ne organizacijos, o savo nuomonę⁸⁷⁹. Tokia padėtis susidarė norint išvengti nesklandumų su VLIK ir kitomis lietuvių išeivių organizacijomis (visų pirma *Vilniaus krašto lietuvių sąjunga*). Kaip jau minėta, pastarosios buvo prieš dialogą su lenkais. Oficialiai pakvietus PLB atstovą, bet nepakvietus VLIK, toks veiksmas galėjo tapti dar vieno lietuviškosios išeivijos skandalo priežastimi. Susitikime taip pat dalyvavo ir Kazys Lozoraitis⁸⁸⁰, tuo metu gyvenęs Romoje⁸⁸¹. Organizatoriai irgi dalyvavo posėdžiuose, vedė diskusijas, tačiau nereiškė savo nuomonės⁸⁸². Šiandien galima daryti prielaidą, jog visi „parinkti“ asmenys pirmiausia buvo neabejingi lietuvių – lenkų santykių problemai, antra – galėjo turėti tiesioginės įtakos formuojant nuomonę apie šiuos santykius ir trečia – buvo pozityviai nusiteikę draugiškos kaimynystės atžvilgiu. Greičiausiai šios priežastys sąlygojo, jog „...polemikos nebuvo, ginčų irgi nekilo“⁸⁸³. Neteko A. Gureckui, kaip teisininkui, panaudoti ir daugelio tarptautinės teisės dokumentų, kuriuos pasiėmė į kelionę⁸⁸⁴ – mat susirinkusioji grupė buvo sukalbama, su išankstine teigiama nuostata. Situacija stebino, kadangi lietuviai emigracijoje buvo pratę prie ženkliai radikalesnių nuostatų Vilniaus klausimu ir nelabai nutuokė, kokia Lenkijos lenkų pozicija. T. Venclova prisiminė konferenciją kaip paskutinį išeivių lietuvių ir lenkų susitikimą, kuris

„Prasidėjo simboliniu aktu – bendromis lietuviškai/lenkiškomis Mišiomis. Dėl Vilniaus liko klausimas toks pusiau atviras. Lietuviai ir toliau kartojo frazę, jog be Vilniaus nenurims ir čia negali būti dviejų nuomonių. Pokalbiai buvo labai bičiuliški. Jokių valstybių, jokių įgaliojimų nebuvo, tik toks zondavimas. Pagaliau paaiškėjo, kad galim kalbėti be priešiško“⁸⁸⁵.

Šiandien atrodo, jog vienintelis ligi galo tuo metu neišspėstas klausimas buvo lietuvių pusės reikalavimas oficialiai pripažinti Vilniaus krašto priklausomybę Lietuvai. Lenkai kratėsi tokio veiksmo, sakydami, kad „...jie maža grupė, kuri negali kalbėti Lenkijos ir visos lenkų tautos vardu“⁸⁸⁶. Nepaisant tokio nusistatymo lenkiškoji susitikimo pusė nekvestionavo pačios diskusijos būtinumo. O konferencijos pabaigoje patikėjo ir pačio pripažinimo būtinumu.

⁸⁷⁹ Interviu su A. Gurecku.

⁸⁸⁰ Kazys Lozoraitis (1929 m. Berlynas, Vokietija – 2007 m. Roma, Italija) – diplomatas, visuomenės veikėjas, pirmasis Lietuvos Respublikos nepaprastasis ir įgaliotasis ambasadorius prie Šventojo Sosto.

⁸⁸¹ Romos konferencijos dalyvių sąrašas, 1988 05 01, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 1–2; Romos konferencijos dalyvių sąrašas, 1988 05 01, *Lozoraičių muziejus*, f. 1, ap. 10–2, b. 38–8, l. 1.

⁸⁸² A. Gureckas, Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais..., p. 73.

⁸⁸³ *Ten pat.*

⁸⁸⁴ Padalai Romos konferencijai 1988 04 30–05 01, 1988 03 21, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 24, Padalai Romos konferencijai 1988 04 30–05 01, 1988 03 21, *Lozoraičių muziejus*, f. 1, ap. 10, b. 37–7, l. 1.

⁸⁸⁵ Interviu su T. Venclova.

⁸⁸⁶ A. Gurecko laiškas V. Kamantui. Pareiškimas apie lietuvių – lenkų pokalbį Romoje, 1988 05 23, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 6.

Anot A. Gurecko, „*Lenkai žinojo, kad Vilnius lietuviams svarbus, bet atrodė nustebę, kad jis mums esminis. Ypač jiems padarė išpūdį, kai prof. Venclova Vilniaus reikšmę lietuviams prilygino Jeruzalės reikšmei žydams ir išreiškė viltį, kad Vilnius ateityje turėtų išvengti Jeruzalės likimo, kuri yra tapusi dviejų tautų neišsprendžiamo konflikto židiniu*“⁸⁸⁷.

Tai, kad lenkus stebino Vilniaus svarba lietuviams emigracijoje tik dar kartą įrodo, jog pakankamai jų nuomonė oficialiojoje erdvėje ir privačiuose susitikimuose nebuvo akcentuojama. Priežastis ir ta, kad kraštas ir išeivija tarpusavyje mažai bendravo.

Kad *Romos konferencija* išties turėjo pasisekimą, rodo tai, jog pirmą kartą istorijoje nutarta perteikti visuomenei bendrą lietuvių ir lenkų pasakojimą. Pagaliau du skirtingus naratyvus nuspręsta sujungti į vieną. Net du iš aštuonių punktų, nusakančių ateities išpareigojimus (kurie buvo suderinti konferencijos metu), buvo skirti bendriems veikalams išleisti. Pirmiausia nutarta paruošti kolektyvinę knygą apie lietuvių ir lenkų santykius ir išleisti ją lietuvių ir lenkų kalbomis. Antra – paruošti lenkų kalba vadovą po Vilnių, kuriame pirmą kartą turėjo būti atsižvelgta į lietuvių pastabas⁸⁸⁸. Vadovas po Vilnių pirmiausia turėjo būti skirtas lenkų turistams, kurių, manyta, dar pagausės po nepriklausomybės paskelbimo. Tai rodė, kad lenkai susitaikė su Vilniaus, kaip užsienio miesto, statusu.

Nežinant, kokiais tempais rutuliosis įvykiai krašte, buvo susitarta kitą tokio pobūdžio konferenciją taip pat surengti beveik po metų Romoje. Na, o artimiausiu metu abi pusės turėjo paruošti santykiams skirtus projektus, kuriais numatyta apsikeisti 1989 m. Šv. Kazimiero dieną. Atrodo, kad pagaliau tiek lietuvių, tiek lenkų daugumos vizijos Vilniaus krašto priklausomybės klausimu sutapo. Nors A. Gureckas tikrai ruošėsi gerokai sunkesnėms deryboms. Jis ne tik vežėsi šūsnį tarptautinei teisei svarbių dokumentų ir žemėlapių, bet taip pat tikėjosi, jog susitikime dalyvaus ir kiti išeivijos lietuviai, „stiprūs“ istorinio konteksto ar tam tikro regiono analizėje. Tarp jų galima paminėti istoriką Tomą Remeikį⁸⁸⁹, kuris ne kartą rašė spaudoje lietuvių ir lenkų santykių klausimu, bei kitą istoriką Arthurą Hermanną⁸⁹⁰ – Mažosios Lietuvos istorijos specialistą iš Vokietijos⁸⁹¹. Nė vienas iš jų konferencijoje nedalyvavo. Galiausiai apie Karaliaučiaus krašto priklausomybę diskusijose net nebuvo užsiminta. Nesvarstyti ir galimi ateities federacijų planai. A. Gurecko teigimu:

„*Visi dalyviai atmetė atnaujintos Lenkijos – Lietuvos unijos, Intermariumo ir Rytų Europos federacijos idėjas. Visų vieninga nuomone išsivadavusi Vidurio ir Rytų Europa turėtų*

⁸⁸⁷ *Ten pat.*

⁸⁸⁸ *Ten pat*, I, 7.

⁸⁸⁹ Tomas Remeikis (1934 m. Kaunas) – politologas, istorikas.

⁸⁹⁰ Arthuras Hermannas (1944 m. Kaunas) – istorikas, visuomenės veikėjas.

⁸⁹¹ Padalai Romos konferencijai 1988 04 30–05 01, 1988 03 21, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 24.

*įsijungti į bendrą visos Europos politinę bei ekonominę struktūrą, kuri jau egzistuoja Vakarų Europoje*⁸⁹².

Europos Sąjungai bei NATO įtvirtinus pozicijas, vienintelis loginis priklausomumas matytas tik šioms jau egzistuojančioms organizacijoms.

Po konferencijos lietuvių spaudoje pasirodė trumpos informacinio pobūdžio žinutės apie susitikimą⁸⁹³, tačiau lietuviškosios išeivijos tarpe apie šį įvykį nebuvo plačiai kalbama, todėl vis atsirasdavo straipsnių, kaltinančių emigraciją neveiklumu siekiant sureguliuojant santykius su lenkais⁸⁹⁴. O kaip tik tuo metu jau buvo derinami viešų laišku projektai, neilgai trukus pasirodė spaudoje Lietuvoje ir Lenkijoje. Nugludinus visus kampus ir suderinus poziciją su Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio atstovais, pirmiausia Vytauto Landsbergiu, 1989 m. liepą buvo parengtas projektas, pavadintas *Laiškas bičiuliams lenkams*⁸⁹⁵. Jame dėstyta, kad šimtmečius lietuvių ir lenkų istorija buvo bendra, tačiau kildavusios ne tik bendros kovos su bendrais priešais, bet ir tarpusavio nesutarimai sąlygojo skirtingus įvykių vertinimus. Nepaisant to, kad skriaudos nėra lengvai pamiršamos, lietuviai nepuoselėja priešišku jausmų lenkams ir tai puikiai įrodė jų veiksmai 1939 m. Norint visiškai pamiršti praeities nesutarimus būtinas dažnas ir atviras dialogas visais klausimais. Laiške išreikštas tikėjimas, jog Lenkija gerbs Lietuvos valstybės nepriklausomybę, teritorinį integralumą su sostine Vilniumi ir Vilniaus kraštu. Ir abiejose valstybėse bus užtikrintos ir gerbiamos tautinių mažumų teisės. O ateityje abi valstybės darniai bendradarbiaus visos Europos šeimoje⁸⁹⁶.

Vis tik metų pabaigoje spaudą pasiekė dar vienos redakcijos tekstas, kuriame iš pirmo lietuvių varianto buvo likusi pastraipa apie tikėjimą, jog Lenkija gerbs Lietuvos valstybės nepriklausomybę ir integralumą su sostine Vilniumi. Tekste nebeliko Vilniaus krašto. Tačiau išlaikytos stilistiškai pakoreguotos pastraipos apie tautines mažumas ir ateities bendradarbiavimą:

„Pasitikėjimui ir draugiškumui būtinas ir teisingas tautinių mažumų problemų sprendimas. Lietuviai Lenkijoje ir lenkai Lietuvoje – pilnaverčiai savo šalių piliečiai su kultūrinių autonomijų teisėmis. Abiem mažumoms garantavus sąlygas savo tautinės tapatybės išlaikymui ir kultūros plėtojimui, jos pilietiškai integruosis ir praturtins valstybes, kuriose gyvena, prisidės prie jų kultūros, gerovės kūrimo ir nuoširdžių kaimyniškų santykių palaikymo. Neabejojame, kad laisva ir demokratiška Lietuva draugiškai bendradarbiaus su

⁸⁹² A. Gurecko laiškas V. Kamantui. Pareiškimas apie lietuvių – lenkų pokalbį Romoje, 1988 05 23, *Ten pat*, l. 8.

⁸⁹³ Lietuvių – lenkų pasitarimas, *Draugas*, 1988 06 15, nr. 116; Lietuvos pasiuntinybės prie Šv. Sosto pareiškimas, *Darbininkas*, 1988 06 17, nr. 24.

⁸⁹⁴ A. M. Balašaitienė, Laikas su lenkais išsiaiškinti, *Tėviškės žiburiai*, 1988 12 20, nr. 51–52.

⁸⁹⁵ V. Landsbergio pirmasis projektas, 1989, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 11; Antrasis projektas su S. Lozoraičio ir A. Gurecko sugestijomis, 1989 07 14, *Ten pat*, l. 10.

⁸⁹⁶ Antrasis projektas su S. Lozoraičio ir A. Gurecko sugestijomis, 1989 07 14, *Ten pat*.

laisva ir demokratiška Lenkija, kurios atgimimą su džiaugsmu stebime ir nuoširdžiausiai sveikiname. Kelias į laisvą ateitį darnioje Europos tautų bendrijoje – tai atvirumas, tarpusavio pažinimas ir supratimas, pakantos ir palankumo nuolatinis ugdymas. Mes pasiryžę eiti tuo keliu“⁸⁹⁷.

Šį laišką pasirašė 12 asmenų, iš kurių 9⁸⁹⁸ buvo Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio Seimo nariai⁸⁹⁹. Jų tarpe nebuvo nė vieno *Romos konferencijos* dalyvio, kurie šiam tekstui paklojo pamatus.

Krašto iniciatyva iš projekto buvo išbrauktas sakinytis apie Vilniaus krašto būtiną pripažinimą Lietuvai. Išeivijoje net kelis dešimtmečius diskutuojant dėl formalių sąvokų, ginčijantis dėl posakio daugiaprasmiškumą, baiminantis, kad jie ateityje gali pasitarnauti lenkų naudai, buvo ne tik sulaužyta ne viena plunksna, bet ir į šiukšliadėžes nukeliavo ne vienas sutarties projektas. Turint tokią praeitį prieš akis, dar kartą sielotasi, dėl susitarimo skubos ir redakcinių pataisų. Prieš telefono pokalbį su S. Lozoraičiu jr. A. Gureckas pasižymėjo:

„Vilniaus krašto nubraukimas kaip tik sudaro progą aiškinti, kad dėl viso, kas anapus miesto ribų, gali būt ginčijamasi – taigi ir dėl Vilniaus bei Šalčininkų rajonų. Pakeitimas aiškiai negudrus, mums nenaudingas greičiausiai kilo iš Landsbergio alergijos aiškiems, vienareikšmiams pasisakymams. Jo projekte buvo jaučiamas polinkis braidyti po miglas“⁹⁰⁰.

Lenkai savo projektą paruošė dar 1989 m. kovą. Jį pasirašė 22 Lenkijoje gerai žinomi asmenys⁹⁰¹. *Laiško bičiuliams lietuviams* esmė buvo Vilniaus krašto pripažinimas Lietuvai.

„Manome, jog atėjo laikas aiškiai pasisakyti, kad Lenkijoje niekas nekelia teritorinių pretenzijų dėl tų žemių, kurios tarpukario laikais priklausė Lenkijos valstybei. Manome, kad atėjo laikas lenkams aiškiai pripažinti, kad Vilnius yra ir bus Jūsų sostinė bei Jūsų kultūros ir tautos gyvenimo centras, Jūsų patriotinių jausmų ir istorinių tradicijų kristalizacijos židinys“⁹⁰².

22 asmenų sąrašė tik du buvo *Romos konferencijos* dalyviai. Vis labiau ir labiau santykių tarp lietuvių ir lenkų sureguliuavimo iniciatyva slydo iš išeivijos rankų.

Buvo surašytas *„Pritarimo pareiškimo projektas“*, kuriame visi *Romos konferencijos* dalyviai lietuviai teigė, kad *„...paskelbtas dvylikos Lietuvos asmenų laiškas lenkams buvo iš*

⁸⁹⁷ Bičiuliams lenkams, *Gimtasīs kraštas*, 1989 11 16–22.

⁸⁹⁸ Vaclovas Aliulis, Virgilijus Čepaitis, Gediminas Jokūbonis, Česlovas Kudaba, Bronislovas Kuzmickas, Vytautas Landsbergis, Bronius Leonavičius, Meilė Lukšienė, Justinas Marcinkevičius, Algimantas Nasvytis, Juozas Tumelis, Juozas Urbšys.

⁸⁹⁹ K. Bartkevičius, *Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio vietinio lygmens organizacijos 1988–1990 metais: struktūros ir socialinė analizė*, Kaunas, 2010, (daktaro disertacija apginta VDU).

⁹⁰⁰ A. Gurecko juodraštis surašytas prieš skambinant S. Lozoraičiui jr. 1988 11 19, *VDU LII*, f. 41, ap. 2, b. 2, l. 70.

⁹⁰¹ L. Andzejewski, Pawel Czartoryski, Bronisław Geremek, Aleksander Hauke–Ligowski OP, Tomasz Jastrun, Marek Karp, Jerzy Kloczowski, Krzysztof Kozłowski, Marcin Król, Tomasz Lubiński, Adam Michnik, Andrzej Miłozz, Jerzy Marek Nowakowski, Ryszard Reiff, Jarosław Marek Rymkiewicz, Elżbieta Sawicka, Andrzej Strumillo, Jerzy Turowicz, Andrzej Wajda, Henryk Wujec.

⁹⁰² Laiškas bičiuliams lietuviams, *Gimtasīs kraštas*, 1989 11 16–22.

anksto su mūsų grupe aptartas ir mes jam pilnai pritariame“⁹⁰³. Šias pastangas sveikino ir PLB valdyba⁹⁰⁴. Vis tik S. Lozoraitis jr. tokiu abiejų pusių poelgiu buvo aiškiai nepatenkintas. Tą patį prisimena ir A. Gureckas⁹⁰⁵. Pastarajam laiške S. Lozoraitis jr. dėstė:

„Aš visiems susirinkusiems pabrėžiau vieną faktą ir būtent, kad iš pat pradžių laikiau ir tebetaikau, kad lenkams tiesiogiai kontaktuoti lietuvius, taip sakant sudaryti kitą derybų frontą buvo nekorektiška. Aš apie tai jiems buvau pasakęs. Dabar įvyko nemalonus dalykas, nes p. W[anda] G[fowronska] visu šiuo klausimu nepaprastai rūpinosi, vyko Lenkijon, ragino intelektualus susitikti, finansavo darbą ir t.t.“⁹⁰⁶.

1988 m. rudenį buvo užmegzti pirmieji oficialūs kontaktai tarp Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio ir *Solidarumo* atstovų⁹⁰⁷. Prasidėjo betarpiškos derybos tarp lietuvių ir lenkų aktyvistų krašte. Valstybės skelbė nepriklausomybes ir organizavo demokratinius rinkimus. Paskutinis Lenkijos Respublikos emigracijos prezidentas Ryszardas Kaczorowski⁹⁰⁸ perdavė savo insignijas naujai išrinktam Lechui Wałęsai⁹⁰⁹. Išeivijos vaidmuo menko. Nekreipiant dėmesio į tai, kad išeivijos lietuviai neilgai trukus buvo visiškai eliminuoti iš Lietuvos ir Lenkijos santykių reguliavimo proceso, šis viešas lenkų intelektualų pareiškimas buvo neabejotinas laimėjimas, pasiektas Romos konferencijos dėka.

Susikūrusio Sąjūdžio vienas jautriausių užsienio politikos klausimų taip pat buvo santykių su lenkais suregulavimas. Jie galėjo arba palengvinti, arba apsunkinti kelią į nepriklausomybę⁹¹⁰. Kad tai nebuvo lengvas uždavinys rodo užsitęsusios derybos dėl tarpvalstybinės sutarties pasirašymo⁹¹¹ bei šiandien vis dar tebesitęsiantys politiniai nesusipratimai. Tačiau tai jau kitų tyrinėjimų ir kitų tyrinėtojų tema.

⁹⁰³ Pritarimo pareiškimo projektas, 1989 11 18, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 13.

⁹⁰⁴ PLB valdybos pirmininko Vytauto Bieliausko pareiškimas, 1989 12 09, *Ten pat*, l. 19.

⁹⁰⁵ A. Gureckas, Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais..., p. 74.

⁹⁰⁶ S. Lozoraičio jr. Pro memorija, 1989 11 19, *VDU LII*, f. 41, ap. 8, b. 27, l. 15.

⁹⁰⁷ *Sąjūdis–Solidarność: strateginės partnerystės pradžia*, Warszawa, 2010, p. 95.

⁹⁰⁸ Ryszardas Kaczorowski (1919 m. Balstogė, Lenkija – 2010 m. Smolenskas, Rusija) – Lenkijos Respublikos prezidentas emigracijoje.

⁹⁰⁹ Lechas Wałęsa (1943 m. Popovas, Lenkija) – *Solidarumo* veikėjas, Lenkijos Respublikos prezidentas 1990–1995 m.

⁹¹⁰ B. Kuzmickas, *Išsivadavimas. Užsienio politikos epizodai 1988–1991*, Vilnius, 2006, p. 74.

⁹¹¹ V. Sirutavičius, Istorijos politika ir Lietuvos–Lenkijos draugiškų santykių bei gero kaimyninio bendradarbiavimo sutartis, „*Lenkiškasis istorijos veiksny Lietuvos politikoje*, Vilnius, 2011, p. 12–42.

IŠVADOS

1. 1946 m. vyko pirmosios oficialios derybos dėl santykių normalizavimo tarp Lietuvai ir Lenkijai atstovaujančių politinių institucijų išėivijoje. Lenkijai atstovavo *Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė*, tuo tarpu lietuvių pusė pasidalijo į dvi stovyklas – *Vyriausiąjį Lietuvos išlaisvinimo komitetą* ir *Lietuvos diplomatinę tarnybą*. Lietuviams neturint vieno vadovaujančio organo, lenkų egzilinė vyriausybė buvo žymiai aktyvesnė stebėdama lietuvių politinės emigracijos veiklą, tačiau dėjo ženkliai mažiau pastangų sureguliuoti realius santykius su lietuviais nei *Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas* ar tiksliau vienas jo atstovas V. Sidzikauskas. 1946–1947 m. vykusių derybų metu realių politinių susitarimų nepavyko pasiekti, oficialiais raštais nebuvo pasikeista. Derybų nesėkmę sąlygojo principinis abiejų pusių nusistatymas sienų, tiksliau Vilniaus priklausomybės, klausimu. Taip pat lietuviškosios politinės emigracijos tarpusavio nesutarimai. VLIK ir *Lietuvos diplomatinės tarnybos* konfliktas menkino abiejų įvaizdį lenkų akyse. Pagaliau, labai neaiškios Europos ateities perspektyvos leido abiem pusėm atidėlioti susitarimą.
2. Pirmasis bandymas perkelti lietuvių – lenkų santykius į viešąją erdvę atsirado 1948 m. lietuviško savaitraščio *Žiburiai* iniciatyva išspausdinus Lenkijos Respublikos prezidento Augusto Zaleskio ir užsienio reikalų ministro Adamo Tarnowskio tekstus. Pirmą kartą po Antrojo pasaulinio karo lietuvių išėivijai buvo viešai pristatyta oficiali lenkiškoji pozicija santykių klausimu. Rimtesnės reakcijos ji nesukėlė. O prasidėjusi išėivių migracija iš DP stovyklų sustabdė V. Sidzikausko veiklą. Jam persikėlus gyventi į JAV didesnę iniciatyvą santykiuose su lenkais rodė diplomatijos šefas Stasys Lozoraitis vyresnysis. 6 dešimtmečio pradžioje realūs kontaktai baigėsi.
3. Po Antrojo pasaulinio karo lenkų emigracijos iškelta Vidurio Europos federacijos idėja rado ir lietuvių rėmėjų, kurių vaizduotėje tilpo 160 milijonų gyventojų sąjunga nuo Baltijos iki Adrijos ir Juodosios jūros, tačiau platesnio pritarimo lietuvių išėivijoje *Intermarium* idėja nesulaukė. Tai sąlygojo žinojimas, jog federacijos iniciatyva kilo iš lenkų pusės. Nesutarimai dėl Vilniaus, bendra istorinė praeitis, senieji stereotipai buvo stipresni. Nepasitikėjimo Lenkija pakako tam, kad idėja būtų atmesta.
4. Nauja erdvė dialogui atsirado susipažinus su lenkų mėnraščio *Kultura* turiniu, žurnalo leidėjams išgarsinus ULB koncepciją, kuria buvusios rytinės Lenkijos teritorijos pripažįstamos Lietuvai, Baltarusijai ir Ukrainai. Lietuvių išėivija ėmė tikėti, kad ilgainiui lenkai gali atsisakyti savo nuostatų 1939 m. rugsėjo sienų grąžinimo klausimu. Intelektualinio turinio leidiniai (*Akiračiai, Aidai, Metmenys, Į laisvę*), ėmė spausdinti

straipsnius, polemizuojančius su *Kultura* tekstais. Lenkų klausimu besidomintys *Tėviškės žiburiai* net perspausdindavo ištikus straipsnių vertimus. Nuo 6 dešimtmečio vidurio prasidėjęs intensyvesnis dialogas spaudoje buvo skirtas pasikeitimui informacija vienu apie kitus, bet detalūs planai, strategijos, kaip ateityje turėtų klostytis lietuvių ir lenkų ar Lietuvos ir Lenkijos santykiai, nediskutuoti. Lietuvos ir Lenkijos santykiais besidominti lietuvių išeivija palaikė J. Giedroyc ir J. Mieroszewski vaizdinį, kad ateityje nepriklausoma Lenkija bendradarbiaus su nepriklausoma Lietuva, kuri po išsivadavimo privalės išlaikyti esamas sienas. Lenkijai laisvinantis, būtent šis vaizdinys tapo institucionalizuotas, kadangi prie valdžios vairo Lenkijoje stėjo *Kultura* įtakoje subrendę asmenys.

5. Be *Kultura* aplinkos bandymų užmegzti dialogą būta lenkų išeivijoje Londone. Akcentuodama daugiakultūrės LDK tradiciją, iš Vilniaus krašto kilusi lenkų profesūra ėmėsi leisti žurnalą *Alma Mater Vilnensis* bei prisiminimų knygą *Pamiętnik Wileński*, į talką kviesdama ir lietuvių atstovus. Pastarieji leidiniuose matė norą pabrėžti lenkų kultūros įtaką ir svarbą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyvenime, o tuo pačiu lietuviškosios kultūros menkinimą, todėl, išskyrus vienintelį Fabijoną Neveravičių, leidiniuose nebendradarbiavo. 1957 m. buvo įkurta vienintelė lietuvių ir lenkus emigracijoje vienijanti organizacija *Lietuvių – lenkų Adomo Mickevičiaus vardo draugija Didžiojoje Britanijoje*. Jos veikloje dalyvavo asmenys susiję, su *Alma Mater Vilnensis*, *Pamiętnik Wileński*, *Santarve*. Vieni iš steigėjų buvo F. Neveravičius ir K. Okuliczius. Lietuviškomis temomis rašęs į *Kultura*. *Lietuvių – lenkų Adomo Mickevičiaus vardo draugijos Didžiojoje Britanijoje* tikslas buvo geriau pažinti abiejų tautų kultūrinius laimėjimus ir informaciją realizuoti reguliariai organizuojant kultūrinius renginius. Idėja subūrė keliasdešimt bendraminčių, tačiau draugija suorganizavo tik du tokius renginius ir dėl veiklių asmenų trūkumo 7 dešimtmečio pabaigoje nustojo egzistuoti.
6. Po Antrojo pasaulinio karo lietuvių ir lenkų išeivijoje egzistavo įvairūs vaizdiniai ateities Lietuvos ir Lenkijos santykių klausimu. Buvo mąstoma kaip sukurti Vidurio Europos federaciją – *Intermarium* arba Baltoskandinavijos sąjungą, kuriose lygiomis teisėmis sugyventų visos tautos. Vilniaus krašto ateitis įsivaizduota kaip laisvasis miestas, kondominiumas, atskira valstybė. Vis tik teritorinės vizijos vyravo dvi. Didžioji dalis lietuvių išeivijos buvo įsitikinusi, jog ateityje Vilnius privalo būti integrale atsikūrusios Lietuvos dalimi. Kartais tokia dalimi įsivaizduotas ir Karaliaučiaus kraštas. Didžioji dalis lenkų išeivijos matė Vilniaus kraštą tik atkurtos Lenkijos dalimi. Nepaisant skirtingo požiūrio į teritoriją, ateities lietuvių ir lenkų santykiai abiejų pusių įsivaizduoti draugiški, su išspręstomis skirtingo istorinės praeities vertinimo problemomis. Nuo XX a. 7

dešimtmečio vis labiau išgalint vaizdiniui, jog politiškai Lenkijai naudinga ateityje atsisakyti Vilniaus krašto Lietuvos naudai, lietuvių išeivija ėmė palaikyti šią poziciją.

7. Naujas lietuvių – lenkų santykių etapas prasidėjo 9 dešimtmečio pradžioje, lietuvių išeivijos gyvenime išvirtinus Pasaulio Lietuvių Bendruomenei, naujuoju Popiežiumi išrinkus lenką ir Lenkijoje prasidėjus *Solidarumo* judėjimui. PLB nuostata kontaktuoti tik su tomis lenkų organizacijomis, kurios pripažįsta teritorinį *status quo*, sąlygojo, jog bendrauti pradėta tiesiogiai su Lenkijoje esančiais asmenimis ir pagrindžio organizacijomis. 9 dešimtmetyje imta konkrečiau vaizduotis Lietuvos ir Lenkijos santykius ateityje, todėl į viešumą iškilo Jaltos konferencijos sprendimų anuliavimo ir Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai klausimai. Abiem atvejais PLB ir JAV LB stengėsi paveikti JAV ir Vatikano nusistatymus, kad SSRS žlugimo atveju Vilniaus ir Vilniaus krašto priklausomybė Lietuvai nebūtų kvestionuojama.
8. 1988 m. Lietuvos diplomacijos šefo Stasio Lozoraičio jr. ir visuomenės veikėjos Wandos Gawronskos iniciatyva Romoje buvo organizuotas lietuvių–lenkų susitikimas, vadinamas Romos konferencija. Nujausdami galimas permainas SSRS bloke, lietuvių išeivijos atstovai susitiko Lenkijos opozicijos veikėjais. Buvo pradėtos derybos dėl oficialių santykių užmezgimo. Pirmą kartą derybose su lenkais neiškilo Vilniaus krašto priklausomybės klausimas, kadangi konferencijoje dalyvaujantys lenkai sutiko su jo priskyrimu Lietuvai. Konferencija tapo paskutiniu lietuvių išeivijos bandymu tartis su lenkais, kadangi po to visą veiksmų iniciatyvą perėmė gyvenantieji krašte.

SANTRUMPOS

- AAN – Archywum Akt Nowych – Naujųjų aktų archyvas
ALKA – Amerikos lietuvių kultūros archyvas
ap. – archyvinio fondo aprašas
ATR – Abiejų Tautų Respublika
b. – archyvinė byla
DP – Displaced persons – perkeltieji asmenys
ELTA – žinių agentūra
f. – archyvinis fondas
IJP – Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce – Juzefo Pilsudskio institutas Amerikoje
IPMS – Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego – Generolo W. Sikorski vardo lenkų institutas ir muziejus
JAV – Jungtinės Amerikos Valstijos
JAV LB – Jungtinių Amerikos Valstijų Lietuvių Bendruomenė
JB – Uniwersytet Jagielloński – Jogailaičių biblioteka
kol. – archyvinė kolekcija
KOS – Komitet Oporu Społecznego – Visuomenės pasipriešinimo komitetas
KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II – Katalikiškas Jono Pauliaus II vardo Liublino universitetas
l. – archyvinės bylos lapas
LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LDK – Lietuvos Didžioji Kuniگاikštystė
LDT – Lietuvos diplomatinė tarnyba
LII – Lietuvos istorijos institutas
LREV – Lenkijos Respublikos egzilinė vyriausybė
LSTC/PLA – Lituaniškos studijų ir tyrimų centro Pasaulio lietuvių archyvas
NATO – North Atlantic Treaty Organization - Šiaurės Atlanto Sutarties Organizacija
PLB – Pasaulio Lietuvių Bendruomenė
POSK – Biblioteka Polska Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny w Londynie – Lenkų visuomeninės ir kultūrinės draugijos biblioteka Londone
SSRS – Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga
TRM – Tremties ir rezistencijos muziejus
ULB – geopolitinės koncepcijos akronimas: Ukraina, Litva, Bialoruś – Ukraina, Lietuva, Baltarusija
VDU – Vytauto Didžiojo universitetas
VDU LII – Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos institutas
VLIK – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas
VUBRS – Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Archyviniai šaltiniai:

1. *Amerikos lietuvių kultūros archyvas (ALKA)*, Putnamas, JAV.
Martyno Brako archyvas, 8 failas
VLIK kambarys, 20 spinta, 3 stalčius
2. *Jogailaičių universiteto biblioteka (JB)*, Krokva, Lenkija.
Zygmunto Berezowskio fondas 115/08
3. *Generolo W. Sikorski lenkų institutas ir muziejus (IPMS)*, Londonas, Didžioji Britanija.
Pamiętnik Wileński kolekcija 87
Biuro Studiów Europy Środkowo–Wschodniej kolekcija 415
Užsienio reikalų ministerijos fondas
E. / 873
E. / 874
E. / 1113
E. / 1166
E. / 1234
E. / 1304
4. *Juzefo Pilsudskio institutas Amerikoje (IJP)*, Niujorkas, JAV.
Lenkų federalistų sąjunga AOG, V/2/A, T. 1.
5. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)*, Vilnius, Lietuva.
Lietuvos pasiuntinybės Londone fondas f. 648, ap. 2
Prezidento Kazio Griniaus šeimos fondas f. 659, ap. 1
Stasio Lozoraičio fondas f. 668, ap. 1
6. *Lietuvos istorijos institutas (LII)*, Vilnius, Lietuva.
Mykolo Krupavičiaus ir Lietuvių krikščionių demokratų sąjungos fondas f. 54-519
7. *Lituanistikos tyrimų ir studijų centras. Pasaulio lietuvių archyvas (LTSC / PLA)*, Čikaga, JAV.

Jono Dainausko archyvas, dėžės 5; 8; 17; 19; 21

Lietuvos konsulas Čikagoje, dėžė 8

Vandos Daugirdaitės – Sruogienės archyvas

8. *S. ir S. Lozoraičių muziejus*, Kaunas, Lietuva.

S. Lozoraičio fondas

9. *Naujųjų aktų archyvas (ANN)*, Varšuva, Lenkija.

Huverio institucijos dokumentai: S. Mikołajczyko fondas b. 37 ir Užsienio reikalų ministerijos fondas, b. 910

10. *Tremties ir rezistencijos muziejus (TRM)*, Kaunas, Lietuva.

Algirdo Vokietaičio fondas, f.2, ap. 1

11. *Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos institutas (VDU LII)*, Kaunas, Lietuva.

Vytauto Kamanto (Pasaulio Lietuvių Bendruomenės) fondas, f. 6, ap. 2, 7, 8

Broniaus Nemicko f. 24, ap. 8

Algimanto Gurecko fondas, f. 41, ap. 1, 2, 8

Didžiosios Britanijos lietuvių fondas, f. 52

12. *Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius (VUBRS)*, Vilnius, Lietuva.

Alberto Geručio f. 155–324.

Pokalbiai:

1. Interviu su Adamu Michniku (g. 1946 m.), 2008 m. rugsėjo 22 d. Kaunas.
2. Interviu su Tomu Venclova (g. 1937), 2008 m. gruodžio 6 d. New Haven, JAV.
3. Pokalbis su istoriku prof. Leszoku Zasztowtu (g. 1953 m.), 2010 m. kovo 18 d., Varšuva, Lenkija.
4. Pokalbis su istoriku prof. Rafału Habielskiu, (g. 1957 m.), 2010 m. birželio 9 d., Varšuva, Lenkija.
5. Interviu su Antanu Saulaičiu SJ (g. 1939 m.), 2011 m. sausio 27 d. Čikaga, JAV.
6. Interviu su Algimantu Gurecku (g. 1923 m.), 2011 m. vasario 4 d. Vašingtono D. C. JAV.
7. Interviu su Vytautu Kamantu (g. 1930 m.), 2011 m. vasario 8 d. Grand Rapids, JAV.
8. Telefoninis pokalbis su Kenneth Kastyčiu Baubiu (g.) 2011 m. kovo 18 d. Kaunas.

Pranešimai konferencijose:

1. Vikos Veličkaitės pranešimas „Vilniaus lietuvių išeivių jausenos“, skaitytas konferencijoje *Intelektualinė lietuvių egzilio istorija 2012 m.*, Kaunas, 2012 05 17.

Spauda:

1. *Aidai* 1947–1990
2. *Akiračiai* 1968–1990
3. *Alma Mater Vilnensis* 1950–1951, 1953, 1956, 1958, 1973
4. *Darbininkas* 1950–1980
5. *Dirva* 1950–1970
6. *Draugas* 1946–1989
7. *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* 1945–1949
8. *Eltos biuletėnis* 1945–1952
9. *Europos lietuvis* 1955–1972
10. *Į laisvę* 1948–1963
11. *Intermarium biuletyn* 1947–1949
12. *Karys* 1985
13. *Kultura* 1946–1990
14. *Lwów i Wilno* 1946
15. *Metmenys* 1959–1990
16. *Mintis* 1972
17. *Naujienos* 1956, 1969, 1981
18. *Pasaulio lietuvis* 1986–1987
19. *Santarvė* 1953–1958
20. *Tėviškės žiburiai* 1950–1980
21. *Wiadomości* 1965–1960
22. *Zeszyty Historyczne* 1962–1990
23. *Žiburiai* 1945–1949

Publikuoti šaltiniai:

1. *1956 Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł*, sud. M. M. Drozdowski, Warszawa, 1998.

2. 40 years after Yalta, *The Philadelphia inquirer*, 1985 02 11.
3. ads, Spaudoj ir gyvenime. Dėl Vilniaus, *Sėja*, 1955 08 (28).
4. Aktualėja R. Vokietijos – Lenkijos sienų klausimai, *Elta*, 1951 03 16, nr. 6(93).
5. Alaušius (Juozas Girnius), Iš memuarinių knygų, *Aidai*, 1977, nr. 2.
6. Almenas K., ką lietuviai galvoja apie lenkus?, *Akiračiai*, 1987, nr. 2(186).
7. ALTO Seimo nutarimai, *Dirva*, 1986 06 12, nr. 23.
8. Andriekus L., Dviejų tautų pokalbis, *Aidai*, 1956, nr. 4.
9. Augustaitis J., Lietuvos–Lenkijos unija. Jos pasekmės ir atrūgos, *Naujienos*, 1969 03 27–1969 04 30.
10. Augustyn O. M. I. C., Dwie sąsiadki – Litwa i Polska, *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825).
11. Bagdonas A. P., JAV ir Kanados LFB stovykla Dainavoje, *Draugas*, 1986 08 19, nr. 161.
12. Balašaitienė A. M., Laikas su lenkais išsiaiškinti, *Tėviškės žiburiai*, 1988 12 20, nr. 51–52.
13. Balašaitienė A., Kaimynų palankumo klausimu, *Dirva*, 1986 04 10, nr. 15.
14. Balėnas J., Išėivių keliai ir klystkeliai, *Santarvė*, 1957, nr. 4.
15. Balys J., Jaltos susitarimai ir Lietuva, *Tėviškės žiburiai*, 1984 06 07, nr. 23 (1790).
16. Balys J., Lietuvos sienų problemos, *Į laisvę*, 1982, nr. 84.
17. *Baltijos valstybių užgrobito byla. JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 metai*, Vilnius, 1997.
18. Barčius A., Lietuva ir lenkų–rusų imperializmas, *Sėja*, 1974, nr. 4, p. 39.
19. Barėnas K., Gal ir nesiunčiami nukeliavo į lenkų iškilmes, *Tėviškės žiburiai*, 1986 07 22, nr. 30.
20. Baužys J., Lietuvių fronto bičiulių savaitė, *Tėviškės žiburiai*, 1986 09 09, nr. 37.
21. Bendorius A., Lenkų karinio diplomato Lietuvoje atsiminimai, *Aidai*, 1969 02, nr. 2.
22. Bičiuliams lenkams, *Gimtasis kraštas*, 1989 11 16–22.
23. Blynas A., Politinis naivumas, *Laisvoji Lietuva*, 1987 09 03.
24. Blynas M., VLIKO pareiškimo keistumai, *Laisvoji Lietuva*, 1987 07 23.
25. Bolesław Lutyk laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1956, nr. 3 (101).
26. Brakas M., Rytprūsių ateities problema, *Aidai*, 1974, nr. 3.
27. Brzezinski Z., ***, *Vytautas Kavolis asmuo ir idėjos*, sud. R. Kavolienė, D. Kuolys, Vilnius, 2000.
28. Budreckis A., Baltasis erelis – Lietuvos nepriklausomybės gynėjas per II pasaulinį karą, *Aidai*, 1971, nr. 5.
29. Chruściel T. laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1955, nr. 12 (98).
30. Cicėnas J., Coctail min. Lozoraičiui, *Naujienos*, 1956 05 09.

31. Cicėnas J., *Vilnius tarp audrų*, Chicago, 1953.
32. Česnulis P., *Nužmogintieji*, Toronto, 1973.
33. Čižiūnas V., Dialogą su lenkais tęsiant, *Aidai*, 1977, nr. 3 (177).
34. D. C. Lietuvos–Lenkijos santykiai, *Į laisvę*, 1954 n. 3 (40).
35. Dailidka V., Apie Institut Litteraire ir Kultūros žurnalą, *Metmenys*, 1967, nr. 13.
36. Dainauskas J., Zgrzytliwe echo przeszłości, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343).
37. Dainauskas J., Zgrzytliwe echo przeszłości, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343).
38. Daugirdaitė–Sruogienė V. laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343).
39. Daukanto T. laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1956, nr. 7 (105) – 8 (106).
40. Degutienė E., *Lenkijoje apie Lietuvą. Santarvė link*, Vilnius, 2004.
41. Drunga K., Europos apsijungimo temomis, *Santarvė*, 1953, nr. 1.
42. Edward Rayski laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1956, nr. 2 (100).
43. Egzilinės lenkų vyriausybės prezidentas apie lietuvių – lenkų santykius, *Žiburiai*, 1948 07 24, p. 3.
44. G. C., Od idei ku rzeczywistości Intermarium, *Intermarium biuletyn*, Rzym, 1947, nr. 5.
45. Gaučys P., *Tarp dviejų pasaulių*, Vilnius, 1992.
46. Gč. A., LB tęsia dialogą su Amerikos lenkų kongresu, *Draugas*, 1981 10 16, nr. 241.
47. Gečys A. S., PLB veikla dėl Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai, *Draugas*, 1986 01 22, nr. 14.
48. Gečys A., LB ir Amerikos lenkų atstovai aptarė Lenkijos įvykius, *Draugas*, 1980 12 24, nr. 300.
49. Gečys A., PLB veikla dėl Vilniaus arkivyskupijos priskyrimo Lietuvai, *Draugas*, 1986 01 22, nr. 14.
50. Gen. T. Daukanto laiškas. Lietuvių – lenkų santykių paraštė, *Naujienos*, 1956 08 04.
51. Giedroyc J., *Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa, 1994.
52. Girmius J., W poszukiwaniu dialogu polsko–litewskiego, *Kultura*, 1955, nr. 10(96).
53. *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825).
54. Grinius J., Lietuva federacinėje Europoje, *Į laisvę*, 1955, nr. 5 (42).
55. Gureckas A., Galimybės ir kliūtys, *Pasaulio lietuvis*, 1987 08–09.
56. Gureckas A., Jaltos mitas ir Vilnius, *Draugas*, 1984 03 29.
57. Gureckas A., Kad nepasikartotų spalio 9–oji, *Draugas*, 1981 01 17, nr. 14.
58. Gureckas A., Kliūtys mūsų santykiuose su lenkais, *Kontakt*, 1987 04, nr. 60.
59. Gureckas A., Kliūtys mūsų santykiuose su lenkais, *Tėviškės žiburiai*, 1986 09 30, nr. 40.
60. Gureckas A., Laiškas. Kliūtis kurios nėra, *Draugas*, 1986 09 09, nr. 175.

61. Gureckas A., Lenkų kova prieš Jaltos nutarimus, *Tėviškės žiburiai*, 1984 05 10, nr. 19 (1786).
62. Gureckas A., Maksimalistai, minimalistai ir tylioji dauguma, *Akiračiai*, 1979, nr. 3.
63. Gureckas A., Ne be sąlygų, *Tėviškės žiburiai*, 1989 01 31, nr. 5.
64. Gureckas A., Pavojingos rezoliucijos, *Draugas*, 1984 06 14.
65. Gustaičio A. laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1957, nr. 6 (116).
66. Gustaičio A. laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1957, nr. 6 (116).
67. Imprezy litewskie w Polsce, *Kultura*, 1972, nr. 3 (294).
68. Ivinskis Z., Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 10–11.
69. Iwanowski J., Dialog polsko–litewski, *Kultura*, 1956, nr. 1 (99).
70. J. V. Ryšium su Lietuvos krikšto jubiliejum, *Draugas*, 1986 01 29, nr. 19.
71. J. V., Santykiai su lenkais, *Mintis*, 1972, nr. 2.
72. Jakštas J., Sena ir vis nauja istorija, *Tėviškės žiburiai*, 1973 05 31, nr. 22 – 1973 06 07, nr. 23.
73. *Jerzy Giedroyc – Czesław Miłosz. Laiškai 1952–1963*, Vilnius, 2010.
74. *Jerzy Giedroyc– Czesław Miłosz. Listy 1952–1963*, Warszawa, 2008.
75. *Jerzy Giedroyc–Czesław Miłosz. Listy 1964–1972*, Warszawa, 2012
76. *Jerzy Giedroyc–Czesław Miłosz. Listy 1973–2000*, Warszawa, 2012.
77. *Jerzy Giedroyc–Juliusz Mieroszewski. Listy 1949–1956*, Warszawa, 1999.
78. Józef Majewski, List do redakcji, *Kultura*, 1952, nr. 11 (61).
79. Juodvalkis A., Reikia žiūrėti savo interesų, o tik vėliau paremti kitus, *Dirva*, 1981 01 15.
80. Kasparas S., Anglijos lietuviai ir lenkai, *Dirva*, 1986 09 11, nr. 35.
81. Katelbach T., Dialog polsko–litewski, *Kultura*, 1956, nr. 1 (99).
82. Katelbachas Kaune, *Laisvė*, 1957, nr. 13.
83. Kor., Šventasis Tėvas trijuose kraštuose, *Tėviškės žiburiai*, 1987 05 05, nr. 19.
84. Krivickas D., Jaltos susitarimai, *Draugas*, 1984 05 31, nr. 108.
85. Krivickas D., Jaltos susitarimai. Jie šiandien vykdomi jėga ir spauda, *Draugas*, 1984 05 31.
86. Laiškas bičiuliams lietuviams, *Gimtas kraštas*, 1989 11 16–22.
87. Landsbergis A., Sudiev, istorija; sveika meile, *Metmenys*, 1966, nr. 11.
88. Lenkai apie pasikalbėjimus, *Tėviškės žiburiai*, 1957 01 10, nr. 2 (566).
89. Lenkai susikirto dėl rytinių sienų, *Tėviškės žiburiai*, 1960 09 01, nr. 35.
90. Lenkijos vakarinės sienos ir Lietuva, *Elta*, 1951 10 01, nr. 18(105).
91. *Lenkų įvykdytas lietuvių tautos genocidas*, Čikaga, 1989.

92. Lenkų užsienio reikalų ministeris A. Tarnovskis lietuvių–lenkų santykių klausimu, *Žiburiai*, 1948 09 11.
93. Lietuviai ir lenkai, *Tėviškės žiburiai*, 1960 08 04, nr. 31–32.
94. Lietuvių – lenkų pasitarimas, *Draugas*, 1988 06 15, nr. 116.
95. Lietuvių–lenkų pasitarimas, *Tėviškės žiburiai*, 1959 04 16, nr. 16.
96. Lietuvos pasiuntinybės prie Šv. Sosto pareiškimas, *Darbininkas*, 1988 06 17, nr. 24.
97. Lietuvos Pasiuntinybės prie Šventojo Sosto pranešimas, *Draugas*, 1991 12 28, nr. 252.
98. Lozoraitis S., W Walce o wolność nie jesteśmy odosobnieni, *Intermarium biuletyn*, Rzym, 1947, nr. 6.
99. Łozorajtis W., Litwini a Polska. Do redaktora „Wiadomości”, *Wiadomości*, 1965 10 31, nr. 1022.
100. Mackiewicz J., Anachroniczny spór, *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825).
101. Maminskaitė – Kulbokienė V., *Gyvenimo vingiuos*, Chicago, 1992.
102. Marian T. Chliński laišką *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1956, nr. 2/100.
103. Michnik A., My wszyscy z Giedroycia, *Takie czasy...*, Warszawa, 2009, t. 5.
104. Mickiewicz A., *Ponas Tadas*, vertimas V. Mykolaičio – Putino, Vilnius, 1974.
105. Mieroszewski J., Rosyjski „Kompleks Polski“ i obszar ULB, *Kultura*, 1974, nr. 9 (324).
106. Miłosz Cz., Dziwna polemika, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343).
107. Mitkiewicz L., *Kauno atsiminimai*, Vilnius, 2002.
108. Mitkiewicz L., *Wspomnienia Kowienskie (1938–1939)*, Bellona, 1968.
109. Nainys B., *Lietuvos laisvinimo keliu. Pasaulio lietuvių bendruomenės veiklos atspindžiai*, Vilnius, 2010.
110. Nemickas B., Argi dera ginti Staliną? *Draugas*, 1984 06 28–29.
111. Nemickas B., Jaltos aido vingiuose, *Karys*, 1985 05, nr. 5.
112. Nemickas B., Klaidus VLIKO pareiškimas, *Draugas*, 1987 07 31, nr. 148.
113. Nemickas B., Vilniaus arkivyskupijos priklausomybė, *Pasaulio lietuvis*, 1986 nr. 11.
114. Neveravičius F., Vilnius, *Santarvė*, 1954, nr. 4–5.
115. Neveravičius F., Zarys rozwoju kultury i twórczości litewskiej, *Alma Mater Vilnensis*, Londyn, t. 3, 1953.
116. Nieporozumienie czy tani patriotyzm? Nota redakcji, *Kultura*, 1953, nr. 1 (63).
117. Okulicz K., Ostatnie słowo oskarżonego, *Kultura*, 1976, nr. 4 (343).
118. Okulicz K., Problem w uśpieniu, *Kultura*, 1962, nr. 10 (180).
119. Organizuojasi Vilniaus krašto lietuviai, *Eltos biuletenis*, 1951 01 02, nr. 1 (88).
120. Padėka už atsiųstus straipsnius ir pagalbą leidžiant lietuvišką laikraščio numerį, *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825).

121. Pakštas K., Keletas samprotavimų apie Lietuvos ribas, *Aidai*, 1950, nr. 1–4.
122. Pakštas K., Lietuvių tautos plotai ir gyventojai, *Aidai*, 1957, nr. 3.
123. *Pamiętnik Wileński*, Londyn, 1972, p. 7.
124. *Pamiętnik Wileński*, Londyn, 1972.
125. Pareiškimas Vilniaus arkivyskupijos klausimu, *Aidai*, 1987, nr. 3.
126. Pasiūlymas užimti bendrą poziciją dėl Lenkijos – Ukrainos, Lenkijos – Gudijos, Lenkijos – Lietuvos sienų, *Akiračiai*, 1985 09, nr. 8(172).
127. Pertvarkyta Lietuvos bažnytinė provincija, *Darbininkas*, 1992 01 03, nr. 1.
128. Pesimisto ir optimisto dialogas. Lietuvos ir Lenkijos santykiai, *Akiračiai*, 1982, nr. 5.
129. Plukas A., Baltijos valstybės ir Pavergtų Europos tautų organizacija, *Aidai*, 1962, nr. 1.
130. Pokalbis su „Kultūros“ redaktoriumi apie Lietuvą, Lenkiją, Vilnių, *Akiračiai*, 1980, nr. 9 (123).
131. Poniatovski J., More About Difficulties of the Union of the Intermarius, *The Intermarium Bulletin*, Rome, 1949 04–05, Vol. IV, Nr. 12,
132. Priklausomybės klausimu. Vilniaus arkivyskupija, *Draugas*, 1985 08 06, nr. 152.
133. *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. 1, październik 1939 – czerwiec 1940*, opracował W. Rojek, Kraków, 1994.
134. Prunskis J., Du straipsniai – dvi pažiūros, *Tėviškės žiburiai*, 1986 07 22, nr. 30.
135. Prunskis J., Lietuvos ateitis ir lenkai, *Tėviškės žiburiai*, 1986 07 29, nr. 31–32.
136. Prunskis J., Lietuvos ateitis ir lenkai, *Tėviškės žiburiai*, 1986 07 22, nr. 30.
137. R. A., Kad būtų sukurta geros valios atmosfera. Po p. Tarnowskio žodžio, *Žiburiai*, 1948 09 18.
138. Radvila K., Jaltos sutartys tebegalioja?, *Tėviškės žiburiai*, 1984 05 03, nr. 18(1785).
139. Ragauskas A., *Ginčai dėl skonio. Straipsniai išsvijojos spaudoje, 1950–1968*, Kaunas, 2001.
140. Raila B., Vakarai ir pavergtų tautų išlaisvinimas, *Santarvė*, 1953, nr. 5.
141. Rakowicz J. laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1955, nr. 12 (98).
142. Ramūnas A., Baltoskandijos federacijos klausimais, *Europos lietuvis*, 1955 08 07, nr. 30.
143. Rastenis V., Lenkų – lietuvių santykiai dabar ir ateityje, *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*, sud. D. Dapkutė, Vilnius, 2004.
144. Rastenis V., Tolerancija Vilniuje, *Vairas*, 1939 11 16, nr. 44.
145. Rastenis V., Viltys popiežiujė, *Akiračiai*, 1979, nr. 10.
146. Raštikis S., *Įvykiai ir žmonės. Iš mano užrašų*, Chicago, 1972.
147. Redakcijos priedas prie Z. Ivinskio straipsnio, Liublino unija ir jos šešėliai, *Aidai*, 1969, nr. 11.

148. Redakcija, Litwa. Zgrzytliwe echo przeszłości, *Kultura*, 1957, nr. 10 (337).
149. Remeikis T., Ar nauja, ar sena lenkų laikysena?, *Pasaulio lietuvis*, 1986 10, nr. 10.
150. Rimvydas V., JAV būsimoji politika ir Tarpjūrio federacija, *Žiburiai*, 1948 12 02, nr. 76.
151. Rimvydas V., Lenkija neprivalo kitiems primesti savo pirmenybę, *Žiburiai*, 1948 12 07, nr. 78.
152. Rimvydas V., Reikia atsisakyti Jogailaičių idėjos, Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudos šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 11, nr. 67
153. Rimvydas V., Rusijos ir Lenkijos santykiai praeity ir ateity. Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudos šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 06, nr. 65
154. Rimvydas V., Tarpjūrio federacija iš lietuviško taško žiūrint, *Žiburiai*, 1948 12 11, nr. 79.
155. Rimvydas V., Vokietija ir Lenkijos ateitis, Tarpjūrio federacija lenkų tremties spaudos šviesoje, *Žiburiai*, 1948 11 09, nr. 66
156. Rociūnas V., LF Bičiuliai Dainavoje, *Darbininkas*, 1986 10 17, nr. 39.
157. Sakalauskas J., Vis dar vaduoja Vilnių..., *Valstiečių laikraštis*, 1986 05 02, nr. 56.
158. Sidzikauskas V., *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994.
159. Sidzikauskas V., Lietuvos ir Lenkijos santykiai dviejų pasaulinių karų, *Głos Polski*, 1962 06 01, nr. 22 (2825).
160. Sokolnicki M. laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1955, nr. 12 (98).
161. Stanisław Merlo laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1957, nr. 1 (111) – 2 (112).
162. Stebėtojas, Laisvės tikėjimo viltis, *Naujienos*, 1981 10 22.
163. Sukiennicki W., „Rara avis” czyli o Litwinach mówiących po polsku, *Kultura*, 1972, nr. 12 (303).
164. Šapoka A., *Vilnius Lietuvos gyvenime*, Toronto, 1954.
165. Štromas A., *Laisvės horizontai*, sud. L. Mockūnas, Vilnius, 2001.
166. Štromas A., *Laisvės horizontai*, sud. L. Mockūnas, Vilnius, 2001.
167. Štromas A., *Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos*, Londonas, 1980.
168. Trumpa V., Lietuviai ir lenkai, *Metmenys*, 1970, nr. 19.
169. Tulaba L., Bažnytiniai klausimai iš dešinės ir iš kairės, *Draugas*, 1986 08 12, nr. 156.
170. U., Dialogas tarp lenkų ir lietuvių, *I laisvę*, 1957, nr. 3 (50).
171. Varanka S., Lenkiškai kalbantieji lietuviai, *Tėviškės žiburiai*, 1973 03 08–03 22, nr. 10–12.
172. Varanka S., Lenkų kvietimas lietuviams, *Tėviškės žiburiai*, 1984 06 21, nr. 25 (1792).
173. Varanka S., Lenkų laikraštis apie Vilniaus okupaciją, *Tėviškės žiburiai*, 1984 05 17, nr. 20 (1787).
174. Varanka S., Lietuvių ir lenkų diskusijos spaudoje, *Tėviškės žiburiai*, 1976 06 17, nr. 21.

175. Varnas J., Lietuvos sienų klausimu, *Tėvynės sargas*, 1978, nr. 3 (41).
176. Venclova T., *Opisac Wilno*, Warszawa, 2006.
177. Venclova T., *Vilnius*, Vilnius, 2011.
178. Venclova T., *Vilties formos. Eseiistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.
179. Vid. Europos krikšč. Demokratų sambūris, *Tėvynės sargas*, 1951, nr. 1.
180. Viliamas V., Valstybių sienų problematika ir Lietuvos sienų klausimai, *Aidai*, 1952, nr. 3.
181. Vilniaus arkivyskupijos klausimu. Vyskupo Pauliaus Baltakio, OFM pasisakymas, *Draugas*, 1986 02 04, nr. 23.
182. Vilniaus byla lenkų šaltiniuose, *Tautos praeitis*, 1959, t. 1, knyga 1.
183. Vitėnas J., Apgintas Lietuvos aneksijos nepripažinimas? *Tėviškės žiburiai*, 1984 06 26, nr. 26–27 (1793–1794).
184. Vitėnas J., Ar remti Jaltos susitarimų atšaukim?, *Draugas*, 1984 04 24.
185. Vitėnas J., Neapsvarstyta veikla dėl Vilniaus arkivyskupijos, *Draugas*, 1986 02 27, nr. 40.
186. Vitėnas J., Pokalbiai su lenkais. Atsakymas į A. Gurecko straipsnį „Ne be sąlygų“, *Tėviškės žiburiai*, 1985 03 28, nr. 13 (2040).
187. Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto pareiškimas Vilniaus arkivyskupijos klausimu, *Draugas*, 1987 05 12, nr. 91; *Dirva*, 1987 05 14, nr. 19.
188. Vyskupo P. Baltakio laiškas, *Į laisvę*, 1987 04, nr. 99 (136).
189. *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išėivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai*, sud. A. Petraitytė, Vilnius, 2004.
190. VLIKO pareiškimas Jaltos klausimu, *Eltos informacijos*, 1984 05, nr. 5 (1210).
191. Žagiell E., Kronika litewska, *Kultura*, 1975, nr. 7(334) – 8 (335).
192. Žagiell E., Kronika litewska, *Kultura*, 1975, nr. 9 (336).
193. Žagiell E., Kronika litewska, *Kultura*, 1976, nr. 6 (345).
194. Žagiell E., Kronika litewska, *Kultura*, 1977, nr. 4 (355).
195. Žagiell E., Kronika litewska, *Kultura*, 1977, nr. 9 (360).
196. Žagiell E., Kronika litewska, *Kultura*, 1979 nr. 10 (385).
197. Žagiell E., Kronika litewska, *Kultura*, 1979, nr. 1 (376) – 2 (377).
198. Žagiell E., Kronika litewska, *Kultura*, 1979, nr. 4 (379).
199. Žagiell E., Kronika litewska, *Kultura*, 1982, nr. 9 (420).
200. Žagiell E., Litwini, *Kultura*, 1972, nr. 5 (296).
201. Žagiell E., Litwini, *Kultura*, 1972, nr. 9 (300).
202. Žagiell E., Pamiėtnik gen. Rasztkisa, *Kultura*, 1959, nr. 3 (37).
203. Žagiell E., Polacy na Litwie, *Kultura*, 1970, nr. 10 (277).
204. Žagiell E., Przez przyzmat nienawiści, *Kultura*, 1975, nr. 3 (330).

205. Žagiell E., Sąsiedzi Litwini, *Kultura*, 1968, nr. 1 (243) – 2 (244).
206. Žagiell E., Wspomnienia kowieńskie, *Kultura*, 1968, nr. 11 (253).
207. Žukas K., Nieznany szczagół, *Kultura*, 1961, nr. 7 (165) – 8 (166).
208. Zumeris B., Lietuvos sienos prie Vilniaus vartų, *Tėvynės sargas*, 1965, nr. 1 (26).
209. Związek Ziem Północno–Wschodnich R. P. ir Związek Ziem Południowo–Wschodnich R. P pirmininkų ir vicepirmininkų laiškas *Kultura* redakcijai, *Kultura*, 1953, nr. 5/67.
210. Žeimis K., Lietuvos sienų klausimas, *Akiračiai*, 1979, nr. 1.
211. Žemaitis V., *Lietuvių etninių sienų klausimai*, Chicago, 1971.
212. Žinios, *Elta*, 1951 05 15, nr. 10 (97).
213. Žygas J., O vistik ne Vilniuje! *Dirva*, 1986 02 13, nr. 13.

Literatūra

1. Alberska M., Juchnowski R., Z dziejów polskiej emigracji politycznej po II wojnie światowej, *Polska i Polacy poza granicami kraju w polskiej polityce i myśli politycznej XX wieku*, Wrocław, 2006.
2. Aleksandravičius E., Politinių veiksmų realijos ir marginalijos. Lenkų klausimas lietuvių išeivijoje, *Darbai ir dienos*, 2002, t. 30.
3. Aleksandravičius E., Sala pasaulio lietuvių intelektualiniame žemėlapyje, *Didžiosios Britanijos lietuvių bendruomenė: praeitis, dabartis, ateitis*, sud. D. Dapkutė, Vilnius, 2008.
4. Aleksandravičius E., Unijos šešėlyje arba federalizmas lietuvių Atgimimo politinėje vaizduotėje (XIX a. pabaiga–XX a. pradžia), *Lietuva ir Lenkija XX a. geopolitinėje vaizduotėje*, sud., A. Pukšto, G. Milerytė, Kaunas, 2012.
5. Antanaitis A., Ateities Lietuvos sienų vizija išeivių tekstuose XX a. 6–9 dešimtmečiuose, *Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991*, Vilnius, 2007.
6. Banionis J., *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002.
7. Banionis J., *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010.
8. Bardach J., *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988.
9. Barėnas K., *Britanijos lietuviai 1947–1973 m.*, Londonas, 1978.
10. Barėnas K., *Britanijos lietuviai 1974–1994 m.*, Londonas, 1997.
11. Bartkevičius K., *Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio vietinio lygmens organizacijos 1988–1990 metais: struktūros ir socialinė analizė*, Kaunas, 2010, (daktaro disertacija apginta VDU)
12. Berberysz E., *Książę z Maisons–Laffitte*, Gdańsk, 1995.
13. Bobelis K., Aničas J., VLIK 1943–1992, Lietuvos laisvinimo darbų chronologija, Vilnius, 2001.

14. Breczko J., *Poglądy historiozoficzne pisarzy z kręgu Kultury paryskiej*, Lublin, 2010.
15. Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko–litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok, 2006.
16. Buchowski K., *Panowie i żmogusy. Stosunki polsko–litewskie w międzywojennych karykaturach*, Białystok, 2004.
17. Buchowski K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999.
18. Bumblauskas A., Lietuvos didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos“ ir „Litva / Lietuva“ distinkcijos konceptas, sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*, Vilnius, 2008.
19. Č. Laurinavičius, Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės tapsmo ir raidos fragmentai, *Studijų Šaltiniai* '5, Kaunas, 1997.
20. Cenckiewicz S., *Tadeusz Katelbach. Biografia polityczna (1877–1977)*, Warszawa, 2005.
21. Chruślińska I., *Była raz Kultura... Rozmowy z Zofią Hertz*, Warszawa, 1994.
22. Danys M., *DP Lithuanian Immigration to Canada After the Second World War*, Toronto, 1986.
23. Dapkutė D., Kuizininė D., *Laisvas žodis laisvame pasaulyje: atviro žodžio mėnraštis „Akiračiai“ 1968–2005 m.* Vilnius, 2010.
24. Dapkutė D., Lietuvių ir lenkų ryšiai emigracijoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, *Oikos*, 2009, nr. 2(8).
25. Dapkutė D., *Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genėzė: politiniai – organizaciniai aspektai*, Vilnius, 2002.
26. Dapkutė, D., Stasio Lozoraičio politiniai sprendimai XX a. 5–6 dešimtmetyje, *Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991*, Vilnius, 2007.
27. Dajotyte V., Kvietkauskas M., *Lietuviškieji Česlovo Milošo kontekstai*, Vilnius, 2011.
28. Davies N., *Dievo žaislas Lenkijos istorija*, t. 2, Vilnius, 2002.
29. Dawid D., *Księstwo w Maison–Laffite. Rzeczywistość i legenda paryskiej Kultury*, Kraków, 2000.
30. Eidintas A., *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius, 2012.
31. Eidintas A., *Lietuvių kolumbai: lietuvių emigracijos apybraiža*, Vilnius, 1993.
32. Eidintas A., *Lithuanian Emigration to the United States, 1868–1950*, Vilnius, 2005.
33. Eretas J., *Kazys Pakštas, tautinio šauklio odisėja (1893–1960)*, Vilnius, 2002.
34. Friszke A., Jałta i Poczdam w polskich koncepcjach politycznych (1945–1947), *Jałta, Poczdam proces podejmowania decyzji*, Warszawa, 1996.
35. Friszke A., Między Niemcami, Rosją a ULB: Program geopolityczny paryskiej „Kultury“, *Przystosowanie i opór: Studia z dziejów PRL*, Warszawa, 2007.

36. Friszke A., *Życie polityczne emigracji*, Warszawa, 1999.
37. Garton Ash T., *The Polish Revolution: Solidarity*, New Haven – London, 2002.
38. Greene V., *For God and Country. The Rise of Polish and Lithuanians Ethnic Consciousness in America 1860 – 1910*, Madison, 1975.
39. Grochowska M., *Jerzy Giedroyc. Do Polski ze snu*, Warszawa, 2009.
40. Grunberg K., *Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918*, Warszawa, 1971.
41. Grygajtis K., *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w.*, Częstochowa, 2001.
42. Gureckas A., Lietuvių bendruomenės santykiai su lenkais sovietinės okupacijos metais, *Oikos*, 2009, nr. 2(8).
43. Habielski R., *Dokąd nam iść wypada. Jerzy Giedroyc od „Buntu Młodych” do „Kultury”*, Warszawa, 2006.
44. Habielski R., Mapa Maisons–Laffitte (Giedroyc i Londyn), *Jerzy Giedroyc: kultura, polityka, wiek XX*, Warszawa, 2009.
45. Habielski R., *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa, 1999.
46. Halecki O., *Borderland of Western Civilization, A History of East Central Europe*, (antrasis leidimas), New York, 1980.
47. Hodos G. H., *The East–Central European Region. An Historical Outline*, Westport, London, 1999.
48. Hofman I., *Skice pariskiej Kulturze*, Toruń, 2004.
49. Hofman I., *Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej „Kultury”*, Poznań, 2003.
50. Hofman I., *Zjednoczona Europa w publicystyce pariskiej Kultury*, Lublin, 2001.
51. Jaroszyńska-Kirchmann A.D., *The Exile Mission, The Polish Political Diaspora and Polish Americans, 1939–1956*, Ohio University Press, 2004.
52. *Jerzy Giedroyc: kultura polityka wiek XX. Debaty i rozprawy*, Warszawa, 2009.
53. *Jerzy Giedroyc: Redaktor Polityk Człowiek*, sud. K. Pomian, Lublin, 2001.
54. Johnson L. R., *Central Europe, Enemies, Neighbors, Friends*, New York, Oxford, 1996.
55. Jonušauskas L., *Likimo vedami, Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991*, Vilnius, 2003.
56. Jonušauskas L., S. Lozoraičio ir VLIK‘o santykiai 1946–1947 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1 (7).
57. Judt T., *Pokaris. Europos istorija nuo 1945 metų*, Vilnius, 2011.
58. K. Kardelis, *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*, Šiauliai, 2007.
59. Kačerauskienė A., Tiesdamas kelius į laisvę, taikė tautas, *XXI amžiaus horizontai*, 2007 01 10, nr. 1 (138).
60. Kalėda A., *Mitų ir poezijos žemė*, Vilnius, 2011.

61. Kaminski M. K., *Edward Beneš kontra gen. Władysław Sikorski*, Warszawa, 2005.
62. Kasparavičius A., Don Kichotas prieš Prometėją. Tarpukario lietuvių–lenkų iracionalioji diplomatija, *Darbai ir Dienos*, Kaunas, 2002, nr. 30.
63. Kasparavičius A., *Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika*, Vilnius, 2008.
64. Kisielewski T., Federaciniai planai Vidurio Rytų Europoje ir Baltijos valstybių klausimas Antrojo pasaulinio karo metais Lenkijos politikos kontekste, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, sud. Č. Laurinavičius, A. Anušauskas, Vilnius, 2007.
65. Korek J., *Paradoksy paryskiej „Kultury”*, Katowice, 2008.
66. Kornat M., Jerzys Giedroycas ir XX amžiaus lenkų politinės idėjos, *Naujasis židinys–Aidai*, 2009, nr. 7.
67. Kowalczyk A. St., *Giedroyc i „Kultura”*, Wrocław, 1999.
68. Kowalczyk A. St., *Od Bukaresztu do Laffitów. Jerzego Giedroycia rzeczpospolita epistolarna*, Sejny, 2006.
69. Kuzmickas B., *Išsivadavimas. Užsienio politikos epizodai 1988 – 1991*, Vilnius, 2006.
70. Kviklys B., *Lietuvos bažnyčios. Vilniaus arkivyskupija II*, t. 5, Chicago, 1986.
71. Laurinavičius Č., *Lietuvos – Sovietų Rusijos taikos sutartis*, Vilnius, 1992.
72. Liekis A., *Lenkų skriaudų Lietuviams istorijos apžvalga. Juodieji Lietuvos istorijos puslapiai*, Vilnius, 2011.
73. Liekis A., *Nenugalėtoji Lietuva, Lietuvių tremtinių vadovybės Vakarų Europoje (1944–1955)*, Vilnius, 2002.
74. *Lietuva ir VLIK-as*, red. A. V. Rinkūnas, Tautos fondas, 1984.
75. *Lietuviškoji enciklopedija*, Bostonas, 1954, t. 2.
76. *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1979, t. 5.
77. *Lietuvių kalbos žodynas*, (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas. <http://www.lkz.lt/dzl.php>, [žiūrėta: 2012 m. rugpjūčio 26 d.].
78. *Lietuvos sienos. Tūkstantmečio istorija*, Vilnius, 2009.
79. Lossowski P., Dwie drogi odrodzenia kulturalnego i narodowego Litwinow: Baranauskas i Basanavičius, *Studia z dziejow Rosji i Europy Srodkowo-Wschodniej*, t. XXXI, 1996.
80. Łossowski P., *Konflikt Polsko–Litewski 1918–1920*, Warszawa, 1996.
81. Łossowski P., *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa, 1985.
82. Łossowski P., *Stosunki Polsko–Litewskie 1921–1939*, Warszawa, 1997.
83. Machcewicz P., *Emigracja w polityce Międzynarodowej”*, Warszawa, 1999.
84. Maksimaitis M., Miliauskaitė K., Šapoka G., *Valstybės ir teisės problemos lietuvių išeivijos publikacijose (1944–1990)*, Vilnius, 2011.

85. Miknys R., In memoriam. Jerzy Giedroycas – Lietuvos kunigaikštis Paryžiuje (1906 07 27–2000 09 14), *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 2002, nr. 1.
86. Miknys R., Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo programoje: teorinis ir praktinis aspektai, *Lietuvos Didžiosios kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, Vilnius, 2009.
87. Miknys R., Mykolo Römerio Lietuvos valstybingumo koncepcija ir pastangos ją įgyvendinti 1911–1919 m., *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 13, Vilnius, 1996.
88. Milerytė G., *Between Hatred and Cooperation: Stalinist Foreign Policy in the Lithuanian and Polish Debate in Emigration*, 2012, prieiga per Internetą:
<http://ebookbrowse.com/giedre-mileryte-pdf-d35320841>.
89. Milerytė G., Egzilio mąstytojų požiūris į Pirmąją Lietuvos Respubliką, *Oikos*, 2008, nr. 1 (5).
90. Milerytė G., *Mažosios Lietuvos lietuvių egziliniai likimai 1944–1959*, Vilnius, 2008.
91. Miłosz Cz., *Abecadlo*, Kraków, 2010.
92. Misiūnas R., Barakų kultūros knygos: lietuvių DP leidyba 1945–1952 m. Vilnius, 2004.
93. Mockūnas L., *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, 1997.
94. *Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej*, pod red. A. Friszke, Warszawa, 1995.
95. P. Freidheimas, Lietuvos valstybingumo klausimas lenkų ir lietuvių politinėje emigracijoje po 1963 m. sukilimo, *Lietuvos istorijos metraštis*, nr. 2, Vilnius, 2004.
96. Paltrow Scot J., Poland ant the Pope: The Vatican's Relations with Poland, 1978 to the Present, *Millennium: Journal of International Studies*, 1986, Vol. 15, No. 1.
97. Petraitytė – Briedienė A., *Lietuvos diplomatinės šefo Stasio Lozoraičio veikla (1940–1983)*, Kaunas, 2011, (daktaro disertacija apginta VDU 2011 m.)
98. Petraitytė A., Pozicijos ir opozicijos. Lietuvos diplomatinė tarnyba Berno ir Paryžiaus konferencijose, *Lietuvių diplomatija iševijoje 1940–1991*, Vilnius, 2007.
99. *Polonia argentyńska w peśniennictwie polskim. Antologia*. Wstęp, wybór i opracowanie: M. Bryszewska, J. Gmitruk, J. Mazurek, Buenos Aires, Warszawa, 2004.
100. Pomian G., *Polska–sąsiedzi–Europa, Wizja Polski na łamach Kultury 1947–1976*, Liublin, 1999.
101. Pope recognizes Polish land claim, *The Time*, 1972 06 29.
102. Požarskas M., *Tarybų Lietuvos ir Liaudies Lenkijos santykiai*, Vilnius, 1973.
103. Pukszo A., Jerzy Giedroyc i nacjonalizm: lekcje redaktora „Kultury”, *Stosunki Polsko – Litewskie wczoraj i dziś. Historia, kultura, polityka*, Toruń, 2009.

104. Radzik T., *Z dziejów społeczności polskiej w Wielkiej Brytanii po drugiej wojnie światowej (1945–1990)*, Lublin, 1991.
105. Raškauskas K., *Londono lietuvių katalikų bendruomenės istorija*, Londonas, 2012 (rankraštis)
106. Rithchild J., Wingfield N. M., *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*, New York, Oxford, 2000.
107. Roman W. K., Vaclovas Sidzikauskas i rozmowy z Polakami, *Stosunki Polsko – Litewskie wczoraj i dziś*, Toruń, 2009.
108. Saldukas L., *Lthuanian Diaspora*, Vilnius, 2002.
109. *Sąjūdis–Solidarność: strateginės partnerystės pradžia*, Warszawa, 2010.
110. Skirius J., *Lietuvos visuomenininkas ir diplomatas Bronius Kazys Balutis (1880–1967): tėvynei paaukotas gyvenimas*, Vilnius, 2001.
111. Snyder T., *Tautų rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999*, Vilnius, 2000.
112. Stankevič B., Jerzy Giedroyc / Jurgis Giedraitis ir Lietuva, *Naujasis židinys–Aidai*, 2004/12.
113. Stankevič B., Jogailaičių idėja ir jos implikacijos lenkų XX a. geopolitinėje mintyje, *Socialinių mokslų studijos*, 2012, Nr. 4 (3).
114. Stankevič B., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaizdinys lenkų XX a. geopolitinėje koncepcijoje: nuo Józefo Pilsudskio iki Jerzy Giedroyc*, Vilnius, 2012 (disertacijos santrauka).
115. Stankevič B., Vidurio Rytų Europa XX amžiaus antrosios pusės lenkų išėivijos federalistinėse regioninėse koncepcijose, *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, nr. 27.
116. Stravinskienė V., *Tarp gimtinės ir tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius, 2011.
117. Streikus A., *Diplomatas Statys Antanas Bačkis*, Vilnius, 2007.
118. T. Snyder, *Tautų rekonstrukcija. Lietuvos, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999*, Vilnius, 2008.
119. Tamošiūnas J., *Lietuviškų periodinių leidinių bibliografija 1832–1982*, Kaunas, 1991.
120. Tarka K., Derybos su Baltijos šalių atstovais. Emigracinė Lenkijos Respublikos vyriausybė ir Lietuvos, Latvijos ir Estijos emigrantai (1945–1956), *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004.
121. Tarka K., *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa, 2003.

122. Tarka K., *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945*, Opole, 1998; Segeš D., *Litwa w polityce rządu PR gen. Władysława E. Sikorskiego (1939-1943)*, Warszawa, 2006, (magistro darbas apgintas Varšuvos universitete 2006 m.).
123. Tarka K., Rozmowy z budrysami. Rząd RP na uchodźstwie i Litwini (1945–1990), *Zeszyty Historyczne*, 143 ir 144 sąsiuviniai, 2003.
124. *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985.
125. Truska L., *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996.
126. V. Sirutavičius, R. Lopata, „Lenkiškasis“ istorijos veiksnys Lietuvos politikoje, Vilnius, 2011.
127. Vaisiūnaitė I., *Okupuotos Lietuvos vaizdas „Santarvė“ žurnale 1953–1958*, (bakalauro darbas apgintas VDU 2008 m.)
128. Valkenier E. K., Eastern European Federation a Study in the Conflicting National Aims and Plans of the Exile Groups, *Journal of Central European Affairs*, 1955, Vol. XIV, Nr. 4.
129. Van Reenan A. J., *Lithuanian Diaspora. Königsberg to Chicago*, Boston, 1990.
130. Viliūnas G., Bajoras tarpukario Lietuvoje: Fabijono Neveravičiaus gyvenimas ir kūryba, *Lietuvių atgimimo studijos*, t. 8, Vilnius, 1996, p. 368.
131. Vilkelis G., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, Vilnius, 2006.
132. Wandycz P. S., *Laisvės kaina, Vidurio Rytų Europos istorija nuo viduramžių iki dabarties*, Vilnius, 1997.
133. *Wizja Polski na lamach Kultury 194–1976*, Lublin, 1999.
134. Wolański M S., *Europa Środkowo–Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975*, Wrocław, 1996.
135. Wolański M., Lane T., *Poland and European Integration. The Ideas and Movements of Polish Exiles in the West, 1939-91*, Palgrave macmillan, 2009.
136. Wolkovich–Valkavičius W., *Lithuanian Religious Life in America*, vol. 1–3, Norwood, 1991, 1996, 1998;
137. Wolsza R., *Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w kraju, 1945–1950*, Warszawa, 1998.
138. Wyman M., *Europe's Displaced Persons, 1945-1951*, New York, 1998.
139. *Zanim powstała Kultura. Antologia tekstów Adolfa Marii Bochenskiego poświęconych polskiej polityce wschodniej*, Lublin, 2006.
140. Żebrowski M., *Dzieje Sporu. „Kultura” w emigracyjnej debacie publicznej lat 1947–1956*, Warszawa, 2007.

Giedrė MILERYTĖ

**LIETUVOS IR LENKIJOS SANTYKIŲ VIZIJOS
EMIGRACIJOJE 1945–1990 M.**

Daktaro disertacija

Išleido ir spausdino – Vytauto Didžiojo universiteto leidykla
(S. Daukanto g. 27, LT-44249 Kaunas)

Užsakymo Nr. K12-158. Tiražas 15 egz. 2012 11 19.

Nemokamai.